

DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN.

34ste Jaargang.

VERZAMELD EN UITGEGEVEN

DOOR

Dr. S. CRAMER,
HOOGLEERAAR TE AMSTERDAM.

LEIDEN,
E. J. BRILL.
1894.

MA2-12
C

DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN.

34ste Jaargang.

VERZAMELD EN UITGEGEVEN

DOOR

MA 2-12
c

Dr. S. CRAMER,
HOOGLEERAAR TE AMSTERDAM.

LEIDEN,
E. J. BRILL.
1894.

1221

INHOUD.

I. MENGELINGEN.

Blz.

CRAMER, Bij Prof. Scheffer's laatsten arbeid	1
J. G. DE HOOP SCHEFFER, Opmerkingen en mededeelingen betreffende Menno Simons. VIII	10
G. TEN CATE, Wat kan er gedaan worden voor onze broeders en zusters in de verstrooiing?	71
Brieven aan een jong predikant:	
I. Over moeite met Socialisten	116
II. Over de »sociale taak» van gemeenten en predikanten .	130

II. MEDEDEELINGEN BETREFFENDE DEN STAAT ONZER KERKGEMEENSCHAP.

Naamlijst der gemeenten in Nederland en aangrenzende gewesten op 1 Sept. 1894	144
Besturen der Sociëteiten, Fondsen en andere instellingen . . .	157
Kerknieuws van 1 Maart 1893 tot 1 Sept. 1894.	166
Vakante gemeenten	173

INDEX

CONTENTS

1	THE HISTORY OF THE	
2	3	4
5	6	7
8	9	10
11	12	13
14	15	16
17	18	19
20	21	22
23	24	25
26	27	28
29	30	31
32	33	34
35	36	37
38	39	40
41	42	43
44	45	46
47	48	49
50	51	52
53	54	55
56	57	58
59	60	61
62	63	64
65	66	67
68	69	70
71	72	73
74	75	76
77	78	79
80	81	82
83	84	85
86	87	88
89	90	91
92	93	94
95	96	97
98	99	100

THE HISTORY OF THE

OF THE

1	2	3
4	5	6
7	8	9
10	11	12
13	14	15
16	17	18
19	20	21
22	23	24
25	26	27
28	29	30
31	32	33
34	35	36
37	38	39
40	41	42
43	44	45
46	47	48
49	50	51
52	53	54
55	56	57
58	59	60
61	62	63
64	65	66
67	68	69
70	71	72
73	74	75
76	77	78
79	80	81
82	83	84
85	86	87
88	89	90
91	92	93
94	95	96
97	98	99
100	101	102

BIJ PROF. SCHEFFER'S LAATSTEN ARBEID VOOR DE BIJDAGEN.

Toen na Prof. SCHEFFER's overlijden de redactie der Doopsgezinde Bijdragen door mij werd overgenomen, lag reeds een bundel mengelwerk voor de pers gereed. Daaronder waren twee artikelen van de hand van den redacteur zelve: dat over Menno en zijn tot dusver onuitgegeven brief volgt hierachter; voor het andere was in dit nummer geene plaats meer.

Ik had dus niet anders te doen dan den druk te bezorgen van hetgeen door mijn voorganger was verzameld, het kerknieuws voort te zetten, en de naamlijst bij te werken.

Toch, daar rust thans nog eene andere taak op mij, zeker ook naar de meening van de lezers der Bijdragen. Deze jaargang mag het licht niet zien zonder een woord ter herdenking van mijn voorganger en van hetgeen hij zoo vele jaren achtereen voor dit jaarboekje heeft gedaan.

Men zal niet verwachten, dat ik nog eenmaal SCHEFFER's leven ga schetsen of zijne verdiensten uiteenzetten. In plaats daarvan moge eene opgaaf van hetgeen ter zijner gedachtenis reeds is geschreven hier niet ondienstig worden geacht.

In het Handelsblad van 7 Jan. '94 wijdde Ds. A. Winkler Prins een artikel aan zijn ouden vriend, met wien hij

in de Braga zijne letterkundige loopbaan was begonnen; in Eigen Haard 1894, blz. 25 vgg. Ds. J. DE VRIES een opstel aan zijn leermeester. In dit laatste is ook SCHEFFER's portret geplaatst. De Zondagsbode van 7 Jan. bevatte van Ds. DE WAARD, die van 7—21 Jan. van mijne hand herinneringen aan onzen ontslapen oud-hoogleraar. De leerrede, waarmede Ds. P. FEENSTRA JR. in de amsterdamsche gemeente zijner gedacht, heeft het licht gezien onder den titel »Wettig gekroond". Doch de volledige biografie van SCHEFFER mogen wij nog verwachten in de levensberichten van de Maatschappij van Nederl. Letterkunde — van de hand van Ds. WINKLER PRINS — en in het Jaarboek der Kon. Akademie.

Onder SCHEFFER's verdiensten jegens onze kerkgemeenschap neemt de uitgaaf van dit jaarboekje eene wel is waar ondergeschikte plaats in, maar mag deze toch niet worden vergeten. Drieëntwintig jaren achtereen, van 1870 af, heeft hij gezorgd dat het jaar op jaar het licht zag; daarmede volgehouden, ofschoon hij juist niet altoos even veel belangstelling in deze vrucht van zijn arbeid ontmoette; volgehouden ook al oogstte hij zoomin als de uitgever in den regel daarvoor veel erkenning of loon. In sommige jaren was het debiet zoo gering, dat menig ander eene zoo ondankbare taak zou hebben opgegeven. Maar SCHEFFER heeft hierin gelijk in andere dingen naar dank of erkenning niet gevraagd, al was hij waarlijk voor de laatste niet ongevoelig wanneer zij hem ten deel viel. Hij vond nu eenmaal een jaarboekje als dit noodig. Dat het reeds in allerlei omstandigheden lastig zou zijn als er geene naamlijst bestond spreekt van zelf; en ook in deze behoefte wilde SCHEFFER voorzien. In de eerste plaats echter was het hem om iets anders te doen: om bijdragen te verzamelen voor de geschie-

denis onzer kerkgemeenschap, om aan ieder die over 't verleden van eenige gemeente of over eenige gebeurtenis uit onze historie iets te zeggen had de gelegenheid te verschaffen dat te doen; om te zorgen dat zulke mededeelingen niet in allerlei tijdschriften verstrooid raakten, maar ten bate van latere onderzoekers in ééne reeks van bundels werden vereenigd. Voorts, nergens dan in een zoo speciaal tijdschrift als dit was plaats voor de behandeling van onderwerpen, die op zoo eng begrensde gebied liggen: en eene verzameling van detail-studiën was het juist wat SCHEFFER wenschte. Navorschingen naar eene of andere menniste familie of mededeelingen uit het archief van eenige gemeente vond hij al spoedig belangrijk genoeg om ze der plaatsing waardig te keuren. Wij hebben gehoopt dat hij de geschiedenis onzer broederschap schrijven zou. Sedert ik met hem mocht omgaan heb ik die hoop niet langer gekoesterd. Er moest, meende hij, daaraan nog zoo verbazend veel voorbereidende arbeid voorafgaan. Een arbeid van te ondergeschikte waardij dan dat meer dan een enkele onder ons daaraan meer dan een deel van zijne toewijding en tijd mag geven. Telkens wanneer hij zelf op dit gebied eene of andere bizonderheid tot helderheid wilde brengen, ondervond immers zelfs hij met zijne rijke kennis en belezenheid hoeveel lectuur en nasporingen dit hem nog kostte. Doch al moest met het schrijven van onze volledige geschiedenis nog jaren worden gewacht: daar was volgens SCHEFFER alles aan gelegen, dat intusschen maar vlijtig werd bijeen gezameld wat het onderzoek van enkelen als bouwstof daarvoor aan het licht bracht. En zijne zorg daarvoor is waarlijk niet zonder vrucht gebleven. Zonder iets te kort te doen aan de verdiensten van hen die hem het mengelwerk hielpen leveren, meen ik toch dat het niet het minst aan SCHEFFER's belangelooze toewijding en volharding is te danken zoo onze

kerkgemeenschap zich in het veeljarig bestaan van ons jaarboekje mocht verheugen en daarin zulk een schat van bijdragen voor de kennis van haar verleden bezit.

Ik kan niet nalaten hier aan enkele van die bijdragen te herinneren, die uit SCHEFFER's eigen pen zijn gevloeid: zijne zeven artikelen — studiën mogen enkele heeten — over Menno Simons, dat over het verbond der vier steden, de uitgave van de resolutiën der Waterlandsche vergadering van 1581, de geschiedenis van onze martelaarsboeken en van ons kerklied, de vertaling van hetgeen hij over Menno en over Mennoniten in de tweede uitgaaf van Herzog's Real-Encyclopaedie leverde, om alleen de voornaamste te noemen. Wat hij in deze artikelen aan het licht bracht, was voor een groot gedeelte tot dusver geheel onbekend. Zij vertoonen alle dezelfde trekken, die SCHEFFER's omvangrijke historische studiën kenmerken, de breede kennis van den geschiedvorschcr, die ook uit het verst afliiggende gebied alles bijeenbrengt wat tot opheldering van zijn onderwerp dienen kan; de omzichtigheid, waarmede hij steeds ten opzichte van ieder zijner zegslieden de gronden en oorzaken naspoort waarom en waardoor hunne berichten zóó en niet anders luiden; de onberispelijke helderheid van voorstelling, 't bewijs hoe volkomen de schrijver zijne onderwerpen overzag en doorzag. SCHEFFER had over ons verleden een zeer beslist oordeel. Doopsgezinden in de rechte lijn stamden volgens hem eigenlijk alleen van de Waterlanders en van de vereenigde Vlamingen af. Over de Zonisten was hij niet best te spreken, evenmin over zoo-veel wat vóór de scheuring in 1664 van gehechtheid aan belijdenisschriften getuigt. Op bepalingen als die aan 't slot van het reglement van den Amsterdamschen kerkeraad (»de »vergadering is ten allen tijde bevoegd van dit reglement »bij uitzondering af te wijken») wees hij gaarne. Daaruit

sprak nog de oude wederdoopersche geest, de afkeer van alles wat zelfstandigheid van oordeel en vrijheid van beslissing aan banden legt. De dood heeft hem verhinderd zijn voornemen te volvoeren en de vraag naar onzen samenhang met de oude Waldenzen aan een vernieuwd onderzoek te onderwerpen. Hij vond dit laatste niet onnoodig na alles wat Dr. KELLER e. a. in de laatste jaren daarover hebben te berde gebracht, terwijl hij tot dusver herhaaldelijk en zeer beslist dien samenhang had geloofchend.

Maar niet minder dan aan de opgenomen stukken van zijne hand hebben de Bijdragen voor haar duurzaam bestaan te danken gehad aan de omstandigheid, dat uitgever en lezers wisten: mocht het eens een jaar aan voldoende medewerking ontbreken, dan is de redacteur wel alleen bij machte om met historische lektuur het jaarboekje tot zijn vereischten omvang te brengen. In 1860 waren Dr. HARTING en Ds. COOL met de uitgaaf der Bijdragen begonnen. Aan naamlijsten, zooals die sedert circa 1730 het licht hadden gezien, — de laatsten zijn die van 1815 door Ds. H. A. VAN GELDER en die van 1829 door Prof. MULLER bezorgd, — had men niet langer genoeg. Daarom had laatstgenoemde hoogleeraar reeds in 1837, 1839 en 1850 een jaarboekje uitgegeven, waarin nog altoos zeer lezenswaard mengelwerk was opgenomen. Van 1852 tot 1854 verscheen onder leiding van Ds. GORTER van Balk de Doopsgezinde Lectuur, die echter aan schaarschte van medewerkers en abonneenten bezweek. Thans, in 1861, hadden de redacteurs van het nieuwe jaarboekje betere verwachtingen. »Gebrek aan debiet laat zich bij het opgewekte »leven in onze gemeenten nauwelijks denken», heet het in de voorrede. Zij hoopten éénmaal of bij overvloed van stof tweemaal 's jaars een stuk uit te geven. Intusschen, hoe veel verdienstelijks ook die eerste jaargangen hier en daar

bevatten, zoo goed als men gehoopt had vlotte de onderneming niet. 't Ontbrak in den beginne nog al eens aan bijdragen; de moderne richting, die kort daarop in onze gemeenten doordrong, kweekte dat »opgewekte leven» van 1861 juist niet aan en bevorderde in den aanvang nog minder gehechtheid aan kerkgemeenschap en voorvaderlijk verleden. Later zou er een tijd komen dat men onder ons weder meer naar de vaderen ging vragen.

Eerst de vierde jaargang (maar sedert ook alle latere) bevatte opstellen van SCHEFFER's hand; en dit hoewel de intreedende door hem als hoogleeraar 18 Januari 1860 uitgesproken, en vooral de aantekeningen, waarvan hij de nederlandsche vertaling dier oratie voorzag, hadden bewezen hoe hij als geen ander op 't gebied onzer geschiedenis te huis was. Het tijdschrift verkeerde in weinig gunstige omstandigheden, toen hij in 1870 de redactie op zich nam. Sedert moge er juist geen reden zijn geweest tot roemen op schitterend succes: ongestoord en onafgebroken heeft toch al die latere jaren onder SCHEFFER's redactie de uitgaaf kunnen plaats hebben. Het boekje heeft steeds zijne taak vervuld. En voor menig opstel daarin zijn lezers van allerlei aard, geschiedvorschers zoowel als belangstellende gemeenteleden, schrijver en verzamelaar dankbaar geweest.

Eindelijk mag hier niet onvermeld blijven, welk eene nauwlettende zorg SCHEFFER steeds liet gaan over alles wat hij ook van de hand van anderen in de Bijdragen opnam. Ik heb geen woord te verliezen over de keurigheid van taal en stijl die alles wat hij zelf schreef heeft gekenmerkt, 't mocht een opstel in de Mededeelingen der Koninklijke Akademie of een in der haast geschreven briefje wezen. Maar aan diezelfde hooge eischen in dit opzicht moest ook het werk van anderen in de Bijdragen voldoen; en hij zorgde zelf er wel voor, dat dit het geval was. Er hebben

wel eens inzenders met eenige schaamte aan zich zelf meer misschien dan aan anderen bekend, hoeveel, nu zij hun werk in druk lazen, daarin was veranderd en verbeterd. Laat hen zich hiermee troosten: letterkundigen meer gevierd dan zij hebben van SCHEFFER's verbeterende hand dezelfde ervaring opgedaan. »Ik meen'', zeide BUSKEN HUET eens, »als letterkundige iets meer dan een dilettant te wezen: maar voor den algemeenen secretaris van 't Nut buig ik het hoofd: wat ik in den almanak dier Maatschappij schreef zag nooit zonder tal van wijzigingen het licht, en deze waren altoos even smaakvol en juist''. Hoe hoorde HUET op, toen hij vernam dat al dat correctiewerk — correctie dus niet van drukfouten alleen — niet door den secretaris, maar door den hoofdbestuurder DE HOOP SCHEFFER werd verricht!

En indien hij zoo deed met de werken van 't Nut, hoe zou hij 't hebben kunnen nalaten met de Bijdragen, waarop hij zooveel nadere persoonlijke betrekking had! Gelijk aan zoovele dingen heeft hij ook aan ons jaarboekje gearbeid niet alleen met zijn geest en zijne pen, maar met zijn hart. Vandaar zijne volharding in de uitgave daarvan; vandaar ook dat het hem nooit verdroot te herzien en te verbeteren wat daarin zou verschijnen. Weinige lezers geven zich zelfen duidelijk rekenschap er van: hij wist wel, van hoeveel belang het is dat goede dingen ook juist en smaakvol worden gezegd. Trouwens, hierin toonde hij zich niet anders dan in al wat hij deed. Wat zijn aandenken bij velen zoo gezegend maakt, 't is niet maar het goede door hem verricht, maar de minzame wijze, maar het hart dat zich zoo van zelf in anderen verplaatste en waarmede hij steeds gedaan heeft wat zijne hand goeds vond om te doen.

Zullen de Bijdragen, nu SCHEFFER's zorgende hand daar-

aan is ontvallen, hare lezers en hare medewerkers niet zien verminderen? Mocht ik niet al te angstig daarvoor moeten vreezen! Nog blijft, heb ik gemeend, aan zulk een jaarboekje onder ons behoefte. Werd het niet voortgezet, dit zou m.i. als een gemis worden gevoeld, ook om zijn mengelwerk. De Zondagsbode biedt gelegenheid om over voorvallen en vragen van den dag van gedachten te wisselen. Maar deze zullen, mag men hopen, ook telkens aanleiding geven tot eene meer gezette behandeling van geschiedkundige en andere onderwerpen, onze kerkgemeenschap rakende, tot opstellen van blijvend belang en die dus het best in een jaarboekje als dit worden bewaard.

»En andere onderwerpen.» Immers al hoop ik dat de Bijdragen eene verzameling zullen blijven van zoo vele en belangrijke bouwstoffen voor onzen toekomstigen geschiedschrijver als zij onder SCHEFFER hebben geboden: niet minder welkom zal het mij en zeker vele lezers zijn, wanneer daarnaast ook mengelwerk van anderen aard wordt ingezonden. Ik denk daarbij vooreerst aan stichtelijke opstellen, en verder aan zulke, die gelijk b. v. HONIG's *Zondagvoormiddag onder de fijne mennisten te Balk* eenig onderwerp in verhalenden trant behandelen.

Eene andere opmerking over den inhoud geldt de uitbreiding, door mij reeds in dezen jaargang aan de opgaven betreffende onze kerkgemeenschap gegeven. In de naamlijst staat thans bij iedere gemeente de naam vermeld niet alleen van den leeraar maar ook van den boekhouder of den sekretaris van den kerkeraad. En terwijl tot dusver alleen het bestuur der Alg. Doopsgez. Sociëteit werd opgegeven, zijn thans ook de besturen van andere sociëteiten, instellingen en vereenigingen opgenomen, en is daaraan de opgave betreffende ons zielencijfer in vele gemeenten toegevoegd. Door een en ander zal naar ik hoop het boekje

in bruikbaarheid voor velen in onze broederschap winnen. Ik stel mij dan ook voor in ieder volgenden jaargang weder die opgaven te plaatsen.

Maar ik mag zoo niet eindigen. »Bij SCHEFFER's laatste »arbeid voor de Bijdragen" schreef ik boven dit opstel. Die arbeid met het andere artikel, 't welk de lezer het volgende jaar ontvangt, is tegelijk de laatste vrucht van zijne studiën, die het licht zal zien. Met weemoed en dankbaarheid leg ik het ter perse. Het neemt reeds door den brief van MENNO, maar vooral door de heldere uiteenzetting van de geschiedenis der Waterlandsche afscheiding en van den strijd over ban en mijding in zijne dagen, beiden ons tot dusver niet dan hoogst gebrekkig bekend, eene eereplaats onder SCHEFFER's talrijke bijdragen in dit jaarboekje in. Niet minder dan de vorige vertoont ook deze dat warme hart voor hetgeen er in onze broederschap goed en Christelijk is geweest, het onbevangen oordeel over hare schaduwzijden, de geleerdheid, de scherpzinnigheid, de helderheid van schrijftrant: alle eigenschappen die SCHEFFER tot in zijn gezegenden ouderdom onverminderd heeft mogen bezitten. Thans heeft zijne pen hare laatste woorden voor ons ternêr geschreven. Zijn arbeid ook aan deze taak is afgesloten. Aan de medewerkers aan deze Bijdragen en aan hen, die 't kunnen worden, is het thans die taak voort te zetten en ook door dit tijdschrift in onze gemeenten kennis te verbreiden van haar verleden, licht over haar heden; ook dat licht, in welks gloed de levensernst, de gemeenschapszin, de christen-godsvrucht het best gedijen.

Amsterdam, 10 April 1894.

S. CRAMER.

EENIGE OPMERKINGEN EN MEDEDEELINGEN BETREFFENDE MENNO SIMONS.

VIII.

(Zie jaarg. 1892 bl. 1).

De gelukkige vondst van een onuitgegeven brief door MENNO SIMONS geschreven was de naaste aanleiding tot het vervaardigen van dit opstel. Maar om dezen brief, die bijkans uitsluitend over de echtwijding handelt, juist te beoordeelen, is het noodig de drie verhandelingen, het verweerschrift en een paar brieven van MENNO over de gemeentetucht en hare toepassing nog eens te onderzoeken, de omstandigheden na te gaan waaronder ze opgesteld werden en daaruit de wijzigingen, die zijn gevoelen gedurende den loop der jaren ondervond, te verklaren. Als van zelf moest daarbij ter sprake komen het ontstaan van de afdeeling der Waterlandsche gemeenten, de oudste scheuring in de Doopsgezinde broederschap. Tot nog toe evenwel is de geschiedenis van hare opkomst zóó vluchtig behandeld en is er zóó weinig acht geslagen op 't verband tusschen de geschriften van MENNO en zijn levenservaringen, dat bij dit opstel een breedvoerigheid niet te vermijden was, die anders nauwelijks te rechtvaardigen zou zijn door de mededeeling van een betrekkelijk korten

en wel niet onbelangrijken maar toch niet overgewichtigen brief. De lezer verschoone die wijdloopigheid en bedenke welwillend, dat mij bescheiden, zoowel in druk als in handschrift, te dienste stonden, zooals niet een mijner voorgangers had, en dat ze tal van onbekende bijzonderheden bevatten, waarvan het voor de geschiedenis onzer broederschap te betreuren zou zijn, indien ze langer verborgen bleven in de laatste exemplaren van bijkans uitgestorven boeken of in de zelden opgezochte schuilhoeken van een archief.

Toen MENNO, nadat hij den 12^{den} Januari 1536 de Roomsche-Katholieke Kerk voor goed had verlaten, zich nagenoeg een jaar lang »in der stilheydt in des Heeren» woordt met lesen ende schryven oeffende" en bij voorkeur in den kring der voorstanders van den doop op belijdenis verkeerde, dien de Munstersche leeraar DOUWE KEMPES te Witmarsum had doen ontstaan ¹⁾, werd zijne aandacht zeker inzonderheid gevestigd op hun gevoelen

1) Tot dezen kring had een eigen broeder van MENNO behoord, die bij de inneming van 't Oldeklooster (8 April 1535) geaneuvelde was, en behoorden nog de gezusters GEEETRUID en GRIET, van wie de eerste later de vrouw van MENNO werd, en de andere met REIN EDES gehuwd (zie den brief aan haar in MENNO's Werken nitg. 1681 bl. 434) den doop van DOUWE KEMPES ontving. ALENSON, Tegenbericht bl. 137. Welken naam de broeder van MENNO droeg is onbekend, want dat D. K. CASSEL in zijne *Geschiede der Menmoniten* hem PETER noemt, is alleen daaraan toe te schrijven, dat bij LAMB. HORTENSUS, *Oproer der wederd.* 1624 f°. 145 kol. 1 van een zekeren Fries te Munster PIETER SIMONS gezegd wordt, dat hij zich, na de invoering der veelwijverij door JAN VAN LEIDEN, verbonden zou hebben met AAGTJE CORNELISD. de huisvrouw van GERRIT LESTINCK. Zie mijne *Gesch. der Hervorming* bl. 337 en 622. Deze PETER was en bleef in Munster, ook toen het Oldeklooster werd ingenomen. Hij had met MENNO niets gemeen, dan dat zijn vader, even als MENNO's vader en andere honderden, zoo niet duizenden, SIMON heette.

omtrent de gemeente van Christus, dat in zoo scherpe tegenstelling stond met hetgeen hij tot nog toe als Rooms-Katholiek priester over de Kerk geloofd en geleerd had. De eisch, dat zij zonder vlek of rimpel moest zijn; de verklaring, dat ook de geringste in haar midden behoorde tot het uitverkoren geslacht, tot de koninklijke priesterschap, tot Gods heilig en verkregen volk; 't onverbiddelijke oordeel om den onboetvaardigen zondaar van die gemeenschap uit te sluiten en aan den Satan over te geven, — 't waren voor MENNO zooveel wonderspreuken, waarvan hij de waarheid nu, eer hij nog den doop ondergaan had, nauwkeurig beproeven wilde en later, na zijne toetreding bij het einde van 1536, met allen ijver betoogen en handhaven zou.

Hij toonde het reeds na drie jaar in 1540. Had hij in 1538 enkele stichtelijke tractaatjes over de geestelijke verrijzenis, de nieuwe geboorte en het rechte christengeloof verspreid, waarna de Meditation op den 25^{en} psalm (1539) volgde, en in 1539 uitvoerig rekenschap afgelegd van zijn veranderde zienswijze in het Fundamentboek, — terstond daarop schreef hij in 1540: »Een liefelijke vermaninghe »ofte onderwijsinghe wt Godts woort, hoe dat een christen »sal geschickt zijn, ende van dat schouwen ofte afsnijden »der valscher broederen ende susteren, ofte die met ketter- »schen leeringhen verleyt zijn, ofte die een vleyschelick »schandige leven voeren". Het boekje kwam in 1541 uit ¹⁾, juist terwijl velen (zoo als hij tegen 't einde zegt) »on- »rechtelijk nae zijn leven stonden ende hem mit grooter »vlyte ter doot sochten", waardoor hij dan ook genood-

1) Van deze oudste uitgaaf geloof ik niet dat er nog één exemplaar over is. Ik gebruik een afzonderlijke uitgaaf door YGE ROESZ te Harlingen, zonder jaartal, maar omstreeks 1580 gedrukt.

zaakt werd zijn gemeente te Groningen, die hij van 1537 af met zijn prediking had bediend¹⁾, voor goed te ontvluchten en naar Holland de wijk te nemen.

De inhoud dezer Vermaning bewijst overtuigend, dat er destijds onder de Doopsgezinden geenerlei verschil van gevoelen bestond, noch over den ban, noch over de toepassing daarvan. Allen rekenden het voor heiligen plicht den broeder, dien men zondigen ziet, »isset dat zijnen val »geneseljk is, van stonden aen op te heffen door lieflijke »vermaninge ende broederlijke onderrichtinge" en 't oordeel over de oprechtheid van zijn gevoelens aan God over te laten. Sommigen alleen maakten zich daaraan wel eens schuldig, 'tgeen MENNO scherp afkeurt, dat zij de overtredingen van een broeder, nog eer zij hem vermaand hadden, ruchtbaar maakten, 't zij dan in of buiten de gemeente²⁾. Eigenlijk, beweert MENNO, »worter van ons »niemant afgesneden ofte wt dat gemeynschap der broederen wtgedaen (oordeelt recht!) dan diegene, die haer »selven al te voren ofte door valsche leere ofte door eenen »onbehoorlijcken leven van Christo ende van zijn gemeynthe »afgesneden ende wtgeworpen hebben" ³⁾. Wie nu zijn die onwaardigen? 't Ligt voor de hand allereerst te denken aan hen, die zich bezondigden met »droncken drincken, »giericheydt, boereri, overspel, onbetamelijke woorden" etc. MENNO noemt ze ook, maar toch niet dan in de laatste

1) Groningen was zijn vaste standplaats, maar 't verhinderde hem niet van daar uit de buitengemeenten te gaan bezoeken. Eens of tweemaal jaarlijks ging hij naar Friesland (vgl. Doopsgez. Bijdr. 1864 bl. 138) en in 1537 (niet 1536, toen hij zelf nog niet lid bij de Doopsgezinden en nog geen oudste was, maar in 1537) bedienende hij den doop te Oldersum in Oostfriesland (zie aldaar 1875 bl. 65).

2) Zie het aangehaalde werk A 5 r°.

3) Ald. A 7 r°.

plaats. Hij weet hoe noodig het is op een tijd, dat gedurig overgeblevenen van de Munstersche in 1535 uiteengedreven factie, dat aanhangers van DAVID JORISZ en partijgangers van BATENBURG zich bij zijn gemeente trachten aan te sluiten, de strengste tucht tegenover de zedeloosheid dier overkomelingen te handhaven, zal de vlekkelooze reinheid der gemeente bewaard blijven; maar hij ziet toch ook andere, niet minder dreigende gevaren en heeft daarop allereerst het oog.

Wie zich in de omstandigheden der Doopsgezinde broederschap omstreeks 1539 en 1540 verplaatst erkent terstond, dat MENNO niet te onrechte bekommerd was. In 't jaar 1538 waren vele Doopsgezinden, volgelingen van MELCHIOR HOFMANN en naar hem Melchioriten of Hofmannianen genoemd ¹⁾, die de verordening van FILIPS, landgraaf van Hessen (1537) heimelijk ontdoken hadden en zich nog altijd in Hessen ophielden, gevangen genomen. Zij verzochten echter en verkregen de vergunning tot een openbaar gesprek, waarin de voornaamsten hunner leeraren met de voornaamste leeraren der tegenpartij zouden handelen over de twistpunten, terwijl zij beloofden dat zij zich naar den uitslag van dit gesprek zouden regelen en, indien zij van dwaling overtuigd werden, hunne gevoelens herroepen en tot de kerk hunner tegenpartij overgaan. De Doopsgezinden ontboden leeraars uit Straatsburg; FILIPS ontbood MARTIN BUTZER. 't Gesprek had plaats in Januari 1539. Spoedig moesten de Hofmannianen erkennen, dat hunne bewijsredenen niet op de Schrift steunden,

1) NIC. BLESIIKII, *Historia Davidis Georgii*, ed. J. Revius 1642, p. 101 seqq. waarmede vooral vergeleken moeten worden K. W. H. HOCHHUTHS *Mittheilungen aus der protestantischen Sectengeschichte in der hessischen Kirche*, die te vinden zijn in het *Zeitschrift für die hist. Theologie* 1835 s. 538—644 en 1859 s. 167—234.

althans niet afdoende waren. Zwakker en zwakker in hunne verdediging drongen zij alleen aan op tijd van beraad en nader onderzoek.

Meesterlijk maakte BUTZER van deze stemming gebruik, vooral toen hij in Straatsburg teruggekeerd was. Een en ander toegevende of tot aangelegenheden van ondergeschikten aard rekenende, wist hij velen tot den overgang te bewegen, waarbij hem wonderwel te stade kwam, dat de uitkomst de voorspellingen hunner zoogenaamde profeten omtrent de wederkomst des Heeren en de oprichting van het duizendjarig rijk had gelogenstraft en zij zelve bij 't weerleggen dier dweperijen vaak betoogen bezigden, die tegen hun eigen opvattingen met evenveel recht konden aangevoerd worden. Toen nu bovendien het gerucht rondging ¹⁾, dat MELCHIOR zelf, die nog altijd sedert 1533 in de gevangenis zat en daar waarschijnlijk eerst in 1543 stierf, zijn gevoelens herroepen zou hebben, trachtte BUTZER met nog kunstiger beleid 's mans volgelingen, de Doopsgezinden te Straatsburg, voor den overgang tot de Hervormde gemeente te winnen. Hij erkende dat de Hervormden niet weinig ergernis hadden gegeven aan hunne broeders (zonder voorbehoud gaf hij hun dien naam) de Anabaptisten door de gebrekkige gemeenteleden niet met broederlijke toespraak afzonderlijk te vermanen, door de weerspannige en openbare zondaren niet te tuchtigen, door niet van de berouwhebbenden te eischen dat zij, eer men hen weder opnam, openlijk hunne zonden erkenden en daarvoor boete deden, door de onbekeerlijken die het oordeel der Kerk verachten niet te bannen, door den omgang met de alzoo gestraften en ge-

1) Het weinig geloofwaardige van dit gerucht werd overtuigend aangetoond door F. O. ZUR LINDEN, Melchior Hofmann s. 412 folg.

bannen niet te mijden. Dit alleen misprees hij in de Anabaptisten, dat zij om die reden zich van de Hervormden afgezonderd en een nieuwe gemeente gesticht hadden. Maar, voegde hij er bij, hij zeide dit niet om hen eenigszins te beschamen of hun eenigen overlast aan te doen, doch enkel en alleen om deze voor de Kerk schadelijke afzondering te doen ophouden en de nu gesloten verbinde-
nis gedurig meer te versterken.

Zóó luiden de vleierende en verlokkende redenen van BUTZER. De schoonste beloften werden afgelegd ten aanzien der kerkelijke tucht, die inderdaad, toen CALVIJN er onder 't Franschsprekende deel der Doopsgezinde gemeente zijn proselytenjacht dreef, gelijk BUTZER, CAPITO, HEDIO, ZELL 't onder het Hoogduitschsprekende gedaan hadden, verwezenlijkt schenen te worden. Wat was 't gevolg van dit alles? Dat door tal van overgangen de geheele gemeente vervloede en de weinige overgeblevenen, die tot geen afval te bewegen waren, zich aansloten bij de broeders in Moravië, Zwitserland of Nederland. Door het omzwerven der vervolgd en de bezoekreizen der oudsten werd wat in 1539 en 1540 te Staatsburg was voorgevallen al spoedig ook hier te lande bekend.

Is het dan wel vreemd, dat MENNO onder hen »die »haarselve van Christo ende van zijn gemeynte afsnyden »ende wtwerpen'', niet slechts de zedeloos levenden noemt, maar ook hen die zich begeben onder »tghehoor der werelt-»lijker predicanten'', die tot den kinderdoop neigen of deelnemen aan een »wereltlijk avontmael ende sulke gruwelen meer'', dat is een avondmaal, waaraan geen schifting van waardigen en onwaardigen door den ban was voorafgegaan?

Maar hij zondert ook nog anderen uit. Hij spreekt reeds in 't opschrift van zijne Liefdelijke vermaning van onwaar-

digen, die met ketterschen leeringhen verleyt zijn". Was dan zijn ban een kettergericht, waarin over afwijkende dogmatische overtuigingen de staf werd gebroken? 't Is er wel verre van af. 't Blijkt genoeg wat hij verstaat onder »valsche leere" die van Christus en zijn gemeente vervreemdt, wanneer hij ze omschrijft als »Joodsche leer, »namelijck sweert, rijck, veelheyd der wijven ofte dergelijcke verleydingen meer". Kennelijk heeft hij het oog op de Davidjoristen en op de volgelingen van BATENBURG, die even als hun voorgangers te Munster op grond van 't Oude Testament het gebruik van het zwaard, de aankondiging van een duizendjarig rijk en de polygamie verdedigden. Nog noemt hij — en 't is hier niet minder duidelijk, dat hij de Davidjoristen bedoelt: »item in die »leeringe des onschaemden bychts" d. i. zoo als de Davidjoristen ten aanhooren der gemeente gaarne deden, biechten van sexueele zonden, »geen schaemte en dragen voor »den schamelijcken litmaten ende de leeringe, die tegen »dat cruyce Christi is, als dat onreynicheyt den reynen »reyn is". De leer, door MENNO bedoeld, is geen begrip op dogmatisch gebied, maar betreft handel en wandel.

Hierin nu stemden alle Doopgezinden omstreeks 1540 met elkander overeen: voorstanders van zulke praktijken, even als afvalligen die tot de Hervormden waren overgegaan, even als de onwaardigen die een zedeloos leven leidden, sloten zich door hun gedrag van de gemeente uit en moesten door de geloovigen zorgvuldig gemeden worden (1 Kor. V : 11). Zij hadden zich reeds van de gemeente afgescheiden, nog eer de gemeente van haren kant door het uitspreken van den formeelen ban verklaarde, dat zij niet langer behoorden tot de broederschap. Trouwens deze ban, te vreeselijk in aard en gevolgen, dan dat die ooit mocht worden uitgesproken over hen, die ook maar een

zweem van boetvaardigheid toonden, waarvan de oprechtheid alleen aan het oordeel Gods stond, was een werk der liefde, want (schrijft MENNO) »wij en begeeren niemant wt »te stooten dan in te nemen, niemant af te snijden dan »te genesen, niemant te verwerpen dan weder te soeeken, »niemant te bedroeven dan te troosten, niemant te verdoemen dan salich te maken, want dat is die rechte »aert ende voornemen eens christelicken broeders". In zijn schatting is de ban het uiterste middel, om de halsstarrigen tot berouw, tot beschaming en bekeering te brengen. Ook de mijding d. i. het schuwen van allen omgang met hen kan daartoe bijdragen: ze waarborgt tegen verleiding en verplicht te meer tot een rein en heilig leven, omdat de gemeente in dien ban op nieuw heeft getoond, dat zij niet in haar midden duldt wat onrein en onheilig is.

Alle Doopsgezinden in Nederland en Duitschland (van de laatsten blijkt het uit de belijdenis van PETER TASCH en de verklaringen bij het gesprek met BUTZER te Straatsburg ¹⁾ dachten er destijds evenzoo over als MENNO. Zij vermoedden toen nog niet tot welke moeilijkheden die eenvoudige regel aanleiding zou geven. Maar het duurde niet lang, of ze deden zich voor, zoodra men overging tot de toepassing.

Een vergadering van oudsten in 1547 te Emden samengekomen toonde het. Daar waren, behalve MENNO, DIRK FILIPS, HENDRIK VAN VREEDEN, ANTONY VAN KEULEN, GILLIS VAN AKEN en misschien nog anderen, ook tegenwoordig FRANS REINES KUIPER en RUDOLF MARTENS, een Westfaling of Bohemer ²⁾, die sedert zijne toetreding tot de

1) Hochhuth t. a. pl. 1858 s. 538 folg.

2) Bohemer volgens OTTIUS, Annales anabapt. p. 99, maar volgens alle andere schrijvers een Westfaling.

broederschap en zijne aanstelling tot oudste ADAM PASTOR heette. Hij was vroeger priester geweest of althans voor het priesterschap opgeleid ¹⁾ (hoe toch anders te verklaren, dat hij Hebreeuwsch, Grieksch en Latijn, zelfs in zeer fijne onderscheidingen verstond?) en bediende nu als oudste de Doopsgezinde gemeente te Odenkirchen aan de Niers, op eenige uren afstand van Dusseldorf. Spoedig bleek het, dat de oudsten het omtrent de mijding niet eens waren. Had MENNO in zijn Lieffelijcke vermaninghe in 't algemeen voorgeschreven: »den afvallighen te schouwen als verrotte, »vervuylde ende onnutte lidmaten'' ²⁾ en alleen in 't voorbijgaan herinnerd ³⁾, dat de ban geen onderscheid der personen duldde: »hy sy vader of moeder, suster of broeder, »man of wijf, sone of dochter'', nu kwam de vraag ter sprake: of ook echtgenooten, wanneer over een van beiden de ban was uitgesproken, allen omgang met elkander moesten vermijden? ADAM PASTOR en FRANS REINES beweerden van neen, maar volgens een aan MENNO zeer vijandigen schrijver ⁴⁾ dreef MENNO van ja en drong hij er op aan, dat zijn tegenstanders dit verschil van meening voor de gemeente geheim zouden houden. Toch is dit verwijt aan MENNO gedaan denkelijk onverdiend. Zelfs nog in 1555 en 1556 ⁵⁾ verdedigde hij een minder strenge denk-

1) Wanneer hij in zijn *Underscheit tusschen rechte leer unde valsche leer* over de apostolische successie spreekt, waarop de Roomsche-katholieke Kerk zich beroept, 't geen hij echter van geen waarde rekt, zegt hij E 4 r° »de »under uns erst pape gewest sijn, de hebben ock sodanigen beroep gehat.'' De uitdrukking is twijfelachtig; onzeker blijft het, of hij met dat *under uns* zichzelf bedoelt, maar van zijn meer dan gewone kennis van Hebreeuwsch, Grieksch en Latijn draagt dit boekje zoo veelvuldige blijken, dat het een theologische opleiding van den auteur buiten twijfel stelt.

2) Lieffel. verm. B 1 r°.

3) Aldaar A 5 v°.

4) V. P. (d. i. SIMON WALRAVEN) *Successio anabapt.* p. 76.

5) Zie de brieven van MENNO naar Franeker en Emden.

wijze. Dat hij 't ook nu in 1547 deed, verklaart hij in 1556 aan de Emders zelven, die natuurlijk de waarheid zijner betuiging konden beoordeelen, omdat het gebeurde waarop hij zich beroept in hun eigen stad was voorgevallen. Bij deze samenkomst in 1547 was hij volgens die verklaring met de »oldesten broederen" ten aanzien der echtmijsding overeengekomen, »haer wel als den gewisten »regel" den veiligsten weg aan te raden, evenwel zich »daerin te schicken naer gelegenheyt der saek" d.i. geen algemeenen regel te stellen, maar ieder voorkomend geval afzonderlijk en met nauwkeurige inachtneming der omstandigheden te beoordeelen ¹⁾).

Veeleer liep dan ook de twist tusschen MENNO met zijn vrienden en ADAM PASTOR over de menschwording ²⁾ en zal daaromtrent het aandringen op stilzwijgen hebben plaats gehad. Dit geschil althans leidde er toe, dat weinig tijds daarna, nog in hetzelfde jaar 1547, op nieuw een vergadering van oudsten belegd werd, nu te Goch, waaraan MENNO, DIRK FILIPS, ADAM PASTOR en onder meer leeraars ook TEUNIS VAN ASSENRAY ³⁾ deelnam, die sedert 1543 met grooten ijver in Gulik en Oppergelder werkzaam was en in 1550 den marteldood ondergaan zou. Hier werd PASTORS

1) Woordelijk deelt SIMON WALRAVEN (a.w. bl. 91) zelf dit mede uit MENNO's schrijven en weerlegt daardoor zijn eigen bewering, als of MENNO in 1547 aan de zijde der strenge echtmijsers stond.

2) Daarop ziet dan ook wat ADAM PASTOR in zijn aangehaald werk T 7 v° betuigt: »ick bekenne nu noch dat sulve, dat ick aver vijf jaren yn Frees-landt" (Oostfriesland) »bekende." Het gesprek toch, dat den inhoud van 't boek uitmaakt, is van 1552, dus vijf jaar na 't gebeurde te Emden. Het boek verscheen 1553.

3) Volgens mededeeling van PIETER WILLEMS BOGAERT in zijn geschrift over den tweeden doop (Catal. der Amst. bibl. II bl. 191). Hij noemt hem ANTHONIS of THONIS VAN NESSELRAE. Nadere bijzonderheden omtrent hem deelde ik mede D. Bijdr. 1890 bl. 58.

gevoelen omtrent de menschwording nader besproken, doch 't bleek alras dat het samenhang met zijn bedenkingen tegen het kerkelijk leerstuk der drieëenheid. Die bedenkingen hadden reeds bij de oudste Doopsgezinden in Zwitserland bestaan en een tolk gevonden in LUDWIG HETZER (1526), wiens betoog echter door de tegenspraak van ZWINGLI weinig indruk gemaakt had, maar waren opnieuw en veel krachtiger opgerezen, sedert BERNARDINO OCCHINO en zijn volgelingen van 1542 af Zwitserland daarmede vervulden. Vandaar kwamen ze in Duitschland, en uit Duitschland hier te lande. MENNO, die er op zijn tocht door Groningen en Friesland ¹⁾ in 1549 denkelijk menig spoor van had aangetroffen, vond daarin aanleiding tot het schrijven van een tractaat over de drieëenheid, aan zijn vroegere gemeente te Groningen gericht, waar hij schrijft ²⁾: »na-»demael het kennelijk is by alle gemeenten, hoe dat in de »landen zuidwaerts gelegen een groote moeyte over de »godheid Christi ende des H. Geestes is, uit welke veel »ongeloofs, twist ende tweedracht by sommige geresen zijn,» en in de voorrede dier verhandeling den juisten tijd aanduidt van 't begin dier moeielijkheden door de verklaring, »dat de christelyke liefde en vrede nu wel van vier jaren »her »(derhalve omstr. 1546)» door veel schadelijk gekijf »en disputeeren over den onbevindelijken afgrond der god-»heid Christi en des H. Geestes, daerenboven ook over »engelen en duivelen, over den ban enz. bij sommigen »zeer dun en zwak geworden zijn, gelijk het placht toe »te gaen, waer alsulke disputatiën in zwang gaan ³⁾».

ADAM PASTOR bestreed het leerstuk der drieëenheid;

1) Doopsg. Bijdragen 1865 bl. 113.

2) Werken 1681 f°. 391b.

3) Aldaar f°. 385.

MENNO, DIRK FILIPS en GILLIS VAN AKEN stonden het krachtig voor. Na heftige beraadslagingen gaf eindelijk DIRK FILIPS aan zijn verontwaardiging lucht door den ban over PASTOR uit te spreken. Bedenkelijke overijling! niet alleen bedenkelijk, omdat de volgelingen van ADAM PASTOR een »grooten aanhang"¹⁾ vormden en zich onder alle Doopsgezinden 't meest op heiligheid van leven toelegden²⁾; bedenkelijk omdat zich juist in dien tijd en waarschijnlijk om die reden HENDRIK VAN VREEDEN en ANTONIE VAN KEULEN van DIRK FILIPS en MENNO afscheidden³⁾, — maar vooral ook bedenkelijk omdat hier voor 't eerst het voorbeeld gegeven werd, dat niet de gemeente de broederschap opzegde, maar een enkele oudste zich het recht daartoe aanmatigde. Bovendien was het vonnis niet gelijk tot nu toe 't gevolg van een zedeloos leven, maar een kettergericht over een verschillende opvatting in het leerstellige. Terecht huiverden velen er voor op dien weg der verkettering voort te gaan; na deze eerste schrede volgde geen tweede. Want al sprak MENNO twee jaar later (1549) den ban uit over FRANS REINES KUIPER⁴⁾, die tot de Roomsche Katholieke Kerk was teruggekeerd, wij vertrouwen dat hij zich daarbij hield aan den regel, dat hij hem den broedernaam niet weigerde, dan nadat hijzelf zich van de gemeente had afgesneden. Hij behoefde dan ook zichzelf niet in te sluiten bij de bede, die hij met het oog op DIRK FILIPS en 't gebeurde te Goch aan de boven medegedeelde

1) GERARD NICOLAÏ in de bijvoegsels van zijn vertaling van BULLINGER 1569 bl. 136 d.

2) J. WIGANDUS, *De anabaptismo* p. 466.

3) OTTIUS a. w. p. 112.

4) OTTIUS a. w. p. 118 vermeldt dit en zijn herroeping eerst op 1554. De acte dier herroeping voor 't Hof van Friesland is verloren gegaan, zoodat het onbeslist moet blijven, of deze opnaaf juist is.

verklaring toevoegde: »de Heer rekene het hun" (niet *ons*, maar *hun*) »voor geen zonde, die 't op den ban gevoerd »hebben!" MENNO achtte het derhalve bedenkelijk: hij moge berust hebben in den maatregel van DIRK FILIPS, hij wilde de medeverantwoordelijkheid daarvan niet dragen en vermeed dan ook niet vijf jaar later te Lubeck een gesprek met PASTOR aan te knopen, waarbij hij hem (schoon te vergeefs) tot zijn gevoelen zocht over te halen ¹⁾).

Maar nog geheel andere bezwaren deden zich omtrent de toepassing van den ban voor. »Beyde in der hardigheyt »ende slappigheyt" had er een »schriftloos drijven" plaats ²⁾), d. i. van weërszijden werd er gedreven zonder dat men zich op de uitspraken der heilige Schrift kon beroepen. Er waren er, die den ban wel goedkeurden maar onuitvoerlijk achtten en daarom verwaarloosden ³⁾), terwijl zij hun verzuim verontschuldigten door de bewering, dat God dien wel had aangeraden, maar toch niet bevolen ⁴⁾). Anderen hielden dien voor overbodig, omdat ieder lid voor zich den omgang met onwaardige of afvallige leden vermijden kon, zonder dat een opzettelijk vonnis van gemeentewege hen daartoe verplichtte ⁵⁾), en 't er meer op aankwam het ergerlijk leven zelf te schuwen, dan den man die er zich aan schuldig gemaakt had ⁶⁾). Nog verder gingen enkelen, die den ban rondweg een Joodschen zuurdeesem en een »werk des haets noemden ⁷⁾).

1) De inhoud van dit gesprek werd door ADAM PASTOR medegedeeld in zijn boekje: *Unterscheit*. 't Getuigt van groote scherpzinnigheid, van bijbelvastheid en buitengewone kennis bij PASTOR.

2) MENNO SIMONS, Werken 1681 f°. 477b.

3) Ald. f°. 339.

4) Ald. f°. 473b.

5) Ald. f°. 345b.

6) Ald. f°. 339.

7) Ald. f°. 346a.

Over de mijding verschilden de gevoelens nog meer. De vrijer denkkenden wilden haar uitsluitend toepassen op geestelijk gebied: voor het dagelijksch verkeer »in de »wereld" kon alles hetzelfde blijven; alleen keurden zij het af, dat een geloovige aan een gebannene den broederkus zou geven of dat de gemeente hem aan het avondmaal toeliet ¹⁾. Daarop toch doelde het verbod 1 Kor. V:11: »gij zult ook met zoo iemand niet eten", want in het onmiddellijk voorafgaande is er geen spraak van een gewonen maaltijd, doch van de paaschviering der Christenen d.i. van het avondmaal ²⁾. Maar scherp kantten zich de strenge voorstanders van den ban daartegen. De mijding moest overal en altijd, ook op maatschappelijk gebied, ook in het dagelijksche leven in acht genomen worden: met een afvallige handel te drijven, met hen aan dezelfde tafel te eten of in hetzelfde voertuig te reizen ³⁾, ja hem zelfs in den uitersten nood eenigen bijstand te geven of de geringste beleefdheid te bewijzen (zij beriepen zich op 2 Jo. vs. 10 en 11) was ongeoorloofd, was deel hebben aan zijn booze werken ⁴⁾. Zulk een mijding liet geene uitzondering toe, ook tussehen echtgenooten, tussehen ouders en kinderen niet ⁵⁾, al beriep de tegenpartij zich op de onschendbaarheid van 'thuwelijk, dat alleen wegens echtbreuk ontbonden mocht worden (Matth. XIX:9) en op het stellige van het vijfde gebod. Wie in dezen tekort kwam was zelf banwaardig ⁶⁾ en — zoo meenden de aller-

1) Ald. f°. 348b.

2) Nog in 1575 stonden HENDRIK TER WOORT en JAN PIETERS, te Londen om hun geloof ter dood gebracht, deze opvatting voor.

3) MENNO SIMONS, Werken 1681 f°. 476a en b.

4) Ald. f°. 475a.

5) Ald. f°. 474.

6) Ald. f°. 473b.

gestrengsten, — wie eenmaal gebannen was, stond zóó geheel buiten de gemeente, dat hij bij wederaanneming op nieuw het teeken der inlijving ontvangen (o gruwel voor de gematigden!), op nieuw den doop ondergaan moest ¹⁾).

Zóó ver liepen de meeningen uiteen: zoo »moeyelycke »spaltinge ende kijvinge des bans halven" was er nu reeds »van sommige jaren af ingelooopen, door welke de chris- »telijcke liefde een groot achterdeel geleden had" ²⁾). Ook de gemeente te Groningen ondervond het. Tot wien zou zij eerder zich gewend hebben om raad en voorlichting, dan tot haren vroegeren leeraar MENNO SIMONS, dien zij na vierjarigen dienst nu zeven, acht jaar geleden, had moeten missen? 't Schijnt dat zij hem eenige vragen toezond en aan zijn beslissing onderwierp ³⁾). Maar in zijn ijver deed hij meer, dan ze eenvoudig en beknopt beantwoorden; hij voegde daaraan eene uitvoerige verhandeling toe over de beide hoofdstukken van het N. T., die op den ban betrekking hebben: Matth. XVIII en 1 Kor. V onder den titel: Klaer bericht van de excommunicatie ⁴⁾). Hij schreef het in 1549 en gaf het uit in 1550.

Toch bracht deze vrij breedvoerige verhandeling aan de

1) Ald. f°. 349b.

2) Ald. f°. 477b.

3) Van daar in MENNOOS Werken bl. 473 het opschrift: sommige vragen, met welke sy ons menighmaal bemoeyt hebben. Vergeten wij niet, dat de betrekking der Groninger gemeente nog onlangs door zijn doorreis van Emden naar Friesland (boven vermeld) verlevendigd was en hij zelf ontwaard had, hoezeer hier te lande de geschillen over de drieënheid en den ban allen bezighielden. HARRISON, de uitgever van MENNOOS Werken, heeft te kwader ure het antwoord op die vragen (f°. 473) van het Klaer bericht van de excommunicatie (f°. 339) gescheiden, waarmede het, zooals uit verwijzingen gedurig blijkt, één geheel uitmaakt. Door H. ALENSON Tegenbericht bl. 131 weten wij, dat het bestemd was voor »de gemeynte van Groningen ende Groningerlandt".

4) Het deel over Matth. XVIII beslaat de bladzijden 340 tot 345, dat over 1 Kor. V de volgende tot 348.

Groningers en wie met hen over de strijdvragen in onze-
 kerheid verkeerden nog weinig licht. Wel pleitte MENNO
 voor de handhaving van den ban en wilde hij dien heiligen
 plicht der gemeente tot geen prijs vervangen zien door eene
 afspraak onder de leden om zich, zonder dat er een openlijk
 vonnis was uitgesproken, in hun particulier aan de onwaar-
 digen te onttrekken ¹⁾; wel noemt hij den ban een »werk der
 liefde», het beste middel om verleiding te voorkomen, den
 gestrafte door diepe beschaming tot inkeer te brengen en
 aan den laster der wereld het zwijgen op te leggen»; wel
 keurt hij scherp de overdrijving der allerge strengsten
 af, die op grond van 2 Jo. vs. 10 en 11 een geëxcom-
 muniiceerde niet willen groeten, die zijn bede om hulp
 afwijzen ²⁾ of die voor een boetvaardige de herhaling van
 den doop noodig achten ³⁾, — maar op menig ander punt
 laat hij zich niet dan weifelend en met allerlei voorbehoud
 uit. De middelweg trekt hem aan. Daarom beweert hij,
 dat het geen verschil maakt den ban voor een raad Gods
 of voor een uitdrukkelijk bevel te houden ⁴⁾ en dat hij
 zich geen waarlijk vrome kan voorstellen, die gemoedsbe-
 zwaren zou hebben omtrent den ban ⁵⁾.

Wel moet de mijding, naar zijn oordeel niet beperkt
 tot het gemeentelijk gebied, zich uitstrekken over 't geheele
 maatschappelijke leven (het eten 1 Kor. V:11 ziet niet
 op het avondmaal, maar bedoelt een gewonen maaltijd) ⁶⁾
 en acht hij het handeldrijven, het gezamenlijk reizen en
 het aanzitten aan denzelfden disch met een gebannene

1) MENNO S., Werken 1681 f°. 349b.

2) Ald. f°. 475a.

3) Ald. f°. 349b.

4) Ald. f°. 473b.

5) Tezelfder plaatse.

6) Ald. f°. 348a.

ongeraden ¹⁾, maar toch voegt hij er in één adem bij, dat waar het van voorbijgaanden aard of niet wel te ontwijken is niemand daarover mag lastig gevallen, veelmin gebannen worden ²⁾. Hij verdedigt wel de echtmijding (ook tegen de bedenking aan Matth. XIX: 9 ontleend) door de opmerking dat ze geen echtscheiding is, maar maakt het gebod bijna krachteloos, wanneer hij volgen laat, dat men »den »swacken moet dragen ende niemant voorder dringen, dan »hij in sijner harten van Godt geleert is ende in sijner »conscientie dragen ende voelen kan”. ³⁾

Met zulke gedeeltelijke beslissingen, met zoo veel omzichtigheid en voorbehoud, met al die halve maatregelen waren de twistenden natuurlijk niet geholpen. Neen, dan klonk de taal geheel anders in den brief, dien almede de Groningers een weinig later (5 Sept. 1550) van MENNO ontvingen ⁴⁾, om hen te waarschuwen tegen de meening van ADAM PASTOR en degenen die met hem de drieëenheid loochenden. Dáár een krachtig belijden, een bidden en dringen zonder eenig voorbehoud, een ijveren waarvoor hij des noods bereid is te sterven, een strijd tegen alle »glosen ende nieuwe invindingen en uitleggingen” ⁵⁾, maar hier. . . .

Te vergeefs was dan ook de bede van MENNO, aan 't eind zijner verhandeling ⁶⁾ geuit, dat de broeders hem voortaan over deze zaak in vrede laten en niet langer bemoeielijken zouden; te vergeefs vooral, omdat hij de belangrijke strijd-

1) Ald. f°. 476a en b.

2) Ald. f°. 348a en b, 349a.

3) Ald. f°. 474b.

4) 't Is de „Vermanende belijdinge van den drieëenigen, eeuwigen en waren „Godt” te vinden in MENNO'S Werken f°. 580 en verv.

5) Ald. f°. 390b.

6) Ald. f°. 478b.

vragen niet had aangeroerd, die van nu af de gemoederen vervulden en gedurig meer van elkander vervreemdden.

't Waren de vragen: of het voorschrift der drie aan den ban voorafgaande vermaningen omtrent alle zondaren gold, ook omtrent hen die een openbaar ergerlijk leven leidden of onder de straf van de wereldlijke overheid vielen, b.v. die in Efez. V: 3—7, 11—13 worden aangeduid? ¹⁾ of de schuldige, die aan deze vermaningen gehoor gevende een diep berouw toonde, toch nog moest gebannen en niet weér als lid opgenomen mocht worden, dan na openlijke belijdenis in 't midden der gemeente? en in verband hiermede, of de broeder, voor wien de boetvaardige zijn hart uitgestort en zijn heimelijke overtreding gebiecht had, den ban verdiende, ingeval hij deze vertrouwelijke mededeelingen voor de gemeente verzweg? ²⁾ eindelijk, of voor een gebannene, ook in de dagen der boetedoening, de toegang tot de vergaderplaats, tot de huizen der leden, ja zelfs tot zijne of hare eigene woning (ingeval de egade niet gebannen was) verboden bleef en eerst weder openstond na de plechtige opneming in de gemeente, zoodat de proeftijd moest doorgebracht worden in een »wereldsch" huis d. i. in de woning van iemand, die geen lid was?

Hoe verschillend luidde het antwoord op die vragen! Toch scheen het wel alsof de meer toegeeflijke, de meer gematigde denkwijis den meesten ingang vond. Geen ban zonder voorafgaande waarschuwing en driemaal herhaalde vermaning, verkondigde in 1550 de martelaar HANS VAN OVERDAM ³⁾ te Gend en was nog in 1565 de leus van zijn lotgenoot MATTHIJS SERVAES ⁴⁾ te Keulen. MENNO, DIRK

1) CAREL VAN GENDT, Beginsel en voortganck der geschillen bl. 12.

2) G. BRANDT, Hist. der reformatie I bl. 180.

3) VAN BRAGHT, Martelaarssp. II bl. 92.

4) Ald. bl. 327.

FILIPS en hun voornaamste medeoudsten »op een heyme-lijke plaatse in 't lant van Megelenborch" vergaderd, spraken geen banvonnis uit over GILLIS VAN AKEN in 1554, van hoe schandelijk overspel deze ook overtuigd was, ja schorsten hem niet eens in zijn leeraarsambt, maar namen zijn schuldbekentenis aan ¹⁾. Duidelijker dan door deze handeling konden zij wel niet te kennen geven, dat een boetvaardige niet ontbroederd moet worden en de gemeente vooral ter harte diende te nemen: »man solle mit dem banne nit so streng fahren!" ²⁾ Dezelfde geest van gematigdheid heerschte ook in een vergadering van zeven oudsten ³⁾, weinig tijds daarvoor of daarna maar nog in 1554 te Wismar belegd, waar MENNO zich gevestigd had, misschien wel om genezing te zoeken voor zijn kwaal, waardoor hij kreupel werd ⁴⁾. Wel keurde MENNO 't goed, mogelijk onder invloed van zijn weêrzin tegen ADAM PASTOR, die in een twistgesprek met hem te Lubeck gehouden (1553) het geoorloofde van handeldrijven met gebannenen verdedigd had ⁵⁾, dat dit in art. 2 van de genomen besluiten scherper dan in zijn Klaer bericht van de excommunicatie (1550) verboden en alleen in geval van volstrekte noodzakelijkheid toegelaten werd, maar gehandhaafd bleef in art. 3

1) G. NICOLAÏ t. a. pl. f°. 123c. ALENSON a. w. bl. 132. H. TIMMERMAN, Een verklaringhe A 2 v°.

2) OTTIUS, Annales anab. p. 117.

3) Dat hier niet meer dan zeven oudsten vergaderd waren, deelt G. BRANDT a. w. bl. 181 mede volgens »eenige memoriën van Doopsgezinden", oude bescheiden die hij denkelijk te Hoorn vond.

4) Doopsgez. bijdragen 1872 bl. 93.

5) Toen achtte MENNO 't geoorloofd, mits het van voorbijgaanden aard was; nu keurde art. 2 het volstrekt af en liet alleen de uitzondering toe, wanneer de nood het eischte. ADAM PASTOR had in zijn gesprek met MENNO te Lubeck beweerd, dat de apostelen met de Heidenen en tollenaars wel degelijk handel gedreven hadden, zoodat het ons ook met afvalligen vrijstaat. (Underscheit G 1 v°).

vragen niet had aangeroerd, die van nu af de gemoederen vervulden en gedurig meer van elkander vervreemdden.

't Waren de vragen: of het voorschrift der drie aan den ban voorafgaande vermaningen omtrent alle zondaren gold, ook omtrent hen die een openbaar ergerlijk leven leidden of onder de straf van de wereldlijke overheid vielen, b.v. die in Efez. V: 3—7, 11—13 worden aangeduid? ¹⁾ of de schuldige, die aan deze vermaningen gehoor gevende een diep berouw toonde, toch nog moest gebannen en niet weer als lid opgenomen mocht worden, dan na openlijke belijdenis in 't midden der gemeente? en in verband hiermede, of de broeder, voor wien de boetvaardige zijn hart uitgestort en zijn heimelijke overtreding gebiecht had, den ban verdiende, ingeval hij deze vertrouwelijke mededeelingen voor de gemeente verzweg? ²⁾ eindelijk, of voor een gebannene, ook in de dagen der boetedoening, de toegang tot de vergaderplaats, tot de huizen der leden, ja zelfs tot zijne of hare eigene woning (ingeval de egade niet gebannen was) verboden bleef en eerst weder openstond na de plechtige opneming in de gemeente, zoodat de proeftijd moest doorgebracht worden in een »wereldsch" huis d. i. in de woning van iemand, die geen lid was?

Hoe verschillend luidde het antwoord op die vragen! Toch scheen het wel alsof de meer toegeeflijke, de meer gematigde denkwijis den meesten ingang vond. Geen ban zonder voorafgaande waarschuwing en driemaal herhaalde vermaning, verkondigde in 1550 de martelaar HANS VAN OVERDAM ³⁾ te Gend en was nog in 1565 de leus van zijn lotgenoot MATTHIJS SERVAES ⁴⁾ te Keulen. MENNO, DIRK

1) CAREL VAN GENDT, Beginsel en voortganek der geschillen bl. 12.

2) G. BRANDT, Hist. der reformatie I bl. 180.

3) VAN BRAGHT, Martelaarssp. II bl. 92.

4) Ald. bl. 327.

FILIPS en hun voornaamste medeoudsten »op een heyme-lijke plaatse in 't lant van Megelenborch" vergaderd, spraken geen banvonnis uit over GILLIS VAN AKEN in 1554, van hoe schandelijk overspel deze ook overtuigd was, ja schorsten hem niet eens in zijn leeraarsambt, maar namen zijn schuldbekentenis aan ¹⁾. Duidelijker dan door deze handeling konden zij wel niet te kennen geven, dat een boetvaardige niet ontbroederd moet worden en de gemeente vooral ter harte diende te nemen: »man solle mit dem banne nit so streng fahren!" ²⁾ Dezelfde geest van gematigdheid heerschte ook in een vergadering van zeven oudsten ³⁾, weinig tijds daarvoor of daarna maar nog in 1554 te Wismar belegd, waar MENNO zich gevestigd had, misschien wel om genezing te zoeken voor zijn kwaal, waardoor hij kreupel werd ⁴⁾. Wel keurde MENNO 't goed, mo-lijk onder invloed van zijn weérzin tegen ADAM PASTOR, die in een twistgesprek met hem te Lubeck gehouden (1553) het geoorloofde van handeldrijven met gebannenen verdedigd had ⁵⁾, dat dit in art. 2 van de genomen besluiten scherper dan in zijn Klaer bericht van de excommunicatie (1550) verboden en alleen in geval van volstreckte noodzakelijkheid toegelaten werd, maar gehandhaafd bleef in art. 3

1) G. NICOLAÏ t. a. pl. f°. 123c. ALENSON a. w. bl. 132. H. TIMMERMAN, Een verklaringhe A 2 r°.

2) OTTIUS, Annales anab. p. 117.

3) Dat hier niet meer dan zeven oudsten vergaderd waren, deelt G. BRANDT a. w. bl. 181 mede volgens „eenige memoriën van Doopsgezinden"; oude bescheiden die hij denkelijk te Hoorn vond.

4) Doopsgez. bijdragen 1872 bl. 93.

5) Toen achtte MENNO 't geoorloofd, mits het van voorbijgaanden aard was; nu keurde art. 2 het volstrekt af en liet alleen de uitzondering toe, wanneer de nood het eischte. ADAM PASTOR had in zijn gesprek met MENNO te Lubeck beweerd, dat de apostelen met de Heidenen en tollenaars wel degelijk handel gedreven hadden, zoodat het ons ook met afvalligen vrijstaat. (Underscheit G 1 v°).

ten aanzien der echtmijsding MENNOOS eisch, om de grootste omzichtigheid daarbij in acht te nemen en de zwakke gewetens van hen vooral, die dit met de onschendbaarheid van het huwelijk volgens Matth. XVIII: 9 onbestaanbaar achtten, te eerbiedigen. Trouwens al de negen artikelen te Wismar vastgesteld ¹⁾ dragen een verzoenend karakter, even als de brief, dien de zeven oudsten naar de gemeenten lieten uitgaan over het geoorloofde voor een christen om het overheidsambt te bedienen ²⁾).

Maar al scheen de gematigde denkwijis ook hier te lande de overwinning te zullen wegdragen, 't viel geheel anders uit. Eerlang, nog in 1555, juist terwijl de steden Hamburg, Lubeck, Rostock, Wismar, Stralsund en Luneburg aan alle Doopsgezinden het langer verblijf in haar midden ontzegden en MENNO eindelijk een schuilplaats vond op het Woesteveld bij Oldesloo, kwam het tot eene uitbarsting, eerst te Franeker ³⁾, later te Emden en in Noord-Holland. Had zij het vroegst te Franeker en te Emden plaats, dan wordt het vermoeden bijna tot zekerheid, dat de man, die er de naaste aanleiding toe gaf, niemand anders was dan LEENAERT BOUWENS. Deze, eenmaal een rederijker, had van

1) Ze zijn te vinden in de Successio anab. p. 79 verv. en afzonderlijk gedrukt achter MENNOOS Liefelijcke vermaninghe, bij YGE YGESZ te Harlingen C 3 v°, C 4 r° en v°, en de drie eersten in het Brilleken, Haarlem 1630 bl. 51.

2) Zie over dien brief door MENNO SIMONS eigenhandig onderteekend ALENSON a. w. bl. 171. LUBBERT GERRITS (geb. 1535 gest. 1612) had dien nog gezien of gelezen. Dat *zeven* oudsten dezen brief onderteekend hadden, juist zoo veel als er te Wismar bijeen waren en dat het vrijgevigde dezer beslissing geheel overeenstemt met den geest, die op de samenkomst te Wismar heerschte, doet mij de herkomst van dezen brief aan dezelfde vergadering toeschrijven.

3) Daarom heet Franeker, waar ook in 1566 de scheuring tusschen Friezen en Vlamingen en in 1588 de twist tusschen de harde en slappe Friezen een aanvang nam, in de beginletters van het 12de lied der Gheestelycke liedekens van JAN JACOBS 1612: *Franequera sedes Satanae*, Franeker de zetel des duivels.

zijn vroeger leven de welbespraaktheid, de gevatheid, de vrijmoedigheid om voor de menigte het woord te voeren, het geestige soms ook scherpe of plompe in zijn tegenwerpingen overgehouden, doch ook de eierzucht, de begeerte om een hoofdrol te vervullen, de neiging tot zingenot, tot een hartigen dronk, een welvoorzien tafel, zoo als de rederijkers gewoon waren — in één woord al wat hem eens naar het tooneel had gedreven ¹⁾. Waren de betuigingen van zijn vroomheid nu en dan overdreven en in den regel te luidruchtig, hij gaf toch nooit reden om aan de oprechtheid daarvan te twijfelen; zijn onvermoeide ijver bevestigde haar; dag aan dag ontwikkelde zich zijn aanleg als volksleeraar. Geen wonder, dat MENNO, DIRK FILIPS en GILLIS VAN AKEN hem in 1553, toen hij een zesendertigjarigen leeftijd bereikt had, tot oudste aanstelden en rijke vrucht van zijn arbeid verwachtten ²⁾. Hij woonde te Emden, maar ging van daar uit gedurig naar Friesland ³⁾ om er doop en avondmaal te bedienen.

Zoo iemand, hij dreef den ban tot het uiterste, veel gestrenger dan ooit vóór hem was geschied. In den aanvang nog toegeeflijker op sommige punten, liet hij welhaast alle matiging varen. 't Scheen wel dat hij niet geloofde aan de mogelijkheid van bekeering. De schuldige moest gebannen worden, »al waert dat hy oock noch soo groot berou hadde, »ja al wronghe hy zijn handen ende trock zijn hayr wt,

1) Vgl. wat ik over hem schreef Doopsgez. Bijdr. 1893 bl. 13 en verv.

2) Successio anab. p. 79. Het jaartal zijner geboorte bleek mij uit den aangehaalden bundel van JAN JACOBS, die het 9de lied aan zijne gedachtenis wijdde; het jaartal zijner aanstelling tot oudste volgt uit den datum van MENNOOS brief aan zijn vrouw, (Werken 1681 f°. 455) 1553, hoewel JAN JACOBS het twee jaar vroeger stelt: misschien was hij in 1551 leeraar geworden en werd hij in 1553 tot den vollen dienst bevestigd.

3) CAREL VAN GENDT, a. w. bl. 20.

»ende schreyde soo dickwils als hy mochte, hy en soude
 »hem niet gelooven, hy moester wt, seyt hy. Gelijck hij
 »oock wel bewesen heeft, doe hy van sommighen wert
 »ghebeden, die dit bannen niet en conden voor goet in-
 »sien noch daerin bewilligen, dat hy hen doch wilde, eer
 »hy ze bande, vier daghen gheven om te beraden in de
 »gemeynte, opdat se haren grondt ende verstant van dus-
 »danighen ban aen hem mochten schryven. Daerop heeft
 »hy geantwoort: gheen vier daghen, geen vier wren, jae
 »gheen vier oogenblicken etc. Ende als hem hierop een
 »vrouwe vraechde: LEENAERT, waerom seght ghy ons het
 »broederschap op? so antwoorde hy: omdat wy in het
 »harte verscheyden zijn." ¹⁾ Zulk een heftigheid moest wel
 op tegenstand afstuiten. Aan 't hoofd van 't verzet stonden
 te Franeker HENDRIK NAALDEMAN, JURRIAAN HEINS en een
 drietal ongenoemde gemeenteleden, even gunstig bekend
 als zij. Zij konden niet goedkeuren, dat iemand gebannen
 werd zonder voorafgaande vermaning tot driemaal toe, —
 dat ook hij, die innig berouw toonde of alleen »wt grooter
 »swacheyt tot eenen valle was gecomen" in hetzelfde oor-
 deel verviel, — nog minder dat wie de zonden van den
 broeder hem in vertrouwen medegedeeld voor de gemeente
 verzwegg als een onwaardig lid moest worden afgesneden ²⁾.

1) GERARD NICOLAI t. a. pl. f°. 123a en b.

2) MENNO zegt er van Liefell. verm. B 5 v°: »oock verstae ick, dat der-
 selver broederen grondt ende leere zija soude: soo hem yemant int heymelijk
 met eenighe handelinghe ofte werck vergrepen hadde ende elagede dat eenen
 ander broeder wt grooter smerte ende droeffenisze zijns harten, dat hy alsoo
 tegen zijnen Godt gesondicht hadde — dat dan dieselve broeder dat alsoo voor
 die ghemeynte soude draghen moeten; soo hy dat niet en dede, dat hy oock
 als dan daerover metten overtreder zijn straffe lijden soude. Ditselve is niet
 alleen onghehoort, dan oock een gantsch verschriekelijken grondt in mijnen
 ooren." Deze meening over de »heimelijke zonden" hield hij vol tot aan het
 laast van zija leven, toen hij er ook van de strengsten zijn »volle benoegen" in

Zij schreven daarover een brief aan MENNO, die bij zijn antwoord 13 November 1555 aan de geheele gemeente te Franeker gericht ¹⁾, hun in alles gelijk gaf, behalve dat hij eene uitzondering op den regel der voorafgaande drie vermaningen bij »zonden die oock stracks des overheydts »straffe eyschen ende medebrenghen, ghelijck doodtslaghers, »toovenaers, brantstichters, openbare dieverie ende dergelijke crimineele saecken," wenschelijk achtte, al was 't alleen om den goeden naam der gemeente. Toch hield noch het gezag van MENNO, noch zijn dringende vermaning tot eensgezindheid de felle voorstanders van den ban terug. Zij dreven hunne eischen al sterker, hoe meer de meening der tegenpartij veld won.

In Duitschland was zij van den beginne af algemeen, maar ook hier te lande vermeerderde gedurig het getal van hare aanhangers, in Friesland en vooral in 't zuidoostelijk deel van Noordholland, het zoogenaamde Waterland, Purmerland en 't land van Blois (de Zaanstreek). De Doopsgezinden hadden daar tal van vergaderplaatsen, te Durgerdam, Ransdorp, Watergang, Landsmeer, Oostzanen, Zaan-
dam, Broek, Monnikendam, Edam, Middelie, Kwadijk,

kreeg (Seer grontlijke antwoord — op Zylis ende Lemmekes — faemroyen B 4 r°). Blijkbaar vergiste CRAMER zich in zijn Leven van MENNO bl. 134.

1) Met de Liefelijke vermaninge van 1541 en den straks aan te halen brief naar Emden zonder jaar of plaats afzonderlijk uitgegeven in kl. 8°, denkelijk omstr. 1576. Het jaartal 1541 op den titel en achteraan betreft natuurlijk alleen de Liefel. Vermaninge. Deze bundel werd, ook met de zinstorende lezingen, herdrukt door YOE YOGES te Harlingen, die er de artikelen van Wismar aan toevoegde, alles kennelijk nog in de zestiende eeuw. De beide brieven verschenen evenzoo in het Brilleken 1630 en in CAREL VAN GENDT 1658, totdat er eindelijk een gezuiverde (?) druk van uitkwam op 2 folio-bladzijden in 1681 of later, geschikt om bij HARRISONS uitgaaf van MENNO'S Werken te worden gevoegd, waaruit ze met opzet, omdat de inhoud streed met het Bericht van de excommunicatie, waren weggelaten. Deze nam CRAMER over t. a. pl. bl. 125—131.

Purmerend ¹⁾, waarschijnlijk ook te Schellingwoude, Ilpendam en meer noordelijk te Beets en aan den Oudendijk. In die gemeenten was omstreeks dien tijd ²⁾ vooral werkzaam de oudste GILLIS VAN AKEN, die sedert het met hem voorgevallene in 't Meklenburgsche geheel onder de macht van LEENAERT BOUWENS stond, van nature een zwak en meegaand man, maar die nu, misschien om vroeger wan-gedrag goed te maken of althans te doen vergeten, nog hartstochtelijker dan zijn meester den ban dreef ³⁾. Ook hier wekte deze heftigheid krachtig verzet. Aan het hoofd der beweging stond JACOB JANSZ. SCHEEDEMAKER, leeraar in de Rijp. Naar hem werden zij, met een woordspeling op de afscheiding uit deze geschillen ontstaan, *Scheedemakers* genoemd, die straks nog *Franekeraars* heetten of door LEENAERT BOUWENS werden uitgescholden voor den *Drekwagen*, omdat zij al het vuil d.i. al de door de felle banners uitgedreven leden wêer in hun vereeniging opnamen. Maar die partijleuzen verdwenen eerlang voor den éénen naam, dien de meerderheid volgens hare woonplaats verkreeg: den naam van *Waterlanders*.

Nog ware 't misschien niet tot een breuk gekomen, indien LEENAERT BOUWENS zich had weten te matigen. Maar de geweldige maatregel, waartoe hij juist nu (1556) zijn gemeente te Emden wist te brengen, verbitterde de tegenstanders te zeer en maakte de verzoening onmogelijk. Een der leden had zich misdragen — hoe of waarin weten wij niet — en werd gebannen, zoodat zijn huisvrouw

1) Behalve te Oostzanen, hier genoemd wegens de mededeeling bij VAN BRAGHT a. w. II bl. 183, had LEENAERT BOUWENS op al deze plaatsen den doop bediend. Vgl. BLAUPOT TEN CATE, Doopsgez. in Holl. I bl. 24.

2) 't Is op te maken uit zijn doopelingen, gedurig bij VAN BRAGHT vermeld a. w. II bl. 342b, 348a.

3) Zoo getuigt VAN BRAGHT t. a. pl.

SWAANTJE RUTGERS, een vrouw van onbesproken gedrag, »in allen haren wegen anders vroom ende onstraffelick »voor Godt ende voor zijn gemeynte'', verplicht was hem van nu af te mijden. Doch zij weigerde haren man in zijn geestelijken nood te verlaten en volhardde in hare echtelijke trouw. Reden genoeg bij LEENAERT BOUWENS en zijn aanhang voor de bedreiging, dat zij, indien zij van haren man niet afliet, mede gebannen en »aan den duyvel »sou overgegeven worden''.

Diep bedroefde MENNO deze handelwijs, die klaagbrief op klaagbrief daarover uit Emden ontving en zich haastte den 13^{den} November 1556 door een verzoenenden brief den storm indien mogelijk nog te bezweren. Hij voorzag welk een strijd er ontstaan zou in de gemeenten, welk een ergernis daarbuiten! Hij beriep zich op 'tgeen hij met DIRK FILIPS in 1547 en met de oudsten te Wismar in 1554 besproken had en hoe men de echtmijding dan alleen voor noodig hield, wanneer de geloovige echtgenoot door voortdurenden omgang met zijn ega schade leed in 't geloof of tot afval verleid werd, maar dat men toch niemand op dien »veiligsten'' weg eener volstrekte mijding moest »dringhen, die dat niet vaten kon, sonder ¹⁾ in »alle liefde dulden ende draghen''. De »conscientie'' toch kan »ghebonden'' zijn, om elkander niet te verlaten, »nadamael dat sy één vleysch sijn ende langhe jaren, als »eeluyden ²⁾ toebehoort, gheleeft hebben''. »Die barmhartige Heere'', betuigt MENNO, »wil my voor behoeden, »dat ick het richten met den ban hierin leeren oft toestaan »soude!'' Zeker, dit luidde anders dan het anathema van LEENAERT BOUWENS, maar 't hief het niet op; dat anathema

1) Maar.

2) Echtelieden.

was de laatste stoot, die de Waterlanders den weg tot afscheiding opdreef: gelukkig had de scheuring nog in zóó verre in der minne plaats, dat noch van de eene, noch van de andere zijde een uitdrukkelijk banvonniss volgde ¹⁾.

MENNO had zich reeds vroeger in ditzelfde jaar (1556) »recht voor den Mey" d. i. in de laatste dagen van April met de twistvraag over de echtmijding moeten bezighouden. Afgevaardigden van de Overlandsche of Hoogduitsche gemeenten waren op 't gerucht van het met HENDRIK NAALDEMAN te Franeker voorgevallene tot hem gekomen, om door zijn invloed den vrede zoo mogelijk te herstellen. Voor hen, uitgaande van den regel Matth. XIX: 5 en 6, was alle echtmijding een gruwel. Vooral ZYLIS, een der afgezonden leeraren, dacht er zoo over, maar tot een minder stellige veroordeeling neigde zijn ambtgenoot LEMKE, die waarschijnlijk in Oppergelder ²⁾, eens het arbeidsveld van MENNO zelven, in 't land van Gulik en omstreken de verstrooide gemeenten bezocht en versterkte, misschien wel als opvolger van den wakkeren TEUNIS VAN ASSENRAY, den martelaar van 1551. Twee dagen lang duurde het onderhoud, waaraan ook de

1) GERARD NICOLAÏ t. a. pl. f° 137^d, denkelyk op zyn gezag de Succ. anabaptistica p. 85 en alle latere strijdschriften tegen de Doopsgezinden beweren wel, dat de weerzijdsche ban werd geveld, maar het tegendeel getuigt een aantekening van omstreeks dezen tyd door VAN BRAGHT a. w. II bl. 183 bewaard: in dien tyd toen de Waterlandsche broeders zich niet vereenigen konden met hetgeen GILLIS VAN AKEN invoeren wilde en zich alsoo afscheidten, echter *niet gebannen* werden; en ALENSON a. w. bl. 116: »hebben andere vermaendt, dat se haer voor de Waterlanders souden wachten ende als afval-
lighe souden schouwen ende myden, alhoewel dat se haer *niet* en hadden *gebannen*, maer verlaten ende daervan afgescheyden waren".

2) Ik gis dit omdat de niet gewone en elders zeker niet bekende naam LEMKE dáár thuis behoort (Doopsg. Bijdr. 1890 bl. 55), maar vooral omdat hij zeide »sommige aancomelingen tot Weert" (Visschersweerd) »te hebben, die hij met den doop zou bedienen (Grontl. antw. B 7 v°).» Hij arbeidde derhalve in die nabuurschap.

Wismarsche leeraar HERMAN VAN TIELT en HANS S(IKKEN?) deelnamen ¹⁾. 't Bleef vredelievend en broederlijk. Zeker was MENNO ook nu zeer gematigd in zijne eischen: LEMKE althans, die na 't vertrek der overigen nog een oogenblik was achtergebleven, verklaarde bij 't afscheid, dat hij 't met hem en de zijnen in alles ééns was, zelfs wat de opvatting van de echtmijding betrof, maar dat hij in het bijzijn zijner medeafigvaardigden dit laatste niet had willen bekenne, omdat zulk een terugkomen op zijn vroegere meening in 't vervolg schade zou doen aan zijn invloed. Toch maakte hij zich sterk hen nu nog, terwijl zij met elkander de terugreis deden, van hun weezin tegen de echtmijding te zullen genezen en, wanneer 't gelukte, wenschte hij de hulp van een of twee Nederlandsche oudsten om ban en mijding onder hen in te voeren, doch wanneer onverhoopt niet, dan zou hij zich openlijk afscheiden en tot MENNO en de zijnen overgaan. Evenwel hij deed zijn woord niet gestand. Slechts weinige weken later (»noch denselvigen somer») sloot hij zich weêr aan bij ZYLIS en zelfs is het twijfelachtig, of hij het schriftelijk voorstel door MENNO tot dezen en de zijnen gericht en hem medegegeven te behoortijker plaatse wel inleverde: hij verzekerde het stellig, maar ZYLIS en diens aanhang ontkenden het.

Grooter en grooter werd alzoo de verwijdering tusschen MENNO en de Hoogduitschers, die reeds in 't voorafgaande jaar aan den dag was gekomen, toen eene overtalrijke vergadering van gemeente-afgevaardigden te Straatsburg den

1) MENNO (Grontl. antw. B 8 r°) duidt hem alleen aan als HANS S. Toch ligt het voor de hand aan den vriend van DIRK FILIPS, aan HANS SIKKEN te denken, die elf jaar later in 1567 zulk een groot deel aan den twist tusschen Vlamingen en Friezen zou nemen. (Doopsg. Bijdr. 1893 bl. 54).

24sten Augustus 1555 een beslissing genomen had ¹⁾ ten aanzien der beide leerstukken, die MENNO 't meest aan 't hart lagen vooral na de gesprekken met JOANNES à LASCO (1544), met ADAM PASTOR (1552) en met MARTEN MIKRON (1554): de menschwording en de drieëenheid. Onbewimpeld was in deze samenkomst erkend, dat hierover te redenkavelen »timmeren was aen eenen onnodighen tooren" 't geen tot spraakverwarring leidde, »onderstaen meer te »weten dan men weten soude (Rom. XII:3)", vragen naar »dinghen welcke te swaer sijn", in plaats van te trachten naar »hetgeen Godt ons voorleydt, want verborgene dingen behoeven wij niet". Dáár was luid verkondigd: »wy »sullen en willen door Gods genade zijn geboden ende »ordonnantiën waernemen, om dieselve te houden in een »afgesturven leven met een reyn ende gelaten herte; — in »de waerachtige godsalicheyt wandelen, want daerinne staet »de salicheyt ende in de kennisse Gods ende Jesu Christi"; — Hem de eere geven, die Hem toekomt, door te gelooven en te bekennen, dat Zijn woord waarachtig is, want daardoor wordt »inwendig" Zijn waarachtige godheid beleden, ook al acht men Hem niet denzelfde als God; — »ende »van nu voortaan naelaeten te spreken, hoe verre ofte »nae, hoogh ofte leegh Christus mensch gheworden zy", maar bovenal »gheene metten andren omstooten ende ghe»loofloos maecken" d. i. voor een ongeloovige uitschelden. Ja ook de ban was niet ongemoeid gelaten, toen men daar (grootste ergernis voor mannen als LEENAERT BOUWENS en GILLIS VAN AKEN!) het voornemen uitsprak: »ooc dat »godloose leven en allen boosen schijn meer straffen met een »christelijcke ende godzalighe wandelinghe, dan met den

1) Zie dit besluit woordelijk medegedeeld bij ALENSON a. w. bl. 122 verv. volgens een aantekening daarvan opgemaakt door CAREL VAN GENDT.

»monde". Was dan het bestrijden van zulke ketterijen als die van ADAM PASTOR, was dan het handhaven van het leerstuk der drieënhed, het onderzoek naar het verband van het goddelijke en menschelijke in Christus, was dan het plechtige uitspreken van den gemeenteban, was dat alles ijdel en onnut?

Neen! 't kon niet zijn! Tot dat besluit kwam MENNO telkens weêr bij zijne overwegingen. 't Was van beslissenden invloed op zijn handelingen in volgende dagen. Omstreeks dezen tijd toch, waarschijnlijk in den nawinter van 1557, ontving hij een uitnoodiging om een vergadering van oudsten te Harlingen bij te wonen¹⁾ en er met hen over ban en mijding te handelen. Hij reisde er heen over Franeker, waar hij den leeraar (oudste?) NETTE LIPKES aantrof en een poos vertoefde. In de hoop dat het leiden mocht tot het slechten der bestaande geschillen sprak hij daar met HENDRIK NAALDEMAN en de zijnen. Over het verzwijgen van in vertrouwen medegedeelde zonden waren zij het natuurlijk geheel met hem eens (»weynich woorden" waren daarvoor noodig), maar ook toen MENNO hun broederlijk voorstelde: of zij geen »moeyte meer souden maeken over die openbare vleeschelijke wercken met drie »vermaningen?" stelden zij hem ten volle gerust, zoodat hij verbljyd uitriep: »dan zullen wij door Gods genade »geen gescheyden broeders blijven!²⁾ is 't dat ick die van »Harlingen oock also vinde, so sal ick van vreuchde op »mijn stoexken springhen!"³⁾ Dit voorafgaand overleg nogtans met de vergaderden te Harlingen achtte MENNO volstrekt noodig, eer de vrede voor goed kon tot stand komen. Er kwam helaas! niets van. Wat toch wachtte

1) ALENSON, a. w. bl. 173.

2) Grontl. antw. B 4 r°.

3) ALENSON, a. w. bl. 173.

hem daar? LEENAERT BOUWENS beheerschte er aller gemoe-
deren en dreef alles door naar zijn wil. Om echter een
volkomen zegepraal aan zijn gevoelen te verzekeren, had
hij reeds lang terecht begrepen dat het van 't hoogste
belang was een man, met zulk een gezag bekleed als
MENNO, ook daarvoor te winnen, maar tevens dat hem
dit alleen door zijn welbespraaktheid niet gelukken zou.
Andere invloeden moesten daartoe medewerken, andere
stemmen, van ouds gehoorzaamde, beslissende, zich bij
de zijne voegen. Indien DIRK FILIPS, die steeds den ban
strenger dan MENNO, met al zijn weifelingen en al zijn
voorbehoud, had voorgestaan, eens kon bewogen worden
dezelfde gedragslijn met hem aan te nemen! LEENAERT
had het beproefd en was reeds geslaagd, vóórdat MENNO
kwam. Hij had niet alleen zijn houding tegenover SWAANTJE
RUTGERS in de oogen van DIRK FILIPS gerechtvaardigd,
maar hem ook overtuigd, dat ieder die het ernstig meende
met den ban niet anders kon noch mocht handelen. Meer
dan ten halve was het geding nu gewonnen: waar zulk
een oud, beproefd vriend, zulk een scherpzinnig en na-
denkend leeraar als DIRK FILIPS voorging, daar behoefde
LEENAERT BOUWENS niet langer te twijfelen of MENNO zou
volgen ¹⁾.

Inderdaad, zóó gebeurde het. De gezamenlijke oudsten

1) Dat LEENAERT BROUWENS op deze wijze MENNO tot zijne partij heeft
overgehaald, maak ik niet alleen op uit de stellige verklaring van CAREL
VAN GENDT a. w. bl. 23, maar ook uit de berichten van GERARD NICOLAÏ
a. w. f°. 122c—123a en b, die LEENAERT als den felsten banner voorstelt en ge-
durig doet uitkomen, dat DIRK FILIPS, vroeger geheel eenstemmig met
MENNO, eerst op deze samenkomst de partij van LEENAERT BOUWENS koos,
waarop toen MENNO volgde, zoodat OTTIUS bl. p. 119 terecht beweert: At
vero LEONHARDUS BOWENS arte sua pertraxit in partes suas THEODORICUM
PHILIPPI, unde MENNO metuens excommunicationem remisit propiusque ac-
cessit. Vgl. J. VAGEDT, Secta Mennonitarum p. 24 et 25.

te Harlingen wilden wèl berusten in zijn gevoelen, dat iemand, bij wien een medebroeder zijn heimelijke zonden had opgebiecht, niet op straffe van den ban verplicht was ze ter kennis te brengen van de geheele gemeente, maar voor 't overige bestreden zij heftig MENNO's gematigde denkwijze. Het eene argument na het andere ontzonk hem. Had hij dan tot nu toe gedwaald? Was dan dat niet willen binden van een anders geweten een bedenken des vleesches geweest? was er boven 'thoofdgebod der liefde nog een grooter gebod: dat van ban en mijding, — grooter omdat het den ouden Adam zoo zwaar viel? moest hij uit de beslissing der Hoogduitschers te Straatsburg afleiden, dat een weinig toegeeflijkheid bij de toepassing der kerkelijke tucht noodzakelijk voerde tot een onverschilligheid, waarvoor de rechtgeaarde geloovige moest gruwen? MENNO weifelde. Hij stond daar alleen tegenover al die eerbiedwaardige mannen, hem lief alsof 't zijn eigen kinderen waren. Uit Franeker vond hij geen steun, veeleer het tegendeel, want na weinig tijds kwam het aan den dag, hoe zij, toen zij hem gerust gesteld hadden over den eisch der drie voorafgaande vermaningen, daarmede alleen dezelfde misdrijven, strafbaar voor den wereldlijken rechter, hadden bedoeld als door MENNO in zijn brief van 13 November 1555 uitsluitend genoemd waren, maar geenszins de zonden, waarop MENNO nu (misschien wel onder invloed der Harlinger vergadering) 't ook wilde toepassen, alle zonden zonder onderscheid die ruchtbaar werden, al zijn zij »niet soo een laster, straffe »ende schande bij der wereldt'', b.v. overspel, ontucht, oneerlijkheid, gierigheid, dronkenschap, laster. Te vergeefs betoogde MENNO tegen NAALDEMAN, dat niet de uitspraak der oudsten doch Gods woord zelf zulke overtreders van de gemeente afsneed, daar 't hun uitdrukkelijk het burgerschap in het Godsrijk ontzegde (1 Kor. VI: 10), want al

mocht deze opmerking, met zooveel nadruk uit zóó eerbiedwaardigen mond gesproken, NAALDEMAN dieper dan ooit treffen en voor een oogenblik aan 't wankelen brengen, toch was de indruk niet meer dan voorbijgaande. Zoolang hij zich bij MENNO bevond, had hij gezwicht voor diens overredende taal, maar zoodra de toovermacht van zijn tegenwoordigheid was verbroken, kwam hij tot andere gedachten. 't Ging met hem zoo als het met LEMKE gegaan was. Uit Franeker derhalve geen steun: veeleer van die zijde bittere teleurstelling, die MENNO schier waanzinnig maakte ¹⁾, daar hij ze alleen zich verklaren kon uit »die suerdeechsche geest der valscher partyen ²⁾».

Te midden dier zware beproevingen drongen de oudsten te Harlingen al strenger en sterker bij hem aan, om hun partij te kiezen. Enkelen mompelden reeds: »och, och, »dat volck staet ende siet al te veel op MENNO'' ³⁾ en pers-ten hem den wanhopigen uitroep af: »so die eenvuldighe »also veel op mij staen ende sien soudē, mocht ick lyden, »dat die Heere mij eenmael struyckelen liet, maer evenwel »zijn genade algheheel niet van mij wenden en wilde, op- »dat sij leeren kennen, dat sij niet op mij, noch op eenich »vleesch, maer alleene op den levendigen hoecksteen Chris- »tum Jesum haren grondt, hope ende troost setteden!»

't Kwam er eindelijk toe, dat de vergadering te Harlingen haar gevoelen zou uitspreken over MENNO's tegenwerpingen. Hij moest buiten staan gedurende die beraadslaging. Maar toen LEENAERT BOUWENS daartoe de deur voor hem opende, gaf hij hem bij 't heengaan den laatsten stoot, terwijl hij hem, half in scherts, half in ernst, de

1) Hij verklaart het niet alleen onder den eersten indruk, maar nog een jaar later in zijn brief van 1 Sept. (1558) aan REIN EDEN, Werken 1681 f°. 392a.

2) MENNO, Seer grontlijke antw. B 4 v°..

3) Ald. B 5 r°.

hand op 't hoofd lei en toevoegde: »gij zijt ons nog niet »boven 't hoofd gewassen! indien gij ons niet volgen kunt, »zoo moeten wij met u doen, gelijk met die andere leeraars »gedaan is!" Hevig ontstelde MENNO, zijn moed was gebroken en, toen hij genoodigd werd weder binnen te komen en daar ook uit den mond van LEENAERT BOUWENS vernam, dat indien hij met zijn aanhang niet veranderde, zij »in »twee hoopen ofte volckeren moesten gescheyden ende gedeelt worden" ¹⁾ — toen werd hem het woord uit de keel gewrongen, dat hem nog op zijn laatste ziekbed berouwen zou ²⁾; — »ik stem in alles toe, ik neem uw echtmijsding aan ³⁾!"

Terstond daarna is hij »wt den lande ghereyst." Hij verliet zijn geboorteland voor goed, om er nooit terug te keeren. Hij dacht er niet aan, zijn belofte na te komen om die van Franeker nog eens op de terugreis te bezoeken; daarvoor was hij te veel bezwaard met zijn wankeelmoedig toegeven, te mistroostig onder de smartelijke ervaring dat, ondanks zijn zwichten voor LEENAERT BOUWENS, de scheuring van nu af onvermijdelijk was. 't Werd nog erger, toen NAALDEMAN hem even na zijn vertrek liet

1) CAREL VAN GENDT, a. w. bl. 23.

2) ALENSON, a. w. bl. 172.

3) Al deze bijzonderheden van de Harlinger vergadering kennen wij uit de berichten van MENNO zelf in zijn Grontlijke antw. en uit de zijn verhaal aanvullende mededeelingen van APOLLONIA OTTES, een zuster der Leeuwarder gemeente, die met MENNO naar Harlingen reisde en daar in een vertrek naast de vergaderzaal der oudsten alles beluisteren kon, wat deze met MENNO verhandelden. Zij verhaalde het later aan een Waterlandsch leeraar, van wien ALENSON (zie diens Tegenbericht bl. 173) het vernam. CRAMER, de biograaf van MENNO, verzuimde deze beide bronnen in verband met elkander te brengen: van daar zijn vergissing (bl. 134 en 135) om wat te Franeker en te Harlingen voorviel te verplaatsen naar Keulen en 't gebeurde met SWAANTJE RUTGERS zóó voor te stellen, alsof het eerst na die samenkomst plaats had.

weten ¹⁾, dat hij »den gront nu wat beter hadde ingesien,» m. a. w. dat hij zijn vroegere meening meer dan ooit voorstond. De afdeeling der Waterlandsche Doopsgezinden, al was ze reeds ontstaan in 1555 ²⁾, had zich nu voor goed gevestigd ³⁾.

Hoezeer verlangde MENNO naar rust in het stille Woesteveld! Maar ze werd hem niet gegund. LEENAERT BOUWENS wenschte nog rijker vrucht te zien van zijne overwinning. Hij kende den tegenstand, dien zijn gevoelens over de mijding in alle gemeenten van Duitschland vond. Hoe dien te breken? Geen beter middel daarvoor, dacht hij, dan de tusschenkomst van MENNO, die met den ijver van een pasbekeerde de noodige bedachtzaamheid om niemand buiten noodzaak te kwetsen zou paren en ook in Duitschland gezag had gelijk weinigen ⁴⁾. Te Keulen moest het beproefd en daarheen LEMKE, daarheen ook zoo menig oudste uit Duitschland als maar komen wilde tot samenspreking worden ontboden. LEENAERT liet MENNO niet van zich en zorgde dat hij dagelijks onder zijn invloed bleef ⁵⁾. Evenwel de toeleg gelukte niet. Mochten al ook andere oudsten uit Nederland, behalve MENNO en LEENAERT, zijn opgekomen, het getal Hoogduitsche was te klein om tot een afdoend besluit te geraken. LEMKE bevond er zich, maar trok terstond partij voor de Waterlanders, ontkende ten stelligste

1) Zoo versta ik de uitdrukking »ontboot hij mij», Grontl. Antwoordt B 4 v°; want aan ontbieden in den zin van bij zich bescheiden valt, nadat MENNO reeds naar 't buitenland was weggereisd, niet te denken.

2) GERARD NICOLAÏ a. w. f°. 138a.

3) Successio anab. p. 84.

4) M. MIKRON te Emden schreef over dien invloed aan H. BULLINGER 5 Juni 1555, dat het rijk van MENNO zich heinde en ver in al de kustlanden uitstrekke van de uiterste grenzen van Vlaanderen tot aan Dantzig. OTTIUS, a. w. p. 125.

5) CAREL VAN GENDT, a. w. bl. 14.

dat hij ooit zoover zich met MENNO verbroederd had als deze beweerde ¹⁾ en gaf op al »het bidden ende begheeren »der outsten het gantsch onvriendelijk ende stoorich antwoort,» dat hij niet om hunnentwil daar gekomen was ²⁾.

Trouwens juist in deze dagen vervulden geheel andere geschilpunten de hoofden en harten der Duitschers. In 1556 was een geweldige twist uitgebroken tusschen de oudsten THEOBALD en FARWENDEL te Worms en te Creuznach, om »der erfsonde ende om de sonde der sielen ende des vleesches.» Welke hun onderscheiden opvattingen waren zeggen de bescheiden die ons te dienste staan niet, maar wel vermelden ze ³⁾, dat er 14 à 1500 broeders te Worms en in den omtrek de partij kozen van FARWENDEL ⁴⁾, al schold THEOBALD dien uit voor een leugenaar, een valschen profeet, ja voor een godloochenaar ⁵⁾, — wel deelen ze mede dat er twee leeraars om »afgedaen» d.i. afgezet waren, maar gelukkig kunnen zij er aan toevoegen dat te Straatsburg »de twist altesamen is nedergeleyt, als eenen onnutten twist ende menschenvernunft bekend — die Heere »hebbe des lof, sy hebbent laeten vallen ende haer willich »in den straf ghegheven!»

1) MENNO, Grontl. antw. B 8 r°.

2) Daar ons van eene andere samenkomst van LEMKE met MENNO en zijn vrienden niets bekend is, moeten deze beschuldigingen van MENNO t. a. pl. B 6 v° en 8 r° wel slaan op 't gebeurde te Keulen.

3) Zie het straks aan te halen geschrift van L. D. W.

4) Of ons dit echter recht geeft tot de bewering, die in de Mennonit. Blätter 1893 bl. 118 voorkomt, dat 14 à 1500 Paltzer broeders in 1557 een groote vergadering te Worms hielden, — daaraan twijfel ik. Het *getal* ontleende de schr. kennelijk aan het cijfer der verketterden en het denkbeeld eener samenkomst aan de vergadering te Straatsburg in 1557, waarbij deze twist gelukkig een einde nam.

5) DR. J. BECK, Die Geschichtsbücher der Wiedertäufer s. 226, die echter de twee vergaderingen te Straatsburg, de eene van 1555 met de andere van 1557 dooreenwart.

Was het wonder dat onder zulke omstandigheden, met het vooruitzicht der kort aanstaande groote vergadering te Straatsburg, slechts enkele Hoogduitschers aan de oproeping van LEENAERT BOUWENS gehoor gaven? Er bleef hem, tenzij hij door ook naar Straatsburg te gaan aan den strijd over de erfzonde wilde deelnemen, 't geen noch hij noch iemand onder de Nederlanders wenschte, niets anders over dan onverrichterzake naar huis te keeren en alles te hopen van een kort vertoog over de mijding door MENNO opgesteld, dat dan mede een punt van behandeling kon uitmaken op de Straatsburgsche samenkomst, waarheen zij gedurig door de Hoogduitschers verwezen werden. Kort was dit vertoog: het betrof alleen de »gemeene» mijding d. i. geen dagelijkschen omgang te hebben, elke aanraking te schuwen, geen handel te drijven met hen die niet tot de gemeente behoorden of daaruit gebannen waren, — en de echtmijding d. i. den voorwaardelijken plicht van echtgenooten om zich geheel aan elkander te onttrekken, ja elkander te verlaten, zoodra over een van beiden de ban was uitgesproken.

Te Straatsburg kwamen bijna vijftig oudsten te zamen; die even zooveel gemeenten vertegenwoordigden van den Eyffel tot in Moravië, mannen, eerwaardig door hun ambt en hun leeftijd, hoog in aanzien, standvastig zelfs bij het dreigen van den marteldood, waaraan enkelen nauwelijks ontkomen waren. Nadat het hun gelukt was den twist over de erfzonde bij te leggen, kwam het vertoog van MENNO in behandeling en werd het antwoord daarop vastgesteld. Welwillend, broederlijk klonk het, maar evenzeer stellig afwijzende. Men oordeele¹⁾:

1) Het komt voor op de laatste vijf bladzijden van: Een gansch duytlie ende bescheyden antwoordt ende wederlegginge wt cracht der heyliger Schrift grontlic vervaet door L. D. W. over een boecken onder de name M. S. van 't echt-

»Ghenade ende vrede, barmherticheydt van
 Godt den Vader, ooc ware volstandicheyt
 in den ghelove, ende volherdicheydt in al-
 len aenvechtinghen ende tribulationen, wen-
 schen wij u in den naam ons Heeren Jesu
 Christi, deur cracht ende werckinghe des
 Heylighen Geest. Amen.

»Ghij alderliefste broeders ende lidmaten in den Heere,
 wij soudén behoorlick en sonder ophouden Godt dancken
 voor zijn onwtspreckelijcke ghenade ende barmherticheyt
 ende groote liefde, dat hij ons voor die waerelt voorsien
 heeft ende beroepen totten hemelschen rijk wt den scha-
 den ¹⁾ ende duysternis deser weerelt, ons die sijne vijan-
 den waren tot vrienden ghemaect ende ons geopent de
 verborghenheydt sijns goddelicken wils, ende dat alle ²⁾
 door Jesum Christum, deur denwelcken wij hebben die ver-

mijden wtghegheven, gheintituleert: Een seer grondich antwoord, vol met
 alderleye onderwijsinge ende goede vermaninge op ZYLIS ende LEMMEKENS
 onverdiende lasteringe etc. Nu wederom op tuien (door zommige des auteurs
 medeghesinde int echtmijden) herdrucken laten tot Harlinghen. Gedrukt
 t'Haerlem bij GILLIS ROOMAN wonende in de suijerstrate in de gulden parsee
 1587. 8vo. 176 bldz. Van een exemplaar in bezit bij Ds. M. SCHAGEN schreef
 Ds. J. CUPERUS in Nov. 1769 (zie diens Aanteekeningen, voorhanden in
 't archief der Doopsgezinde gemeente alhier Invent. I n° 760, op bl. 331 en
 verv.) den brief der Straatsburgsche vergadering letterlijk af: gelukkig, want
 dit exemplaar, vermoedelijk het laatste, ging verloren. Ik heb daarom dan
 ook het besluit der Straatsburgers in zijn geheel laten afdrucken: 't staat
 onder deze omstandigheden gelijk met het afdrucken van een handschrift. Uit
 een tegenschrift van JACQUES OUTERMAN 1599 en uit een lijst van Doopsge-
 zinde boeken bij van DOORES LAER en AUSTRO-SYLVIVS 1637 was ons het be-
 staan van L. D. W.'s boekje reeds bekend. Boven den hier medegedeelden brief
 staat als opschrift: „Copie wt eenen brief die SIELES ende LEMMEKEN met de
 Overlandsche broederen anno 1557 aen MENNO SYMONS ghesonden hebben,
 wesende het antwoord op sekere schriftelicke bescheyt, dat MENNO aen haer
 ghesonden hadde.”

1) Schaduw.

2) Alles.

lossinghe deur sijnen bloede, naemelick die verghevinge der sonden, denselven sij alle lof, prijs ende majesteyt van eeuwicheydt. Amen.

»Wijder ¹⁾, ghij gheliefde broeders in den Heere, naedien onse hoop ende tooversicht ²⁾ is tot Godt, alsoo dat hij ons mitsgaders u in ghelijcken geloof der kennisse Jesu Christi begrepen heeft, hem in eeuwicheyt daarin te dienen, is onse bidden ende vermaninghe aen u allen, wilt den aenvanc ws ³⁾ beroepens bedencken, ende die verwilghinghe ⁴⁾ so in den doop geschiet is betrachten, die met onse woort in den Heere ja ende amen sij, wenschen ende begheeren wij van Godt, dat hij ons sijn ghenade in Jesu Christo wil verleenen, want wij van ons selfs niet en vermogen, dat met onsen woort ende werck, sin ende gedachten, ende onsen gantschen leven gherecht ⁵⁾ werde, nae sijnen goddelijcken wille ende welbehagen, hem totten eeuwich prijs, ende ons totten eeuwichen leven. Amen.

»Lieve broeders, wij hopen dat ghijt ons ten goede hout onse voorste ⁶⁾ vermaninge, voorsien ons ooc ende gelooven dat ghij te voeren van Godt geleert zijt, maar onse Godt wil ons gheven dat zijn gheboden in onse herten waerachtich geschreven zijn. Amen.

»Wijder lieve broeder wetet, dat der artijckelen halven (daervan die broeders tot ons ghecomeen zijn) zijn wij met malcanderen toe Straesburch gheweest met samtliche dienaers, wij begeeren een antwoord van onsen lieven broeders, hoe sij met den bescheyt tot vrede ⁷⁾ zijn, onsen outsten wt vele landen hebben ons in der vreese Gods met malcanderen over dese artijckelen soo hier naevolghen beraden.

1) Voorts.

5) Rechtvaardig.

2) Vertrouwen.

6) Voorafgaande.

3) Uws.

4) Vrijwillige belofte.

7) Tevreden.

»Ten eersten van den hantwercc ende coopmanschappen salmen alsoo handelen, nae dat in den landen ghelegghen is, soo die noot eyscht, dat is dat niet ergherlijck noch aenstootich is, ende vlijtich acht hebben op Gods woordt in der heyligher Schrift, wat dat lijden ende draghen mach.

»Ten anderen der mijdinge aengaende der afvallighen broeders ende susters sal men alsoo houden nadien dat ¹⁾ die sonde is, ende dat woordt Christi ende sijnder apostelen draghen mach, ende alle naersticheydt aenlegghen, dat die ghemeente reyn behouden ende bewaert werde ende de afvallige broeder ofte suster weder totter boete gereddet ²⁾ worde, met alder maet ende bescheydenheydt na getuychenisse der Schrift, ende in der noot bijstant doen ende die barmherticheyt bewijzen ende behulpich zijn, daeromme lieve broeders is onse hertelijke bidden ende begheeren aen u, om Godes eere ende prijs wille, dat ghij u die saeck laet wel behaghen ende aenstaen, daerinne dat doch wij eenmael een volc dat eenich en vrede met malcander hebben mogen, opdat wij alle door eenen mont Godt prijzen moghen, deur Jesum Christum, amen.

»Hiermede zijt Gode bevolen, en dat woort zijnder genaden dat behoude ons in sijnen eeuwige vrede, amen.

»Dit is het besluit der Overlantsche broeders. Noch is haer hertelick begheeren, niet wt ghebodt ³⁾, dan wt broederlijcke vermaninge, dat alle vrome christenen, die Christum gelijk gesinnet sijn, ende alle wat sij hebben verlaten, opdat sij Godt eenen prijs ⁴⁾ mogen zijn op deser aerden, dat dieselve om des Heeren wille alle onnutten

1) Naar gelang.
3) Niet als bevel.

2) Gereed gemaakt, bewogen worde.
4) Tot lof van God.

lossinghe deur sijnen bloede, naemelick die verghevinge der sonden, denselven sij alle lof, prijs ende majesteit van eeuwicheydt. Amen.

»Wijder ¹⁾, ghij gheliefde broeders in den Heere, naedien onse hoop ende tooversicht ²⁾ is tot Godt, alsoo dat hij ons mitsgaders u in ghelijcken geloof der kennisse Jesu Christi begrepen heeft, hem in eeuwicheyt daarin te dienen, is onse bidden ende vermaninghe aen u allen, wilt den aenvanc ws ³⁾ beroepens bedencken, ende die verwilghinghe ⁴⁾ so in den doop geschiet is betrachten, die met onse woort in den Heere ja ende amen sij, wenschen ende begheeren wij van Godt, dat hij ons sijn ghenade in Jesu Christo wil verleenen, want wij van ons selfs niet en vermogen, dat met onsen woort ende werck, sin ende gedachten, ende onsen gantschen leven gherecht ⁵⁾ werde, nae sijnen goddelijcken wille ende welbehagen, hem totten eeuwich prijs, ende ons totten eeuwichen leven. Amen.

»Lieve broeders, wij hopen dat ghijt ons ten goede hout onse voorste ⁶⁾ vermaninge, voorsien ons ooc ende gelooven dat ghij te vooren van Godt geleert zijt, maar onse Godt wil ons gheven dat zijn gheboden in onse herten waerachtich geschreven zijn. Amen.

»Wijder lieve broeder wetet, dat der artijckelen halven (daervan die broeders tot ons ghecomeen zijn) zijn wij met malcanderen toe Straesburch gheweest met samtliche die-naers, wij begeeren een antwoord van onsen lieven broeders, hoe sij met den bescheyt tot vrede ⁷⁾ zijn, onsen outsten wt vele landen hebben ons in der vreese Gods met malcanderen over dese artijckelen soo hier naevolghen beraden.

1) Voorts.

5) Rechtvaardig.

2) Vertrouwen.

6) Voorafgaande.

3) Uws.

4) Vrijwillige belofte.

7) Tevreden.

»Ten eersten van den hantwerce ende coopmanschappe salmen alsoo handelen, nae dat in den landen ghelegghen is, soo die noot eyscht, dat is dat niet ergherlijck noch aenstootich is, ende vlijtich acht hebben op Gods woordt in der heylicher Schrift, wat dat lijden ende draghen mach.

»Ten anderen der mijdinge aengaende der afvallighen broeders ende susters sal men alsoo houden nadien dat ¹⁾ die sonde is, ende dat woordt Christi ende sijnder apostelen draghen mach, ende alle naersticheydt aenlegghen, dat die ghemeente reyn behouden ende bewaert werde ende de afvallige broeder ofte suster weder totter boete gereddet ²⁾ worde, met alder maet ende bescheydenheydt na getuychenisse der Schrift, ende in der noot bijstant doen ende die barmherticheyt bewijzen ende behulpich zijn, daeromme lieve broeders is onse hertelijke bidden ende begheeren aen u, om Godes eere ende prijs wille, dat ghij u die saeck laet wel behaghen ende aenstaen, daerinne dat doch wij eenmael een volc dat eenich en vrede met malcander hebben mogen, opdat wij alle door eenen mont Godt prijzen moghen, deur Jesum Christum, amen.

»Hiermede zijt Gode bevolen, en dat woort zijnder genaden dat behoude ons in sijnen eeuwige vrede, amen.

»Dit is het besluit der Overlantsche broeders. Noch is haer hertelick begheeren, niet wt ghebodt ³⁾, dan wt broederlijke vermaninge, dat alle vrome christenen, die Christum gelijk gesinnet sijn, ende alle wat sij hebben verlaten, opdat sij Godt eenen prijs ⁴⁾ mogen zijn op deser aerden, dat dieselve om des Heeren wille alle onnutten

1) Naar gelang.

3) Niet als bevel.

2) Gereed gemaakt, bewogen worde.

4) Tot lof van God.

arbeyt, dat alleen tot boosheydt ofte tot pronek, prael ofte hooghe pracht ghemaect wort, schuwen soo veel alst moghelijk is, ende maken wat nut ofte redelijk is.

»Noch zijn sij hertelijke begeerende aen die Nederlantsche broeders, dat sij niet en raeden man ende wijf van een ander te gaen om des bans wille, want daer soude soo veel meer schaeden ende laster wt volgen als Gods prijs ende ghewin der sielen, want dat gebot des echtstants draecht veel meer ¹⁾ dan die mijdinghe.

»Noch is haer begheeren hertelijke, dewijle sij na haeren cleyne verstant ofte gave, dat sij van God ontfangen hebben, van gantscher herten geerne na alle gerechtigheyt soudent trachten, nae vrede ende liefde ende eenicheyt, ende verhopent dat in den Heere, dat die broeders int Nederlant datselve oock ghesint sullen zijn tegen haer, ende niet om cleyne oorsaeken voorwenden, dat duer ²⁾ die vrede ende eenicheydt tusschen u en ons opgehouden worden, dat wij niet verhopent aen onse lieve broeders, dewijle Godt een Godt des vredes ende der liefden is ende ons in vreden ende eenicheyt geroepen heeft, soo hopen wij in den Heere, dewijle ons Godt tot sijnen kinderen aenghenomen heeft wij sullen oock nae hem ghesinnet zijn. Die almachtige eeuwige Godt gheef ons altesamen rechte eenicheyt des geestes ende sijnen ewighen vrede, dat wij die hoochste vrede in 't vleesch ende gheest moghen beminnen ende vercrijghen. Hiertoehelpe ons die ewige Godt duer Jesum Christum onsen Salichmaker ende Verlosser. Amen."

Met dezen vredewensch eindigde het officiële stuk,

1) Is van veel meer beteeckenis.

2) Weinig bedaidende redenen tot een voorwendsel gebruiken om daardoor enz.

maar de oudsten voegden er nog eenige slotwoorden aan toe, waaruit blijken zou, dat niet alleen ZYLIS en LEMKE, die aan de samenkomst hadden deelgenomen, maar dat ook eene overtalrijke menigte van oudsten geheel eenstemmig zich vereenigd had in dit besluit en dat zij niets hartelijker wenschten, dan de volkomenste eensgezindheid te bewaren met den schrijver van het ingediende vertoog, met MENNO. Daarom schreven zij verder:

»Oock can ick onse lieve broeder niet verbergen, dat tot Straatsburch te samen geweest zijn bij vijflich outsten en dienaren wt Merenlant ¹⁾, wt Swavenlant, wt Switserlant, wt Wirtenburchlandt, wt Priskau ²⁾ ende Elsuyten ³⁾ ende vele oorden, omtrent anderhalf hondert mijlen weechs. Ende ooc isser een leeraer bij ons gheweest, die bij MICHEL SATELAERS tijden gheweest is en dat verdrach MICHEL SATELAERS is in sijnen huysen geschiet ⁴⁾ ende is wel elfmael ghepijnicht is geweest ende noch vroom ⁵⁾ ontcomen is, ende sint dier tijt heeft dat vervolch ⁶⁾ daer opgehouden, dan daer te voren waren daer meer dan vierhondert gedoot in dat Bernaerder ⁷⁾ ghebiet ende leyt in Switserlant.

»Dese broeders zijn altesamen bij den anderen geweest, om des twists halven, die om die van Worms was, als daer twee leeraers afgedaen waren: desen twist was om der erfsonden ende om der sonde der sielen ende des vleeschs, welcke twist is altesamen nedergheloyt, als eenen onnutten twist ende menschenvernuft bekent, des wij alle Godt ghedancet hebben dattet nedergheloyt is; dan daeromtrent thien

1) Moravië.

2) De Breisgau.

3) De Elzas.

4) Bedoeld wordt de Broederlicke vereeniging van sommige kinderen Gods aengaende seven Articulen.

5) Standvastig, zonder van 't geloof afgeweken te zijn.

6) Vervolging. 7) Gebied van Bern.

ofte elf mijlen weechs zijn daer wel veerthien of vijfthienhondert personen, die broeders waeren, om deser saeck halven verruct ¹⁾). Nu die Heere heb des lof, zij hebbent laeten vallen ende haer willich in den straf ghegheven.

»Noch can ick onsen broederen niet verberghen, dat zij ons gheseyt hebben, datter vijflich ghemeenten zijn van der Eyfelt aen tot Maerlant toe, ende in sommige gemeenten zijn vijf of seshondert broederen en susteren, ende dese gemeenten staen al met ons in 't gheloof ende bekentenisse Gods ende sijnen Soon onsen Heere Jesu Christi. Der eeuwiger almachtiger hemelschen Vader sterck ons altesamen in den rechten geloove ende geve ons volherdicheynt in den ghe-loove totten eynde ons levens, amen.

»Dese dienaren ende outsten die bij ons geweest zijn wenschen allen dienaren en outsten int Nederlandt veel ghenade ende barmherticheyt ende ooc volstandicheyt in den geloove ende in alle aenvechtinghe ende droeffenisse met lijdtzaamheyt te volherden totten eynde ende alsoo in haren dienst trouw te zijn, ende ooc allen broederen ende susteren een yeder dat hij op sijne beroep acht hebbe, twele wij U van herte wenschen. Der almachtighen God maecke dat crachtich ende dadich in ons ende u allen, amen.

»Nu ist onser hertelicker ende vriendelicker bidden ende begheeren, namelick **SELIS** ende **LEMMEN** ende oock allen broederen ende susteren die bij ons zijn, dat doch onsen lieven broeder **MENNO** mitsgaders allen dienaren ende outsten int Nederland die der gemeenten Gods dienen, dat sij doch allen ernst ende vlijticheyt willen keeren tot vrede, liefde ende eenicheyt, opdat wij alle den almachtighen Godt in eenen gheest dienen moghen door den bant des vredes. Wij verhoppen oock in sulckes also veel als ons moghelijken

1) Verleid.

is vlijteliĳken aen te legghen. Ende wilt u doch met dese onse eenvoudighe bekentenisse laeten genoegen, ende niet so hert op dat spits drijven, daarmede de vrede ende eenicheyt ghebroken ofte opgehouden worden, des hem dan soo menich vroom hert bedroeven soude ende wij oock soo veel verloren arbeyt ende costen gedaen hadden dat doch niet te achten is soo tselve tot vrede ende eenicheyt geraden mach; nochtans hebben wij wel derdalfhondert mijlen daerom gegaen, Godt geef dat tot sijnen vrede, prijs ende eenicheyt aller ghemeenten Godts gheschiet sij, amen.

»MENNO l(ieve) b(roeder) hout dat woordt toe goeden van dat spits ¹⁾, dat is daerom, niemant hebbe niet te schaffen dat soo scherp staet ende moet doch gebroken worden, opdat men maet ende bescheydenheyt gebruyct. Hiermede willen wij u mitsgaders allen broederen ende susteren Godt ende dat woort zijnder ghenaden bevolen hebben, ende dat woort Godts behoude die overhant in onser alder herten, amen.”

Vond die roepstem »tot vrede, liefde ende eenicheyt” weerklink bij MENNO, bij DIRK FILIPS, bij allen die onder invloed van LEENAERT BOUWENS stonden? Helaas, 't was er verre van daan. Het prikkelde hen veeleer tot verzet, tot het doordrijven van 'tgeen zij voor plicht hielden en de Hoogduitschers zoo beslist hadden afgewezen.

DIRK FILIPS was het eerst met zijn antwoord gereed, 5 Februari 1558; MENNO volgde den 11^{den} Juni daarna. Geen van hen beiden noemt uitdrukkelijk de Hoogduitschers

1) De voorafgaande woorden: „wilt niet so hert op dat spits drijven” d. i. drijf uw gevoel en niet zoo onstuimig door, doelden derhalve op MENNO en zijn handelwijze, zoo als die te Keulen aan den dag kwam.

noch ook de Waterlanders, maar aan niemand anders dan dezen denkt DIRK FILIPS, wanneer hij spreekt ¹⁾ van »die
 »lichtvaardigen ende hoochberoemde gheesten, die haersel-
 »ven met hoochschinende woorden voerdragen ende anderen
 »verachten, daermede sy biden onverstandigen een aensien
 »crygen, van welcker ghetal die ooc sijn, die by u de
 »gemeente des Heeren lasteren ende de dienaers Christi
 »den sotten herders vergelijken — daeromme dat si die
 »openbare sondaers ende vleyschelijke menschen met des
 »Heeren woort recht ende ordentlick van der gemeente
 »afsonderen.” Ook MENNO duidt hen zijdelings maar toch
 zeer bepaald aan, wanneer hij den Antichrist teekent ²⁾
 die »als uyt dieper bangigheydt eender benader conscientie
 »met sommige aenvangt te twisten ende te disputeren
 »ende dat aldermeest van die afsonderinge, die hij so
 »qualijk verdragen en lijden kan”, waardoor hij dan »eene
 »afgesonderde eygen secte bij haerselven vergadert ende
 »toerecht.”

't Geschrift van DIRK FILIPS is verreweg het kortste. Het draagt ten opschrift: »Een lieflicke vermaninghe wt des Heeren woort, in den welken ondersceydelic ende ordentlick geleert ende verhaelt wort, hoe ende in wat manieren dat die christelijke ghemeente sal handelen met dieghene die haer in die gemeenschap der heyligen hebben begeven, ende alsdan noch in openbaer dootlijke wercken des vleysches vervallen ende bevonden worden.” De teksten op den titel 2 Thess. III : 6 en 1 Kor. V : 11 duiden reeds de strekking van deze vermaning aan. Een belangrijk, nagenoeg een derde deel wordt ingenomen bij 't be-

1) Een lieflicke vermaninghe wt des Heeren woort — hoe ende in wat manieren dat die christelijke ghemeente sal handelen met dieghene die haer in die gemeenschap enz. z. j. o. pl. A 5 r°.

2) Werken 1681 f°. 189.

gin door een hartelijk woord tot zijn lezers over de vervolging, die zij te verduren hebben, en eene opwekking tot eensgezindheid, — bij het einde door een krachtig beroep op hunne trouw aan de eens in den doop afgelegde belofte. Het middengedeelte stelt de groote waarde van den ban in 't licht. Alle openbare werken des vleesches d.i. alle zonden die aan den dag komen, geene uitgezonderd, moeten met den ban gestraft worden zonder eenig voorbehoud, zonder verwijl, ook zonder de drie voorafgaande vermaningen in Matth. XVIII vermeld, die alleen van toepassing zijn bij heimelijke zonden van den eenen broeder tegen den anderen. Zelfs de boetvaardige valt onder dit vonnis, want eerst nadat het over hem is uitgesproken kan hij de rechte boete doen en tot de rechte wederaan-neming komen. Daartoe helpt hem ook de volstrekte mijding ¹⁾, die geene uitzondering toelaat. In bijzonderheden treedt hij hier ter plaatse daarover niet, maar wel in een tot nog toe onuitgegeven geschrift: »Eine bekentnisse van der afsonderinghe'' ²⁾ dat, al draagt het geen dagteekening, toch zonder twijfel tot dezen tijd behoort. Met een afvallige te eten acht hij zonde; met hem handel te drijven zóó verkeerd, dat het, wanneer men 't niet ontwijken kan, dan maar beter is van alle koopmanschap af te zien; ja, hem te groeten rekent hij in strijd met Gods woord. Treft de ban ouders, kinderen, echtgenooten, ook dan is onvoorwaardelijke mijding plicht, zelfs het ontwijken van elke gelegenheid om met hen in aanraking te komen. Het eenig verzachtende in al deze strenge voorschriften is, dat de ban tusschen echtgenooten niet worde uitge-

1) Zie aangehaalde Vermaninghe B 2 r°.

2) Een afschrift uit de 16de eeuw berust in 't archief der Doopsgezinde gemeente alhier, Invent. I n° 620. Ik hoop het later in 't licht te geven.

sproken dan met de meeste voorzichtigheid en dat het weigeren van hulp aan een afvallige, die in nood verkeert, een vergrijp zou zijn tegen de liefde.

Veel uitvoeriger dan het tractaat van DIRK FILIPS is het: »Grondelijk onderwijs ofte bericht van de excommunicatie" door MENNO. Hij schreef het trouwens op verzoek van vele vromen, die »nog vóór zijns levens einde" zijn meening over ban en mijding wenschten te kennen; hij gaf het als een »kleyn gaefken in sijn laetste zwacke »ouderdom, als sijn valeten-dronk ¹⁾, daarmede hij in desen »deel des bans sijn afscheyt uyt den vleesch met hen allen »maken en tot zijnder ruste leggen wilde" ²⁾. Hij wenschte vooral rekenschap te geven van de verandering in zijne opvatting sedert 1540. Omtrent twee-en-twintig jaar lang was hij »van veel verscheyden geest hard bestreden en »had hij menigen swaeren aenloop tot diverse tijden geleeden, waarmede andere lieden niet alleen van hem geleerd »waren, maer" (dit was het punt, waarop 't bovenal aankwam) »maer hijzelf oock van anderen geleerd was; oock »mede uit langheyt des tijds door menigerlei gevallen, »onderzoeken en nadenken, in sommige dingen een weinig »beter ervaring als voorheen gekregen had."

Vroeger (1540), hij erkende 't, was hij van meening geweest, dat aan het banvonniss drie waarschuwingen moesten voorafgaan volgens Matth. XVIII, — nu echter ³⁾ beweert hij, dat dit voorschrift niet de openbare vleeschelijke zonden, maar alleen »de dagelijksche vergrijpinge tusschen broeder en broeder" bedoelt; in 1555 verstond hij onder die openbare vleeschelijke zonden alleen zulke misdrijven als onder de burgerlijke strafwet vallen, — nu echter rekent hij daartoe alle zonde, die aan het licht komt en

1) Afscheidsdronk.

2) Werken 1681 f°. 210.

3) Aldaar f°. 201b.

verontschuldigt deze verandering in zijn zienswijls met zijn »onversochtheit ¹⁾, omdat het hem docht ook onmogelijken »te zijn, dat degene die haer mede op de bane der ge- »rechtigen begaven" d.i. die zich door den doop aan de gemeente verbonden hadden ooit »lust of wille tot alsulcken groven grouwelen hebben souden". Had hij in 1550 den dagelijkschen omgang met de afvalligen b.v. met hen te reizen, te eten, koopmanschap aan te gaan ontraden, doch in geval van nood toegegeven ²⁾, — nu kent hij geen anderen ban »in der Schrift, dan die niet alleen over de geestlijke ge- »meynschap, maer oock over de vleeschelijke gemeynschap, »gelijk eten, drinken, dagelijksche handel ende wandel sijn »verbodt heeft." ³⁾ Sprak hij nog in 1556 SWAENTJE RUTGERS vrij, dat zij haar man niet verlaten wilde, — nu stelt hij op den voorgrond ⁴⁾, »dat de hemelsche echt tusschen »Christum ende onse sielen vast ende ongebroken moet »gehouden worden ende wij daeromme oock noch vader, »noch moeder, noch man, noch vrouwe, in eenige onge- »hoorsaemheyt sijns woorts, oock in dat alderminste toe- »geven oft wijcken mogen, want Godt de Heere wil, sal »ende moet alleen de Godt onser consciëntien ende de eenige »Heere onser zielen blijven ende niet onse vader noch »moeder, man noch vrouw." Wat uit dezen stelregel ten aanzien der echtmijsding volgde was »een goede, klare letter."

Dit geschrift van MENNO — 't laatste dat bij zijn leven van zijn pers kwam ⁵⁾ — werd verder en verder verspreid. Hier te lande zou het de welversneden pen van een der voornaamste leeraars onder de Waterlanders, van HERMAN

1) Onervarenheid. Ald. f°. 198a.

2) Ald. f°. 476.

3) Ald. f°. 196.

4) Ald. f°. 195.

5) Vgl. de aantekening van G. ROOSEN, medegegeeld in de Doopsgezinde Bijdragen 1881 bl. 5.

TIMMERMAN scherpen, die de beweringen van MENNO en DIRK FILIPS stuk voor stuk weerlegde¹⁾; maar vooral in Duitschland verwekte het een storm van verontwaardiging, in de eerste plaats bij ZYLIS en LEMKE. Dit was dan het antwoord op den broederlijken brief uit Straatsburg, op die krachtige vermaningen tot eensgezindheid, die bid-dende vredewenschen! ZYLIS en LEMKE lieten zich in hunne eerste drift tot een schamper antwoord verleiden, een schotschrift waarin ZYLIS MENNO voor een *fickfeyer*²⁾ uitschold, een man die met alle winden draait, die nu eens dit dan weder dat leert en daarmede ieder goedge-loovige bedriegt, terwijl LEMKE er zich op beroemde, dat hij behalve in 't leerstuk van de tucht ook nog in drie of vier andere artikelen van MENNO verschilde en gemak-kelijk de helft van zijn verhandeling kon te niet doen, ja zelfs uitdagend verklaarde, dat hij liever door de Neder-landsche oudsten gebannen werd dan dat hij hun gelijk zou geven.

Dit was MENNO te veel. De beschuldiging van wispel-turigheid griefde hem diep en dreef hem nu zijn laatst uitgesproken gevoelen, althans tegenover de Duitschers, tot het uiterste vol te houden. Met woeker geeft hij hun al den smaad terug, dien zij hem, naar hij beweert, door hun »onverdrachelijk liegen, lasteren ende faemrooven" hebben aangedaan. Ja, hij dreigt tegen het eind, »hoe

1) Een verklaringhe hoe ende in wat manieren de Heere Jesus zynen jongeren in der afzonderinge macht gegeven heeft. De oudste druk is van 28 Januari 1560; de tweede, door mij gebruikt, van 1618 bij Vincent Casteleyn te Haarlem. De auteur, HERMAN TIMMERMAN, leed in 1569 te Antwerpen den marteldood. Zie T. VAN BRAGHT, *Martelaarsspiegel* II bl. 415.

2) De gebroeders GRIMM hebben in hun *Deutsches Wörterbuch* III bl. 1619 *fickfucker* en omschrijven het als bedrieger. Bij ons beteekent *fikfakken* een nutteloos, ijdel werk verrichten. Volgens een randnoot in de uitgaaf van 1587 is »*fickfeyer* een onbestandich riet, aprillen water, een *fischenfasch*."

»dat ic ende die vromen, die bij my ende met my zijn,
 »wt die vreesse onses Gods, niet meer dorven oft mogen
 »uwen broederen zijn ende hieten, also lange ende veel
 »daer niet een sulcken gront, leere, gehoorsaemhey, be-
 »kentnisse, versoeninge ende boete by u bevonden wort,
 »daerdoor des Heeren heyliche gemeynte gevredicht ende
 »een goet benoegen aen u hebben can." 't Was zoo al
 niet de stellige afkondiging, dan toch de voorbode van
 den plechtigen ban, dien de Nederlandsche oudsten, met
 DIRK FILIPS en LEENAERT BOUWENS aan 't hoofd, naar
 Duitschland vertrokken, nog in ditzelfde jaar (1559) over
 de Hoogduitschers zouden uitspreken ¹⁾).

Terecht noemt CAREL VAN GENDT dit geschrift van MENNO
 »eenen harden, bitteren ende onvriendelijken groten be-
 »schuldighingh-brief." Als verontschuldiging moge gelden,
 dat de aanval niet minder bits en scherp was geweest,
 dat het twistvuur tusschen zijne aanhangers en de afdeeling
 der Waterlanders ook hier te lande nog altijd blaakte, —

1) J. T. Vriendelijke aenspraec § 6—8. Successio anab. p. 88. CAREL VAN GENDT a. w. bl. 14. Laatstgenoemde verhaalt hoe aan dit besluit zelfs een terugwerkende kracht werd toegekend.

J. T. zegt er t. a. pl. van dat, nadat er over de echtmyding veel moeite en onrust in al de gemeenten hier te lande ontstaan was, „soo worden raedtsaem ghevonden by alle ghemeynten, dat dese oudsten wt Nederlandt souden optrecken naar Duytslant, om haer daer met die Hoochduytsche leeraren te besprecken, dwelck also gheschiede. Ende zijn anno 1559 opgetrocken ende in Duytslandt by den outsten gheweest, alwaer vele haspelinghe om het puynt der echtmydinghe gheweest is, maer die Hoochduytsche leeraren spraken dit puynt harde tegen, als een stuck dat tegen den woorde Gods was ende in der Schriftuere niet was te vinden. Ende also die Hoochduytsche leeraren die Nederlantsche in dit puynt niet volghen konden, so hebben die Nederlantsche oudsten een afscheyt ghemaect met den Hoochduytschen, ende haren doop ende alle gemeeynten-ordinantiën verworpen ende voor nul ende voor geen evangelische broederen bekent." Daaruit verklaren wij ons, hoe RAUF BISCH uit naam der Hoogduitsche Doopsgezinden te Frankenthal in 1571 volmondig verklaren kon: „MENNO gaat ons niets aan." G. VAN DER HEYDEN, Protocol f°. 160.

bovenal dat een doodelijke krankheid, die in hem omwoelde, zijn gevoeligheid overspannen, zijn zenuwen overprikkelde had. Toch doet het pijnlijk aan, de laatste sporen der zachtmoedigheid hem anders eigen in dit geschrift te missen, een geschrift nog wel gesteld, toen hij reeds aan de ziekte leed, die met zijn dood zou eindigen. Immers volgens de getuigenis van zijn dochter ¹⁾ was hij in December 1558 ziek geworden, maar den 2^{den} of 3^{den} Januari 1559 in zoo verre hersteld, dat hij het bed kon verlaten, om echter na anderhalve week weér in te storten, zoodat hij den 12^{den} op nieuw aan zijn leger geboeid was en den volgenden dag, Vrijdag 13 Januari, bezweek.

Die weinige, minder zieke tusschendagen had hij besteed aan zijn antwoord op den schamperen brief van ZYLIS en LEMKE. Hij plaatste daaronder waarschijnlijk als dagteekening van 't opstellen 2/3 Januari 1559, 't geen aanleiding gaf tot de vergissing van den uitgever, hetzij dan den eersten, hetzij GHERIT ANDRIESZON, die 't geschrift ter gelegenheid van de twisten over den ban tusschen JAN JACOBS en PIETER JELTJES in 1587 herdrukte, toen deze, met voorbijzien van het afscheidingsteeken tusschen de 2 en de 3, 23 Januari d. i. tien dagen na MENNOOS verscheiden als datum van vervaardiging aannam ²⁾.

1) P. J. TWISCK, Chronijk van den onderganch der tyrannen Ite Dl. bl. 1075, 1201.

2) Dat de uitgaaf van GHERIT ANDRIESZON een tweede druk was, zegt de titel van het vroeger aangehaalde boekje van L. D. W. uitdrukkelijk. Voor mijn gissing in Doopsgez. Bijdr 1864 bl. 126 en 1881 bl. 39 geef ik nu eene andere in de plaats, die m. i. veel waarschijnlijker is, namelijk de misvatting van den eersten uitgever of van GHERIT ANDRIESZON. Wat ik op de eerstgenoemde plaats schreef omtrent het tegenschrift van H. T. zou ik nu zóó willen wijzigen, dat HERMAN TIMMERMAN dit eerst 28 Januari 1560 uitgaf, omdat hij kiesch genoeg was daarmede te wachten tot een jaar na den dood van MENNO. Toch blijft het altijd vreemd, dat hij daarin gedurig tot MENNO

Hoe dit zij, 't is het laatste — helaas! ook het minst waardige geschrift, dat wij van MENNOOS hand bezitten. Liefelijker zou voor ons het beeld van den scheidende zijn, aandoenlijker de biddende vermaning op zijn sterfbed: wees geen knecht der menschen, gelijk ik geweest ben! ¹⁾ indien hij gezwezen had op de scherpe verwijten van ZYLIS en LEMKE. Voordat ze hem grieden was zijn stemming zoo-veel rustiger en kalmer geweest. Daarvan [getuigt de brief nog geen vier weken vroeger geschreven, die meer dan driehonderd jaar lang in handschrift bewaard thans voor het eerst het licht ziet.

Kennelijk behoort deze brief tot die bescheiden, zorgvuldig door de vaderen bewaard, waarvan er één door MENNO zelf geschreven nog altijd als een kostbaar kleinood in 't archief der Doopsgezinde gemeente van Amsterdam geborgen is ²⁾ en waarvan er vijf anderen door HARRISON aan zijn uitgaaf van MENNOOS werken (1681) zijn toegevoegd. Een paar katernen, in den Inventaris van genoemd archief ³⁾ aangeduid met n°. 620, bevat in keurig zestiende-eeuwsch schrift (denkelijk omstreeks 1570) behalve een onuitgegeven brief van DIRK FILIPS twee brieven van MENNO SIMONS, waarvan echter de tweede geheel is weggescheurd op de slotwoorden na, luidende: »tho aller tiden, tho meerder »gerechtigheit. In volder lieffden hier myt bevolen. By my »M. S. juwer sielen liefhebber in der waarheit. In taem- »licker gesontheit. 14 Novembris anno MDLVIII." Uit deze slotwoorden blijkt dat de kopie den oorspronkelijken tekst inhield der vertaling, die HARRISON ⁴⁾ met de hem eigen

het woord richt, alsof deze nog in leven was: 't is misschien niets anders dan een rhetorische figuur.

1) ALENSON a. w. bl. 173. G. BRANDT a. w. I bl. 187.

2) Eerst uitgegeven door P. J. TWISCK in zijn Troostbrief der weduwen 1626.

3) Ie Dl. bl. 117.

4) Werken f°. 641.

onnauwkeurigheid gaf. Denkelijk hield hij den eersten brief van dit tweetal terug, omdat deze hem voorkwam te weinig te stroken met het Grondelijk onderwijs ofte bericht der excommunicatie. De schennende hand, die den tweeden brief vernietigde, spaarde gelukkig den eersten, 9 bldz. 4° groot. Zie hier den letterlijken inhoud:

Uthtog ¹⁾ und affschrift van einem breeff
M(ENNONIS) S(IMONS) an etlicke brodern
geschickt, inholdende und meldende van
der affsunderinge twischen eelude ²⁾, man
und frow.

Van der affsunderinge twischen elude is dith navolgende myn eigentlicke hart, syn ³⁾, verstandt, grundt und meininge; ja myn leven und myn sterven. Nemlick, als dat men die lere van der affsunderunge twischen man und frow in aller bescheidenheit vorsichtiglick en leren, brucken ⁴⁾ und gan lathen schall ⁵⁾, na dat besluth der Oldesten und broderen vormals gemaketh und wedderumme by unsen leven B(roeders) DER(CK) PH(ILIPS), LE(NAERT) BOU(WENS) und uns in gegenwordicheit veler Oldesten eins deels verfatet ⁶⁾. Want dat wordt des Heren behort na unsem einfeldigen ⁷⁾ verstandt sonder ienige anseent ⁸⁾ der personen aver alle fleisch tho gande ⁹⁾ und noch man noch frow tho wykende ¹⁰⁾. Idt ¹¹⁾ kan oek nemandt eer, als van syn eigen egade, den he gemeinlick nha der naturen leeft hefft, verdorven ¹²⁾

1) Uittreksel.

2) Echtelieden.

3) Zin.

4) Gebruiken, aanwenden.

5) Zal laten gaan.

6) Verfasst: bepaald.

7) Eenvoudig.

8) Aanzien. 9) Te gaan.

10) Te wijken: achtergesteld te worden voor de betrekking van man en vrouw.

11) Het.

12) In 't verderf gestort.

werden. Dat ogenschynlicke werck und die erfaringe betugent, dat idt war sy. He behorde ock jo nicht weniger syn beteringe, boet ¹⁾ und seligheit tho soken, als de Gemene. Umme welcker beyde orsaken wille (nemlick, dat se uns nicht sullen verfuren ²⁾, und dat se dorch bescheminge mögen gebetert worden) die Heilige Geist uns die affsunderinge in der hilligen schrift nagelathen und geleret hefft, wo me ³⁾ 1 Cor. V und 2 Timoth. II seen und spören ⁴⁾ mag.

Bidde derhalven einen iedern umme Jhesus wyllen, dat sick doch nemandt dargegen liggen ⁵⁾, haderen ⁶⁾ edder unrow ⁷⁾ maken wyll, sonder die lere, mith bescheidenheit und fursichtigkeit gedreven, in rechter goder ordninge thor ⁸⁾ beteringe synen gangk laten wyll, opdat, so idt einer tho fallt und tho kumpt ⁹⁾, dieselvige dorch die leere im harten recht und vaste gefatet ¹⁰⁾, den sekersten und gewissensten regel syner seligheyt uth krafft und drivunge synes eigen geistes und gelovens, und nicht uth menschen bedwang edder ¹¹⁾ uth iemandts radent edder gebiedent ¹²⁾, in dessem fall also nakommen und volgen mag. Averst ¹³⁾ alletydt mit also ein exception und bescheidt, so dar ienige godtfruchtige is, idt sy man edder frow, die syn glove un-verhindert synes affgesunderden eegades halven leven ¹⁴⁾ kan und mag, steht ¹⁵⁾ in syner consciencye mith der Schrift gebunden edder bekummert, die dar segt: »die twee sullen ein fleisch syn" ¹⁶⁾, item: »die eine geve den anderen syn gewillige schuldt" ¹⁷⁾, item: »niemandt scheide, dan van

1) Boete, berouw.

2) Verleiden.

3) Men.

4) Zien en bespeuren.

5) Daartegen kanten.

6) Verzetten.

7) Onrustig maken.

8) Ter.

9) Overvalt en overkomt.

10) Gegrepen.

11) Of.

12) Uit iemands raad of gebod.

13) Echter.

14) Beleven.

15) Staat.

16) Matth. XIX: 5.

17) 1 Kor. VII: 3.

eebrucks wegen¹⁾), und wo dan der sprocken mehr syn etc. Item ock ehm²⁾ die periculen und andere mercklicken saken und ergernissen swar vorstan³⁾), wantt he kennet synes eegades art und natur up den besten, so dar ienige ebruck⁴⁾), horerie edder wat anders boses uth queme, fruchtet⁵⁾ he, dat he mit synen vermydent⁶⁾ und affsunderinge des⁷⁾ ein orsake syn mochte. Darbeneven so is dar ein hus foll kinder, sorget, so he dar nicht by bleve, dat sy im bosen upwassen und umme ere sele kamen mochten⁸⁾. Steht ock selves wel mith syn eigen fleisch der enthol-dinge⁹⁾ halven bekummert. Item he entsettet sich¹⁰⁾ vor die grothe lasteringe und schande, de dar by der wereltd und ock mede thom¹¹⁾ deele by die jonge swacke ankom-lingen uth entstan mochte, und dergelicken swarigheiden, bekummeringen und ergernisse mehr, dat men al solcke bedruckten, bekummerden, beengeden¹²⁾ und swacken consiencyen (so he anders unstraffelick und from¹³⁾ is, ge-trowlicken an synes Heren wordt hanget, unanstotig¹⁴⁾ wandert, ja ein exempel Godts und synes heiligen Geistes in synen fruchten und wandel befunden werth, wowol in desse seer periculose saken kleinmudig und swack) nicht als ein sectisch edder fleischlick mensch van des Herren ge-mene¹⁵⁾ affsunderen schall¹⁶⁾, sonder¹⁷⁾ als ein lidt dat in den deele swack is, na der heiligen Aposteln leere und vorbildt in aller lieve¹⁸⁾ leeren, vermanen, ophelpen, tros-ten, stercken und vaderlick dragen sall, und selves nicht

1) Matth. V : 32.

2) Hem.

3) Hem zwaar voorstaan: voor wien ze zwaar wegen.

4) Echtbreuk.

5) Vreest.

6) Mijding.

7) Daarvan.

8) Um ihre Seele kommen: hunne ziel verliezen.

9) Onthouding.

10) Ontzet zich, is beangstigd.

11) Ten.

12) Benauwden.

13) Vroom.

14) Zonder aanstoot wandelt.

15) Gemeente.

16) Zal.

17) Maar.

18) Liefde.

gefallende ¹⁾, opdat wij nicht tho ein argers kamen edder geraden.

Seet ²⁾ in also ein verstandt is idt van den Oldesten und broderen beslaten und also is myn grundt und leere van der Affsunderinge twischen elude. Iek segge avermals ³⁾ na der heiligen Aposteln lere und vorbildt, want idt is apenbar, dat Paulus mit helle klare worden leerde, kein onderscheidt twischen spyse und dagen tho makende ⁴⁾. He hefft se gelicke ⁵⁾ wol hardt gestraffet, die die swacke consciencien, welcke dorch idt Gesette ⁶⁾ anders geleert weren (gelick wo ock desse dorch die obgemelte ⁷⁾ spröcken der Schrifft van der ee ⁸⁾) die solckes so nicht vaten noch begripen konden (s. quo conscientiae ipsorum anxiae, dubiae atque perplexae satis purificari possent ⁹⁾) tadeln ¹⁰⁾ edder beschuldigen wulden, und segt: lath uns nicht mehr ein dem anderen richten, sonder dat richtet vel mehr, dat nemandt synen broder ein anstot edder ergernisse geve etc. Roman. XIV, wantt wer mit also ein ergernisse an synen swacken broder sundiget, die sundiget ock darmede in Christum Jhesum. 1 Cor. VIII.

Seet dith is unse grundt van desser sake, und also leeren wy idt. So dar averst ienige anderen weren die anders und unbescheidenlick handelen und wedder ¹¹⁾ der broder besluth und bewillginge dryven und drangen wolden, keine bescheidenheit in der sake bruken wolden, keine swackheit noch bekummernisse anseen ¹²⁾ noch dragen

1) Zelfen niet tot een val komende.

2) Ziet.

3) Nogmaals.

4) Maken.

5) Desgelijks.

6) De Wet van Mozes.

7) Bovenvermelde.

8) Echt, huwelijck.

9) Waardoor hunne beangstigde, in twijfel staande en verontruste gewetens genoeg konden gezuiverd worden.

10) Berispen.

11) Tegen.

12) Aanzien, in aanmerking nemen.

wolden, noch frede noch unfrede manck ¹⁾ den godtfruchtigen achten wolden, sonder strackes ²⁾ all mit dem hove de hendorch wolden ³⁾, mit denselvigen sint wy nicht eins.

Item de de apenbare ebreckers, frouwenschenners, dodtslegers, dieven, toveners und dergelicken oveldeders ⁴⁾ mehr, die mit ere ⁵⁾ missedadt dem swerd der overigheit verfallen, und ja der werltd darmede ein gruwel syn, nicht vor die drudde ⁶⁾ vermaninge willen affgesundert hebben, mit den syn wy ock nicht eins.

Also sint wy ock wederumme nicht eins mit den, die alle wercken des fleisches buthen der Gemene willen gebotet ⁷⁾ hebben.

Ock syn wy mith den nicht eins, die eres ⁸⁾ mistredenden broders sunde und avertredinge, beyde den godtfruchtigen und der werltd unbewust und unbekent uth ein trurig, bekummert, rouwig harte einen anderen broder van ehmselven angegeben ⁹⁾, tho syner bescheminge und schande (ock thor ergernisse etlicker andern brodern, de dar nicht van wethen) vor der Gemene willen angedragen ¹⁰⁾ hebben, nicht anseende ¹¹⁾ dat he rede ¹²⁾ bothferdig is, und ock niemandt dorch ehm verfuret ¹³⁾ edder geargert is etc. Wanthe war ein thogruset ¹⁴⁾ rouwig harte is, dar is ock die gnade Ezech. XVIII, und war ein ungedrongen frywillige bekentenisse is, dar decket die leve ¹⁵⁾ die veelheit der sunden. 1 Petr. IV Jacob. V.

1) Vrede noch onvrede onder.

2) Recht toe, recht aan.

3) Met het hoofd ergens doorheen wilden loopen.

4) Enveldaders.

5) Hunne.

6) Derde.

7) Geboet: geen andere boetedoening geldig achten, dan die plaats heeft, nadat de overtreder buiten de gemeente is gesloten.

8) Van hunnen.

9) Uit zich zelven, vrijwillig medegedeeld.

10) Aangedragen, medegedeeld.

11) Aanziende, in aanmerking nemende.

12) Reeds.

13) Verleid.

14) Verguisd, verbrijzeld.

15) Liefde.

Mercket an lieve broders und betrachtet idt mit welcke ein sorgfeldige, vaderlicke, mitlidige, fursichtige geist und gemut unse vorgengers, die heilige Aposteln Gades und Christi uns und kinderen gelerdt, vermanet und vorgewandert ¹⁾ hebben, wo leefflick se uns alletidt op den geist, art, nature und vormbildt Christi gewysset hebben, ja gelick als vaders und ammemoders ²⁾ mit uns ummegegan und gehandelt hebben. Die ongeordinierden ³⁾ hebben se vermanet, die kleinmodigen getröstet, und die swacken in aller lieve opgeheven und gedragen, vor alle schedlicke bescheit, haderent ⁴⁾, twyst etc. hebben se uns in voller leve jummer ⁵⁾ tho gewarnet ⁶⁾, woll watende dat dar nicht dan enckel haat, niedt, schoringe, thorytinge ⁷⁾, scheldent, lasterent, famravent ⁸⁾ und bose bittere harten uth gebart ⁹⁾ werden, wo die openbare dadt ¹⁰⁾ und erfaringe betuget. Alleine die sectemakers, und die, so in ein ergerlick fleischlick leven wanderden und keine artzedie [sic] ¹¹⁾ der heilsamer christlicher vermaninge annehmen wolden, de hebben se mith die krafft des godtlickenn wordts und des Geistes Godts mith smerte und dröffnisse van des Heren Gemene affgedan und uthgeslaten, updat dat sôte deegh Christi kein surdeg ¹²⁾ Antichristi dorch ehn ¹³⁾ werden scholde ¹⁴⁾ und die ungehorsamen dorch ein alsulcke bescheminge wedderumme tho die gehorsamheit des wordes Christi mit ein boetferdig umgekert harte underdenichlicken bekert mochten werden etc.

Is derhalven uns demudige vermanent, dat wy doch dem

1) In den wandel voorgegaan.

2) Zoogmoeders, minnen.

3) Ongeregelden.

4) Gekibbel.

5) In volle liefde immer.

6) Gewaarschawd.

7) Zureissung: scheuring.

8) Schelden, lasteren, faamroven d. i. kwaadspreken.

9) Uit geboren worden.

10) Daad.

11) Artsenij.

12) Zuurdeesem.

13) Hen.

14) Zonde.

Herren mit ernste fruchten ¹⁾ und mit fhurigen ²⁾ harten umme wysheit und gnade bidden wyllen nnd die affgebildede ³⁾ herlicke schone borstlappe Aarons Jesum Christum ewig gebenediet, mit syne herrlicke lustige farwen ⁴⁾ geel, rosinen rodt, scharlaken und wytt ⁵⁾, mit syn Geist, art, nature und vorbildt aller doget, mit syn XII kostlicke perlen getzyret ⁶⁾, licht und recht darin hebbende, mit de II golden kettens der beyder Testamenten, mit sampt die II gehle snurckens ⁷⁾ des waren gelovens und der leve ⁸⁾ styff unde vast up unse harten binden wyllen, und also edder mit solcken tzyradt ⁹⁾ in dat heiligdom (edder in der Gemene) Gades treden wyllen. Dat helle klare licht Christi und syn gerechticheit dorch den gloven, im harten recht gefatet ¹⁰⁾ und gegrepen, na die dōgsamlicke art und heilsame kostbarlicke leer der heiligen Apostelen vor alle menschen recht luchten ¹¹⁾ laten willen, die besudelde voten ¹²⁾ unser minschlicker affectien edder neigingen in dat geistlicke handtfat Christo Jesu mith die watern synes heiligen Geistes recht waschen willen, unse rechter ohr umme syn heylige wordt wol tho horen, und recht tho verstan, mit sampt unse rechtere dume und theen ¹³⁾, umme vor ehm ¹⁴⁾ recht tho handelen und tho wanderen, mit dat dure blodt des ewigen brandtoffers Jesu Christi recht bestricken ¹⁴⁾ wyllen, uns stedes hen ¹⁵⁾ mith die schone blinkende klederen der geheiligden Leviten edder dienern Gades begorden willen, updat wy also in heerlicker weerde und heiligkeit, Godt dem Heren thor eere, und Israel

1) Vreezen.

2) Vurig.

3) Afbeeldende, voorbeeldelijke, typische.

4) Verven.

5) Wit.

6) Versierd.

7) Snoertjes.

8) Liefde.

9) Sieraad.

10) Gevat.

11) Schijnen.

12) Bezoedelde voeten.

13) Duim en teen.

14) Hem.

14) Bestrijken.

15) Voortdurend.

thor beteringe, als die grone bloyende olyvenbomen, frucht-bare wynreben ¹⁾, barnende fackelen und lichtende sternen in dat edle firmament des heiligen godtlicken wordes gefestiget, als die unstraffelicke und getrouwe dieners Christi in den tempel unses Godts (edder in syner Gemene) unanstotig ²⁾ in voller eeren dienen, vele fruchten brengen und also unsen vollen lohn ³⁾ mit allen heiligen Aposteln und profeten tho syner tidt ontvangen mögen.

Die gnedige barmhertige Vader geve uns syne gnade dorch Christum unsen Heren.

M(enno) S(imons) d 15 December 1558.

Zeker, ook in dezen brief handhaaft MENNO de echtmijsding, maar — hoe ernstig waarschuwt hij tegen een overhaast richten met den ban! hoe vernuftig is hij in het uitdenken van allerlei redenen, die 't verzuim van de mijsding verontschuldigen en hoe krachtig klinkt zijn veroordeeling van de harde drijvers, die de teederheid des gewetens in dit opzicht niet ontzien! Wanneer wij zijn gevoelen vernemen over het weglaten der drie waarschuwingen bij misdrijven, die onder de straf der overheid vallen, dan bespeuren wij den invloed van het Grondelijk onderwijs ofte Bericht der excommunicatie (1558), maar wanneer hij in den geest der Liefelijke vermaning van 1540 den boetvaardige, al maakte hij zich schuldig aan openbare werken des vleeschens, toch als broeder blijft erkennen en zijne verontwaardiging uitspreekt over 't verbreiden der in vertrouwen medegedeelde zonden van een berouwhebbende, — dan lijdt het geen twijfel: hierin althans was hij geen knecht van menschen, hierin volgde

1) Druiventrossen.

2) Zonder aanstoot, onergerlijk.

3) Loon.

hij zijne eigene overtuiging, de overtuiging van zijn liefdevol hart; dan laten wij aan anderen over, op hem om zijn wankelen en weifelen te smalen, gevoelen wij ons aangetrokken tot den man, die liever den roem prijs gaf, dat hij zichzelf in alles gelijk bleef, dan de bede van een boetvaardige af te wijzen of te dulden, dat de huwelijkstrouw schade leed.

November 1893.

J. G. DE HOOP SCHEFFER.

WAT KAN ER GEDAAN WORDEN VOOR ONZE BROEDERS EN ZUSTERS IN DE VERSTROOIING?

Een vijftig jaar geleden werd dit onderwerp onder ons in verschillende kringen veel besproken. Aanleiding daartoe gaven de toenemende bloei van ons genootschap, na een tijdperk van verval, en het steeds aangroeiend getal studenten onzer Kweekschool, dat sedert hare stichting nog nooit zoo groot was geweest. Ds. S. BLAUPOT TEN CATE, destijds leeraar te Zaandam O. Z., die in 1844 zijne »Gedachten over de getalsvermindering bij de Doopsgezinden in Nederland" had uitgegeven, deed daarom in de Bestuursvergadering der A. D. S. op 26 Juni 1845 het voorstel: »om bij den tegenwoordigen overvloed van proponenten eene commissie te benoemen tot het onderzoeken of en in hoeverre er middelen zouden zijn om op plaatsen, waar zich overblijfselen van Doopsgezinde gemeenten bevinden of waar Doopsgezinden in zeker aantal zich metterwoon begeven hebben, eene gemeente te herstellen of op nieuw tot stand te brengen, of in 't gemeen ten nutte der Doopsgezinden werkzaam te zijn." Dat voorstel werd aangenomen, onder bijvoeging: »dat zulk eene commissie bovenal zal hebben te onderzoeken, wat ten dezen casu quo door de A. D. S. en haar Bestuur zal kunnen en mogen verricht worden." In die commissie werden benoemd behalve den

voorsteller de heeren VAN DELDEN, WIJBENGA en Prof. MULLER ¹⁾).

In de volgende vergadering, gehouden 25 Juni 1846, bracht die commissie een uitvoerig rapport uit, welks slot-som hierop neerkomt:

1°. De C. houdt het er voor, dat de Sociëteit moet blijven uitgaan van het beginsel dat zij vooreerst en voornamelijk heeft te zorgen voor werkelijk bestaande gemeenten, die door haar gesubsidiëerd worden en verdere aanvragen daarom doen.

2°. De C. oordeelt, dat de Sociëteit wèl hare aandacht mag vestigen op zoodanige plaatsen als in het voorstel worden bedoeld; evenwel kan de Sociëteit onze geloofsgenooten op zoodanige plaatsen niet behulpzaam zijn, vóórdat zij zelve die hulp hebben ingeroepen.

3°. Wanneer die hulp verzocht wordt, dan wil de Sociëteit die gaarne verleen:

a. door het zenden van proponenten als hulppredikers voor zoover er proponenten aanwezig mochten zijn, die voorshands nog geen uitzicht hebben om vast geplaatst te worden. In het jaarlijksch verslag zal eene opgave van zoodanige proponenten worden medegedeeld, en de gemeenten, die van derzelver dienst wenschen gebruik te maken, zullen worden uitgenoodigd om zich tot dat einde aan te melden bij de Commissie tot de proponenten.

b. door het verleen van subsidie voor zoover de geldelijke omstandigheden der Sociëteit zulks mochten toelaten.

De vergadering kon zich met deze conclusie geheel vereenigen. Zij besloot art. a van n°. 3, laatste gedeelte, on-

1) Over dat voorstel van BLAUPOT TEN CATE en 't geen daarop betrekking heeft komt in de gedrukte verslagen van '45 en '46 niets voor. Er was besloten — ik weet niet om welke reden — daarin geen melding er van te maken.

middelrijk in werking te brengen, »onverminderd het recht van ieder bestuurder om, zoo hij meende dat er nog iets anders en meerders kon gedaan worden, dat tot een voorwerp van een bepaald voorstel te maken.”

Hierbij is 't vooreerst gebleven.

Maar drie jaar later kwam bij het Sociëteitsbestuur een brief in van Ds. W. VAN DER HOEK van Kromwal, mede ter aanbeveling van de belangen onzer op onderscheiden plaatsen verstrooid levende geloofsgenooten, en bevattende de aanwijzing van eenige middelen, waardoor in hunne geestelijke behoeften zou kunnen worden voorzien. Bepaald noemde hij Wolvega als een dorp, waar groote behoefte aan de oprichting van eene gemeente bestond. Toen dat schrijven in de vergadering van 24 September 1849 in behandeling kwam, wenschten enkele leden het in handen te hebben gesteld van eene commissie, maar was de groote meerderheid van oordeel dat, daar de hoofdinhoud met het door Ds. BLAUPOT TEN CATE gedane voorstel overeenkwam, men niet beter kon doen dan zich aan de in 1846 genomen besluiten te houden en deze nu, met vriendelijke rescriptie aan Ds. VAN DER HOEK, door het verslag ter algemeene kennis van onze gemeenten te brengen.

't Ligt in den aard der zaak, dat het bekend worden van die besluiten onder onze geloofsgenooten op de stichting van de nieuwe gemeenten te Arnhem (1852), Wolvega (1861) en Appelscha (1867) van invloed is geweest.

De verhoogde belangstelling voor onze kerkgemeenschap, die zich in dien tijd onder ons openbaarde, bewoog Ds. W. C. MAUVE en eenige andere wakkere Doopsgezinden te beproeven meer eenparigheid te brengen in onze armenbedeeling. Zij richtten in Januari 1860 aan de gemeenten eene circulaire, waarin zij wezen op de onder ons bestaande verscheidenheid in de bepaling van het domicilie van onder-

stand en de daaruit ontstane verwarring, die het wenschelijk maakte hierover eene algemeene vergadering te houden.

Het gevolg daarvan was de oprichting van de zoogen. Haarlemsche Vereeniging, waaraan we te danken hebben, dat het beste beginsel van alimentatie — »plaats van lidmaatschap is plaats van onderstand" — vrij algemeen in onze gemeenten aangenomen en alzoo aan dat vroegere geharrewar een einde gekomen is.

In eene den 12^{den} Augustus 1864 te Amsterdam gehouden vergadering dier Vereeniging werd besloten aan haar nog eene afdeeling toe te voegen, die men noemde »de Vereeniging betreffende de verstrooiden." Maar hierbij moet ik opmerken, dat men daarmee alleen bedoelde te zorgen voor de *bedeeling* van dezulken en nauwelijks dacht aan hunne geestelijke behoeften. Hoe kon het anders? De geheele Haarlemsche Vereeniging was immers eigenlijk louter ontstaan om den wille van het domicilie van onderstand en derhalve om eene betere regeling te verkrijgen voor de armenverzorging. Het materiële staat bij haar en dus ook bij de Vereeniging betreffende de verstrooiden op den voorgrond. Uit den uitnoodigingsbrief van 15 Mei 1860 en de oproeping van 6 Juli daaraanvolgende blijkt, dat het oorspronkelijke denkbeeld geweest was een ealgemeene inrichting met een eigen fonds voor de behoeftigen onder die verstrooiden in 't leven te roepen. Maar gelukkig is daarvan niets gekomen en heeft men zich bepaald tot de vaststelling van dit pogram: »Iedere gemeente zorgt voor hare behoeftige leden, om het even of deze wonen *binnen* de kom der gemeente, waartoe zij behooren, of *elders op plaatsen waar geene Doopsgezinde gemeente is.*" Deze Vereeniging moet dus enkel worden beschouwd als een complément of aanvulling van de overeenkomst omtrent het onderstands-domicilie, en in zekeren zin ook als een waarborg om zich

daaraan te houden. Had men zich reeds verbonden om *al* zijn leden te alimenteeren, nu werd het nog eens duidelijk en met zoovele woorden uitgesproken, dat men zijn leden *in de verstrooiing* daarvan niet uitsluiten zou.

Doch nu die *geestelijke* behoeften van onze verstrooiden, waaraan de Haarl. Vereeniging zich tot heden niet heeft kunnen laten gelegen liggen — zou het niet van het hoogste belang zijn, dat eindelijk ook daarop eens ernstig de aandacht bij ons gevestigd en zoo mogelijk daarvoor sympathie gewekt werd?

Mij dunkt dat wordt hoog tijd, nu er bijna een halve eeuw over heengegaan is sinds BL. TEN CATE en VAN DER HOEK dat punt ter overweging gaven aan de Bestuurders der A. D. S. Eigenlijk hebben we er ons over te schamen, dat het niet reeds vroeger onder ons aan de orde gesteld is, en Ds. T. J. KIELSTRA van Middelburg heeft er een goed werk mee gedaan, nadat hij vruchteloos beproefd had deze zaak in de laatste vergadering te Haarlem ter sprake te brengen, er een woord over te schrijven in de Zondagsbode (3^e Jaarg. N°. 44) en er nog weer op terug te komen verleden jaar in de vergadering van de Zwolsche Vereeniging, met het gevolg dat er eene commissie benoemd werd bestaande uit hem, den heer B. CUPERUS en ondergeteekende, aan wie werd opgedragen een nader onderzoek omtrent haar in te stellen en daarvan in de volgende bijeenkomst verslag te doen.

Intusschen had ik mij onafhankelijk van dat rapport reeds eenigen tijd met dat onderzoek beziggehouden en deel nu de uitkomsten daarvan hier aan den lezer mede.

I.

Wie hebben we eigenlijk onder die Broeders en Zusters in

de verstrooiing te verstaan en waar moeten we hen zoeken?

Deze vraag schijnt mij, hoeveel er ook reeds over de quaestie is gesproken en geschreven, nog geenszins overbodig. Het woord »verstrooiing" is ontleend aan Jac. I: 1, waar we lezen: »Jacobus, een dienstknecht Gods en des Heeren Jezus Christus, aan de twaalf stammen die in de verstrooiing zijn, zaligheid." Bij die twaalf stammen moeten we denken, zoo niet uitsluitend dan toch voornamelijk, aan de Christenen uit de Joden, welke buiten Palaestina, misschien wel in Syrië woonden. De apostel beschouwde hen als *het ware volk van Israël*. En gelijk nu Israël in die dagen onder de Heidenen »verstrooid" was, zóó, wilde hij zeggen, was dat ook het geval met de Christenen; hij paste daarom de benaming »in de verstrooiing" op hen toe.

Die benaming moet bij de oude Doopers, welke zich bij voorkeur van de bijbeltaal plachten te bedienen, al spoedig in gebruik zijn gekomen. Wij vinden haar reeds in het opschrift van een zendbrief in het jaar 1527 door de Zwitserschen aan hunne verspreide geloofsgenooten gericht. Dat opschrift luidt: »Tot allen liefhebberen Gods ende kinderen des lichts, welke overal verstrooyt zijn". (Zie Prof. Hoekstra, Beginselen en leer der O. D. bl. 8). Ook in de geschriften van MENNO treffen we haar hier en daar aan. Ze drukt nagenoeg hetzelfde denkbeeld uit als er ligt in den ambtstitel, door de Roomschen gegeven aan de bisschoppen in landen, waar hun kerk nog niet georganiseerd is, namelijk dien van *episcopi in partibus infidelium*. Want gelijk voor den Katholiek nog alle niet-Katholieken *infideles*, ongeloofigen, zijn, zoo waren dat voor de eerste Christenen de Heidenen en voor de meeste oude Doopers de niet-Doopers.

Wanneer nu echter wij Doopsgezinden in dezen tijd spreken van »broeders en zusters in de verstrooiing",

dan heeft men daarbij te denken aan »*dezulken, die tot onze broederschap behooren, maar wonen op plaatsen waar geen Doopsgezinde gemeente is*».

Deze bepaling acht ik de beste, en om verwarring te voorkomen moeten we ons, dunkt mij, aan haar ook houden. Ik ga er althans in mijne volgende beschouwingen van uit, en verzoek den lezer daarop te letten.

Men verstaat onder »verstrooiden" wel eens zoogenaamde »buitenleden", dat zijn zij, die buiten den wettelijken of door het gebruik aangenomen gemeentekring wonen, of ook — vooral in Friesland — de boerenleden van eene gemeente in onderscheiding van hunne medeleden in de stad. Natuurlijk hebben we hier met de laatsten niet te maken. Maar ook op de eersten, de eigenlijk gezegde »buitenleden", zooals Ds. FREENSTRA in zijne rede bij de opening van de laatste sociëteitsvergadering te Leeuwarden schijnt gedaan te hebben, zou ik het woord »verstrooiden" niet zonder nadere omschrijving willen hebben toegepast. Immers niet altijd en overal zijn deze van alle herderlijke zorg verstoken. Laat de afstand het toe, dan worden ze van tijd tot tijd door hunne leeraars bezocht en ontvangen één of tweemaal 'sjaars van den kerkeraad eene schriftelijke uitnoodiging tot deelneming aan het Avondmaal, waarmee gepaard gaat eene opwekking tot versterking van den broederband. Dus kan men niet zeggen, dat buitenleden *als zoodanig* geheel buiten het gemeenteleven staan, althans wegens de omstandigheden waarin ze verkeerden, daar buiten staan *moeten*. En daar het nu juist dit, niet willekeurig, maar noodzakelijk daar buiten staan is, wat iemand naar de oorspronkelijke beteekenis tot een »broeder of zuster in de verstrooiing" maakt, zoo meen ik dien naam voor deze kategorie van Doopsgezinden ook niet te mogen toelaten. Terecht heeft Ds. KIELSTRA, na in de Zb.

(t. a. p.) de verstrooiden eerst kortweg als »buitenleden" te hebben aangeduid, hen daarna nader gequalificeerd als »personen, die zich op andere plaatsen metterwoon hebben gevestigd dan waar gemeenten zijn."

In het eerste rapport van de Haarl. Vereeniging is de beperking opgenomen »in ons vaderland". Ik laat die achterwege, dewijl ik meen, dat we ons, vooral waar het de verzorging van *geestelijke* behoeften geldt, niet al te streng aan de geographische lijn hebben te houden. Indien toch b.v. onze geloofsgenooten te Gronau, Ahaus en Nordhorn, welke nog onlangs door hunne deelneming aan de samenkomst te Hengelo op den 6den November een bewijs gegeven hebben hoezeer ze zich aan ons verbonden gevoelen, voor hunne godsdienstige belangen onze hulp inriepen, zouden we hun die, omdat ze over onze grenzen wonen, mogen weigeren? Daaruit volgt niet, dat ik in mijn gezichtskring ook opneem de Doopsgezinden in geheel Deutschland, België, Frankrijk, Zwitserland, Rusland, Amerika, enz. *Sunt certi denique fines*, alles heeft zijn grens. Echter heb ik wel degelijk het oog mede op de broeders en zusters in onze koloniën. Hoe groot is niet het aantal van hen, die sedert jaar en dag uit onze gemeenten naar Oost en West zijn getrokken, flinke mannen en vrouwen, uitnemende krachten, en die daar nu voortleven, werken, lijden, genieten, zonder ooit meer iets van ons te vernemen, zonder althans ooit meer in de gelegenheid te zijn, hunne godsdienstige behoeften naar de wijze hunner vaders en de in hunne jeugd ontvangen indrukken of in hunne belijdenis uitgesproken overtuiging te bevredigen. Voorwaar, indien er ergens »verstrooiden" zijn, dan zijn ze dáár, in Suriname en de Antillen, op Java, Sumatra, Borneo, onder de ambtenaren, planters en militairen met hunne gezinnen.

Op bl. 22 van het genoemde rapport lezen we in een noot: »Om der volledigheidswil merken we hier aan, dat een der afgevaardigden onder Doopsgezinden in de verstrooiing elders wonende Doopsgezinden verstond, die wel van Doopsgezinde afkomst zijn, maar niet door den doop leden van eenige gemeente geworden waren. Daar wij hier echter alleen van lichamelijk en niet van geestelijk armen spreken, konden wij in ons verslag van die opmerking geen verder gebruik maken". Naardien ik nu hier uitsluitend op die »geestelijk-armen" het oog heb, en daarbij wel degelijk denk ook aan hen, die slechts door afkomst aan ons verbonden zijn, zoo geef ik aan de benaming »die tot onze broederschap behooren" boven die van »Doopsgezinden" de voorkeur.

Doch op welke plaatsen *is* nu geene Doopsgezinde gemeente?

Gemakkelijk ware daarop te antwoorden, indien bij ons gelijk bij de Hervormden alle gemeenten hare grenzen hadden. We kregen dan op de kaart eenige opene vakken en konden zeggen: zie, *dáár* en *dáár* is geene gemeente.

Ook gaf het geene moeielijkheid, indien geene enkele gemeente een kring getrokken had, want dan zouden er (n.l. op de kaart) geene opene vakken zijn, en konden we zeggen: op iedere plaats is eene gemeente.

Maar wat is de werkelijke toestand?

Er zijn gemeenten, die, vooral in den laatsten tijd, omdat zij het beginsel van de Haarl. Vereeniging betreffende het onderstandsdomicilie hebben aangenomen, of voor de goede orde harer administratie, of om andere redenen tot zulk eene grensbepaling zijn overgegaan, o. a. Amsterdam, Haarlem, Beverwijk, Leiden, Aalsmeer. De meeste deden 't echter nog niet. En zoolang nu deze on-

gelijkheid bestaat, spreekt het van zelf dat strikt genomen genoemde vraag niet beantwoord worden kan.

't Ware zeker gewenscht dat alle onze gemeenten tot eene afbakening besloten, op eene manier zooals B. dat in zijn stuk in de Zb. (1892, bl. 137) »Gedachten naar aanleiding van cijfers" voorstelde. Terecht dringt ook Ds. FEENSTRA in zijne aangehaalde openingsrede daarop aan. Maar ik vrees, dat eene algemeene regeling in dezen onder ons nog lang op zich zal laten wachten. Ze is ook schier onmogelijk. Dikwijls doen zich, wegens ons vrijheidsbeginsel in verband met oude gebruiken, plaatselijke toestanden en familiebetrekkingen onoverkomelijke bezwaren voor. Stel de kerkeraad van Warga of die van Drachten nam het besluit naar alle zijden een cordon om de gemeente te trekken en de personen die er buiten vielen niet meer als hare leden te erkennen, zou hij het kunnen uitvoeren? 't Is aan de Zaan meermalen gebeurd, dat iemand lid bleef, zelfs diaken was van de gemeente waarin hij gedoopt werd, niettegenstaande hij woonde onmiddellijk bij de kerk van eene andere. Curieuse staaltjes zouden we daarvan kunnen bijbrengen. Waar zouden de grenzen moeten zijn van de gemeente van Mensingeweer of van die van Noordhorn? Ik betwijfel het ook, of men daar waar men eene lijn getrokken heeft, zich er wel altijd streng aan houdt en niet soms eene uitzondering maakt. Er zijn gemeenten die bepaald hebben, dat een lid bij verandering van woonplaats binnen twee jaren zijne attestatie moet opvragen, ja, zelfs dan nog continuatie van lidmaatschap kan verzoeken; voorwaar, ruim genoeg. Maar als nu iemand, b.v. omdat hij met de godsdienstige richting van den leeraar der gemeente, waar hij is gevestigd, niet instemt, het eerste nalaat, en, zooals het dikwijls gaat, het laatste verzuimt, zal men hem dan

afsnijden? Bovendien kunnen door nieuwe en verbeterde reisgelegenheden of door eene snelle uithreiding of inkrumping van een gemeentekring in korten tijd de toestanden zoozeer veranderen, dat de limieten telkens weer moeten worden verlegd.

Nemen we dat alles en nog zooveel meer wat we hier niet kunnen opnoemen, in aanmerking, dan mogen we 't betreuren dat we met die parochiale indeeling nog zoo weinig gevorderd zijn, maar dan laat dit zich toch ook wel verklaren en — verschoonen. Wij zouden onze gemeentelijke en persoonlijke vrijheid niet gaarne voor eene betere organisatie willen prijsgeven. Die vrijheid heeft wel na-deelen, maar toch ook groote voordeelen. Ze is gevaarlijk, maar ook gezegend. Het godsdienstig leven zit met haar gelijk met al wat menschelijk is door vele draden vast en zal met haar staan of vallen. Het *variis modis bene fit* (op verschillende wijzen kan het goed gaan) moge ons hier troosten: — troosten, maar daarom toch niet van het streven naar meer eenvormigheid terughouden. Dat ongeordende en verwarde in de verhouding van onze gemeenten tegenover elkander blijft een gebrek, hetwelk wij door nauwere aansluiting, onderling overleg, vrijwillige overeenkomsten, beperking van eigen recht ten behoeve van het gemeenschappelijk belang moeten trachten meer en meer te overwinnen.

Intusschen, al is dan niet met juistheid te bepalen, op welke plaatsen geen gemeente is, tennaastebij kan dat toch wel — namelijk wanneer we, zooals nu hier, niet aan de tijdelijke, maar aan de geestelijke behoeften denken — worden opgegeven.

Ik noodig u dan uit, daartoe een reisje met mij te doen door ons vaderland aan de hand van de laatste volkstelling.

Maar vooraf dienen we nog ter berekening van het aantal verstrooiden voor den afstand van het kerkgebouw der gemeente wel een regel te stellen. Ik neem dan hiervoor aan *een uur gaans*, waardoor het kerkgaan wel bemoeielijkt maar niet altijd verhinderd wordt. Zooveel mogelijk zal ik mij aan die bepaling houden, hoewel 't van zelf spreekt, dat ze toch eigenlijk willekeurig is, want, om iets te noemen, hoeveel verschil maakt het niet of men aan een klei- of zandweg, of aan een spoorbaan woont.

We vinden in Noord-Brabant, om met die provincie te beginnen, 227 personen, die op de lijsten als Doopsgezinden staan ingeschreven, dat is 172 meer dan in 1859. Hiervan zijn er te Breda alleen 76, met Ginneken en Princenhage er bij, 83.

Zij allen nu kunnen gerekend worden te wonen op plaatsen, waar geene gemeente is. Aangenomen dat velen hunner nog leden van de eene of andere Doopsgezinde gemeente zijn gebleven, — dat die gemeente zich bij de bestaande Vereeniging voor de verstrooiden heeft aangesloten, — dat zij ook de door deze haar opgelegde verplichting om *al* hare behoeftige leden te ondersteunen, nakomt: die 227 zijn toch van *geestelijke* verzorging onzerzijds verstoken. Hunne gemeente kan, wat het godsdienstige betreft, met den besten wil weinig of niets voor hen doen of zijn, gelijk zij niets kunnen doen of zijn voor haar. Zij staan niet meer tot haar of eenige andere van onze gemeenten in betrekking. Eene Doopsgezinde godsdienstoefening kunnen ze nergens bijwonen, een Doopsgezind geschrift zal zelden hen bereiken ¹⁾. Van onze in-

1) De Zondagsbode heeft in N. Br. zes geabonneerden, te Breda niet één. Zouden daar geen personen zijn, die nog genoeg belang stellen in onze broe-

stellingen en 't geen in onze kringen omgaat, ons streven en strijden, vernemen de meesten niets meer. Zoo behooren ze dus in geestelijken zin tot de verstrooiden.

We gaan naar Limburg. Daar treffen we 69 Doopsgezinden aan, 53 meer dan in 1859, te Maastricht 13, te Roermond 16, te Venlo 19. Deze verkeeren nagenoeg in dezelfde conditie als die in Noord-Brabant. Ook voor hen bestaat er geene enkele gelegenheid om met een gemeente van ons in rapport te komen, of het moest zijn met Goch en Kleef voor de 6 te Gennepe.

We komen in Gelderland. Daar hebben we 4 gemeenten: Arnhem, Nijmegen, Zutphen en Winterswijk, tellende te zamen 677 Doopsgezinden. In de geheele provincie zijn er 1258, dus 581 op andere plaatsen. Nu is het mij onbekend, of die 4 gemeenten een grens hebben getrokken of eene onderlinge overeenkomst gemaakt, Zutphen misschien ook met Deventer. Hoe dat zij, als we hen, welke in den naasten omtrek van die gemeenten wonen, uitzonderen, b.v. wat Zutphen betreft, de 25 van Voorst, de 3 van Warnsveld, de 17 van Gorssel, de 14 van Brummen, aangaande Arnhem de 73 van Rheden met Velp, ten aanzien van Nijmegen de 5 van Ubbergen, de 12 van Elst, en van Winterswijk de 5 van Aalten en de 4 van Groenlo (hoewel op een afstand van circa 2 uur), met elkaar 158, laat het zijn 180: dan blijven er nog 400 over, die ten opzichte van hunne geestelijke behoeften moeten geacht worden te zijn buiten aanraking met onze broederschap. Onder dezen vinden we 95 te Apeldoorn, 27 te Doesburg

derschap, om, indien hun de behulpzame hand gereikt werd, zich tot eene gemeente te vereenigen? Die stad schijnt daarvoor wel de aangewezen plaats. Bij haar zouden zich velen uit den omtrek kunnen aansluiten, die thans verkeeren te midden van eene grootendeels katholieke en orthodoxe omgeving.

en Doetinchem, 21 te Ede, 14 te Harderwijk, 16 te Lochem, 40 te Renkum, 20 te Tiel, 11 te Zaltbommel, 40 te Wageningen ¹⁾, met elkaar 300, terwijl de overige 100 over verschillende kleine plaatsen zijn verspreid.

Wij begeven ons naar Overijsel. Hier is de Doopsgezinde bevolking 3271, dat is 377 meer dan vóór 30 jaar. Er zijn 11 gemeenten met een totaal van 3058 zielen, zoodat ruim 200 verspreid wonenden overblijven. Gaan we nu de geographische ligging van die gemeenten na: in het noorden de vierhoek Steenwijk (met Steenwijkerwold), Blokzijl, Giethoorn en Zwartsluis (waarbij even over de grenzen Meppel), in het westen Kampen en Zwolle, in het zuiden Deventer, in het oosten het Twentsche vier-tal Almelo, Borne, Hengelo en Enschede — dan zien we dat zij nog heel wat van die 200 onder hare hoede kunnen nemen. Echter blijft er een breede strook in het midden — van Avereest langs de Dedemsvaart oostwaarts tot Gramsbergen en Hardenberg, Ommen, Hellendoorn, Rijsen, Goor (hoewel misschien evenals Delden en Oldenzaal tot Hengelo gerekend), Diepenheim, en ook een gedeelte van het zuidoosten: Ootmarsum, Tubbergen, Weerselo, Losser (bij Enschede?) — buiten haar bereik, en zullen we dus het aantal verstrooiden in deze provincie zeker op een 100 kunnen stellen.

Wij bereiken Drenthe. Hier is Meppel de eenige plaats, waar zich tot nog toe eene gemeente heeft kunnen vormen, eerst gecombineerd met Zwartsluis, sedert kort zelfstandig geworden. Er waren 91 zielen. Nemen we den omtrek er bij: De Wijk, Ruinerwold, Nijeveen, dan zal de gemeente ruim 100 zielen tellen, dat is $\frac{1}{4}$ van de

1) Ook hier zou misschien in vereeniging met die te Renkum, Bennekom, Ede en het Utrechtsche Rheden mettertijd eene gemeente kunnen gevormd worden.

geheele Doopsgezinde bevolking, die in 1889 394 bedroeg, 121 minder dan in 1879 ¹⁾. Gelukt het haar zich verder te consolideeren, dan kan zij wellicht ook nog Hoogeveen (met 23 zielen) tot zich trekken, hoewel daar niet veel kans op bestaat na de oprichting van een Remonstrantsche gemeente, en daar de afstand ruim 3 uren gaans zal zijn. Maar verder zal ze zich in ieder geval niet kunnen uitbreiden. Ongeveer een 300 vinden we dus in deze provincie op plaatsen, waar geene gemeente is. Mettertijd zou misschien Assen (met 64 zielen) een middelpunt kunnen worden in het noorden (nog versterkt door de Smilde en wellicht Appelsga), gelijk Meppel het thans is in het zuiden. Maar gebeurde dat al, dan bleven er toch nog wel een paar honderd verstrooiden over.

We zijn in Groningen. Hier merken we op, dat er in alle burgerlijke gemeenten Doopsgezinden wonen, terwijl er maar 15 Doopsgezinde gemeenten zijn, waaruit is af te leiden hoe groot in den regel haar omtrek wezen moet. In het geheele noorder-kwartier tellen we er slechts 5: Mensingeweer, Uithuizen, Zijldijk, Leermens en Loppersum, Middelstum, — in het westen 3: Noordhorn, den Horn, Pieterzijl (nu Grijskerk), — in het zuiden: Stads-kanaal, — en aan of nabij de spoorlijn Groningen-Nieuweschans 6: Groningen, Hoogezand en Sappemeer, Noordbroek en Nieuwscheemda, Pekel-A, Veendam en Wildervank, Winschoten c. a. Dat het wegens die uitgebreidheid voor de kerkeraden en leeraren moeielijk, zoo niet onmogelijk is, de betrekking met allen die tot hun kring behooren te onderhouden, spreekt van zelf. Er komt bij, dat $\frac{2}{15}$ van

1) Deze achteruitgang laat zich waarschijnlijk grootendeels hieruit verklaren, dat de meeste Doopsgezinden te Emmen tot de Baptisten zijn overgegaan, en zich alzoo bij de laatste volkstelling als tot deze secte behorende hebben aangegeven.

die gemeenten op eene enkele na al sedert jaren vacant zijn. Denken we bovendien aan de sociale en oeconomische toestanden in deze provincie die velen naar Amerika deden emigreeren, dan laat het zich wel verklaren, dat het zielen-tal der Doopsgezinden hier afneemt. Werkelijk is het dan ook — altijd naar de volkstelling — in de laatste 10 jaren van 5739 tot 4936, dus met 803 verminderd, waarvan het grootste deel toekomt aan de landgemeenten, daar het te Groningen en op een paar andere groote plaatsen, b. v. Veendam en Winschoten, nog een weinig klom. Maar waar vinden we nu de verstrooiden? We kunnen ons hier aan den gestelden regel — de afstand van een uur gaans — niet houden. Ik zou ze voornamelijk zoeken in den noord-oosthoek (een deel van Fivelgoo) te Delfzijl (met 28 zielen) en te Appingedam (met 45 zielen), en in het zuiden (Westerwolde) te Wedde en Onstwedde (met 81 zielen). Mij dunkt, deze twee streken, vooral de eerste, liggen 't meest buiten de bestaande gemeenten. Nemen we een cijfer aan van 200, dan stellen we 't zeker niet te hoog.

Nu gaan we naar Friesland. Ook hier zijn in alle burgerlijke gemeenten Doopsgezinden ¹⁾, en ook hier was in de laatste 10 jaar eene daling, n. l. van 17553 tot 15865, dus van 1688, terwijl het aantal van hen die tot geen kerkgenootschap willen gerekend worden (hoeveel Doopsgezinden daaronder zijn is natuurlijk niet op te geven) ²⁾, dat in Groningen 9062 bedraagt, hier in dien tijd steeg van 3234 tot 23730. Doch dit heeft Friesland bij Groningen voor, dat er 42 Doopsgezinde gemeenten zijn. En die vinden wij er vrij regelmatig door de geheele provincie

1) Ik moet er echter op wijzen dat de burgerlijke gemeenten in Friesland (de oude grietenijen) veel uitgestrekter zijn dan in Groningen.

2) Slechts ter loops maakte ik melding van dit merkwaardig feit.

verspreid, zoodat, indien althans Wolvega zich op den duur staande kan houden, en Appelsga nog eens mocht herleven, zij het dan in combinatie met Assen, hier van verstrooiden nauwelijks sprake kan zijn.

Wij steken over naar Noord-Holland, met eene Doopsgezinde bevolking van 23631 (die in 30 jaar met 7977, in de laatste 10 met 3431 toenam) en 34 gemeenten, welke, sinds Hilversum zich er bij voegde, de geheele provincie in haar lengte en breedte bestrijken. Echter zouden er, indien alle gemeenten met elkaar overeenkwamen hare grenzen te bepalen, nog wel enkele open vakken moeten overblijven, b. v. — zooals ook door B. in de Zb. bl. 138 is opgemerkt — tusschen Alkmaar en Hoorn, waar we te Hensbroek 9, te Ursem 10, te Schermerhorn 46 Doopsgezinden aantreffen, en Weesp met Weesperkarspel met 43. Ook zullen er in Haarlemmermeer, dat 237 zielen telt, wel wonen, die moeielijk te bereiken zijn door Haarlem en Aalsmeer. Wij rekenen dus zeker niet te hoog, als wij het aantal verstrooiden in deze provincie schatten op 200.

En nu Zuid-Holland, waar de Doopsgezinde bevolking in 30 jaar klom van 952 tot 2643, dat is eene vermeerdering van 1691. Bedenken we, dat in deze provincie slechts vier gemeenten zijn, 's Gravenhage, Leiden, Rotterdam en het kleine Ouddorp op Goeree (met 39 zielen), dan kunnen we licht nagaan, dat het aantal verstrooiden er zeer aanzienlijk moet zijn. Het westelijk deel is vrij wel verzorgd. Geene gemeente in ons vaderland, die in korten tijd zulk een aanwas had als die te 's Gravenhage. Nadat ze in 1752 was teniet gegaan, werden in 1879 de eerste pogingen gedaan tot hare wederoprichting. Vier jaren later verkreeg ze weer een leeraar en in 1886 een eigen kerkgebouw. In die 14 jaar steeg er het aantal Doopsgezinden

van 357 tot 811, terwijl er in 1859 nog maar 99 waren. Met ongeveer 100 leden begonnen telt ze thans 528. Zij strekt zich uit over een kring, die loopt van Wassenaar langs Voorburg, Rijswijk, Delft, Loosduinen naar Scheveningen, en reikt dus ten noorden de hand aan Leiden, ten zuiden aan Rotterdam.

Doch geheel het oostelijk deel van de provincie is van de gemeenschap met ons uitgesloten. En niet anders is het met de eilanden, want van Ouddorp kan ook om zijn ligging (op de uiterste grens) geen invloed uitgaan. Dordrecht zou hier eenigszins in de behoefte kunnen voorzien, maar men weet dat die gemeente voor ons verloren ging, hoewel het aantal zielen er thans weer 65 bedraagt. En indien er nog eens te Gouda, dat niet minder dan 51 zielen telt, eene gemeente gevestigd wierd, kon ook die een voortreffelijk uitgangspunt worden. Maar zoo zullen er in Zuid-Holland zeker wel ongeveer een 600 verstrooiden zijn.

Hoe is de toestand in Utrecht? Daar hebben we maar ééne gemeente, in de hoofdstad, met 533 zielen. Trekken we deze van het geheele cijfer (754) af, dan houden we 221 voor het overige van de provincie over, van welke er 62 wonen te Amersfoort en 30 te Baarn. Rekenen we dat de laatsten zich hebben aangesloten bij Hilversum, dan kunnen we het aantal verstrooiden in deze provincie toch nog op een 150 schatten.

Eindelijk Zeeland. We vinden er niet meer dan 3 stations, Aardenburg, Middelburg en Vlissingen, of wilt ge het oude en zich vernieuwende Goes er bij tellen, dan 4. Alzoo mogen we zeggen, dat met uitzondering van Walcheren en de beide kleine kringetjes op Zuid-Beveland en in Zeeuwsch-Vlaanderen, al de Doopsgezinden hier verkeerden in een staat van isolement. En dat zullen er althans een 100 zijn.

Na dit rondreisje door ons vaderland resumeer ik:

We hebben »verstrooiden» gevonden, *Doopsgezinden door afkomst of lidmaatschap, wonende op plaatsen, waar geene gemeente is om hunne geestelijke belangen te behartigen:*

In Noord-Brabant	227,
In Limburg	69,
In Gelderland	400,
In Overijssel	100,
In Drenthe	300,
In Groningen	200,
In Friesland	—,
In Noord-Holland	200,
In Zuid-Holland	600,
In Utrecht	150,
In Zeeland	100,
Totaal	<u>2346.</u>

De Doopsgezinde bevolking in Nederland bedraagt 26191 m., 27381 vr., te zamen 53572. Het aantal verstrooiden is dus ongeveer $\frac{1}{20}$ of 5% van onze geheele broederschap¹⁾.

II.

Moeten we nu voor die Doopsgezinden in de verstrooiing iets doen?

Ik aarzel geen oogenblik die vraag toestemmend te be-

1) Het zou aanzienlijk hooger worden, indien we de verstrooiden in onze koloniën er bij rekenden. Doch we zijn niet in staat daarvan een opgaaf te doen. Echter zouden de leeraren en kerkeraden onzer gemeenten, indien ze er zich wat moeite voor wilden getroosten, ons die tennaastebij wel kunnen verschaffen. Men heeft mij verzekerd, dat de lijsten, waarop al de verstrooiden der Amsterdamsche gemeente met aanwijzing hunner woonplaats gesteld zijn, aldaar kant en klaar liggen.

antwoorden. Wij zijn het verplicht aan *hen*, aan *ons zelve*, aan het *Godsrijk*.

Aan *hen*; want wie zijn ze? Niet enkel onze landgenooten, onze medechristenen, maar onze broeders en zusters bij uitnemendheid, *huisgenooten des geloofs* en *medeburgers der heiligen*, in een nog meer bijzonderen zin dan waarin de apostel dat heeft bedoeld (Gal. VI: 10, Efez. II: 19). Uit onze kringen zijn ze voortgekomen, in onze gemeenten opgevoed en gevormd. Dáár hebben ze door onderwijs en verkeer, door kerkgang en lectuur hun kennis van den godsdienst en het Christendom verkregen, dáár die beginselen zich eigen gemaakt, welke nog steeds ons Doopsgezinden kenmerken, dáár door de overleveringen der geschiedenis, door vermaning en voorbeeld het leven uit een eigenaardig oogpunt leeren beschouwen. Velen deden er hunne belijdenis en ontvingen er in tegenwoordigheid van ouders, vrienden en verwanten den Heiligen Doop. Nu zijn ze verplaatst in eene gansch andere omgeving, waar men eene opvatting heeft van godsdienst, kerk, school en leven, die van de hunne niet alleen verschilt, maar daarmee dikwijls in lijnrechten strijd is. 't Laat zich begrijpen, dat ze er weldra — als ten minste het gezaaide eenige diepte van aarde in hen vond — het gemis van den omgang en den steun hunner geestverwanten zullen gevoelen. En hebben ze een gezin en wenschen ze aan hun kinderen eene godsdienstige opleiding te geven, zooals ze zelve hebben genoten, ze ontmoeten daarbij vaak onoverkomelijke bezwaren. De Doopsgezinde leeraar woont op een te verren afstand. Sommige ouders mogen beproeven diens taak over te nemen, maar dat zijn uitzonderingen en ook dezen geven 't in den regel spoedig weer op, brengen 't althans niet verder dan de eerste beginselen. De Hervormde, Luthersche of Remonstrantsche predikant van hun stad of dorp, die

nu en dan hen bezoekt, stelt hun voor hunne kinderen bij hem ter catechisatie te zenden. Hoewel het hun eerst tegen de borst is, geven ze, geene andere uitkomst ziende, ten slotte hunne toestemming. Langzamerhand slijt zoo de gehechtheid aan en zelfs de bekendheid met onze broederschap en hare instellingen bij hen af; de oude indrukken en herinneringen verflauwen; en eindelijk sluit men zich maar bij de gemeente zijner woonplaats, waarin toch de kinderen werden opgenomen, aan, als men ten minste niet reeds voor kerk en godsdienst geheel onverschillig is geworden. Waar het vuur niet telkens nieuw voedsel ontvangt, dooft het ten slotte uit.

Gaat het nu in den regel reeds zoo met hen, die vroeger lid van eene gemeente werden, hoeveel te meer zal het dan zoo gaan met degenen, die daarin werden verhinderd.

En nu neem ik nog aan, dat alles een natuurlijk verloop heeft; ik zwijg van de in onzen tijd vooral op godsdienstig en kerkelijk gebied zoo bedrijvige propaganda, die 't dikwijls om niets anders te doen is dan om door het versterken van de partij het eigenbelang te bevorderen en niet zelden zich van schandelijke middelen bedient ten einde haar doel te bereiken.

Gelijk er kunstmatig kiezers worden geteeld, zoo ook aanhangers en belijders van kerken en secten. Hoe zijn overal de sociaal-democraten en anarchisten in de weer om proselieten te winnen, de menschen afkeerig te maken van den godsdienst en op te zetten tegen hunne predikanten! En als we dan zien wat al die machinaties reeds uitwerken bij hen welke leven en verkeer in eene Doopsgezinde omgeving, waar ze de godsdienstoefeningen kunnen bijwonen en raad en voorlichting ontvangen van hun leeraar, moeten we 't er niet voor houden, dat ze een verderfelijken

invloed zullen oefenen op eene menigte onzer verstrooiden, die daar in den vreemde zijn als schapen zonder herder? Wie zal ze tellen de argeloozen onder hen, welke zich af en toe in de hun gespannen strikken laten vangen!

En zullen we nu deze onze broeders en zusters, deze huisgenooten des geloofs aan hun lot overlaten, of, als de nood dringt, hen wel stoffelijk ondersteunen, maar om hunne geestelijke nooden ons niet bekreunen?

Men schijnt dat onder ons over 't algemeen niet ongeoorloofd te achten. Maak u toch — zegt men — over die verstrooiden niet zoo warm, alsof zij, gelijk de Christenen van Jacobus' tijd, den Heidenen waren overgeleverd; onder die Hervormden, Lutherschen, Remonstranten, zelfs Katholieken vinden ze er nog genoeg, met wie ze heel wel kunnen omgaan, misschien valt er voor hen van dezen zelfs nog iets te leeren, want die gehechtheid aan het eigen kerkgenootschap heeft ook eene schaduwzijde, ze maakt licht partijdig en onverdraagzaam.

Maar 't is de vraag, wat men door dien omgang verstaat. Denkt men daarbij alleen aan gezellig verkeer, spreken over het nieuws van den dag, genieten van het goede der aarde, zaken met elkander doen — of ook en vooral aan vertrouwelijke mededeeling van de behoeften van het hart, gedachtenwisseling over zijn hoogste belangen, gemeenschappelijk streven tot bevordering van wat edel is en rein bij ons zelve en den naaste? Indien het eerste, zeker, dan is er geen reden hoegenaamd om onze verstrooiingen zoo te beklagen, ze kunnen op hunne nieuwe woonplaatsen wellicht veel meer te weten en vooruit komen dan waar ze vroeger waren gevestigd; trouwens daarom trokken zij er ook heen. Maar indien het laatste, dan zullen ze ontdekken dat er tegen de vele voordeelen wel degelijk een nadeel over staat. Gedenkt aan Lot! Doordat zij er de-

zulken missen die op dezelfde wijze als zij hebben leeren gelooven en hopen, zien ze zich ook de gelegenheid tot die gedachtenwisseling en samenwerking benomen. Niet gelijkheid van denkwijze en vormen is nog zoozeer de zaak, waarop het aankomt, als wel gelijkheid van geest en traditie, iets dat we van huis uit meebrengen in het leven en waardoor dat leven in zijn verborgenheid en openbaring eigenaardig wordt gekleurd. Ik hoorde eens een Katholiek tot een Protestant, die treurde over het verlies van een veelbelovend kind, zeggen: »waarom hebt ge 't ook niet in onze kerk door onzen pastoor laten doopen, dat is immers het éénige wat we zoo'n schaap kunnen meegeven!" Zoo iemand moge een gezellige en amusante persoon zijn en ons ook tijdelijk voordeel aanbrengen, maar 't is immers niet mogelijk iets aan hem te hebben ter voldoening onzer godsdienstige behoefte.

De liefde voor eigen kerkgemeenschap en gemeente, zeker, ze kan overdreven worden, en dat wordt ze, als we dáár alleen het goede en overal elders het verkeerde willen zien. Doch ik betwijfel, of het verkeer onder de Katholieken van Noord-Brabant en Limburg of onder de confessioneele Hervormden en Doleerenden in Gelderland en Overijssel wel het geschikte middel is om onze verstrooiden voor bekrompenheid en clubgeest te bewaren zonder dat ze er tevens hun godsdienst en kerkelijken zin bij inboeten.

Genoeg — alles hangt er van af, of wij onze broederschap liefhebben en van de toepassing harer beginselen nog heil verwachten voor het individu en de maatschappij. Is dat zoo, en is er in ons eenig gemeenschapsgevoel, kennen we de innerlijke bewegingen der barmhartigheid, weten we ons in den toestand onzer verstrooiden te verplaatsen, dan zal het ons onmogelijk zijn hen aan zichzelf over te laten, maar zullen we om *hunnentwille* tot hen gaan, om

te beproeven in hunne geestelijke behoeften te voorzien.

Om *hunnentwille*, — maar ook *in ons eigen belang*.

We hebben 't gezien, ongeveer 5°/₁₀ van onze broederschap (om ons alleen tot ons vaderland te bepalen) leeft in de verstrooiing, is buiten staat met onze gemeenten voeling te houden. Zeer zeker bevinden zich onder hen, die behooren tot de ijverigste en meest belangstellende leden, mannen van wetenschap en ondernemingsgeest, vrouwen van beschaving en vermogen, knappe ambachtslieden, flinke arbeiders en dienstmaagden, alle voortgekomen uit onze degelijkste geslachten. Want die weinig beteekenen, waar niets in zit, die niet kunnen en niet durven, blijven in den regel ter plaatse waar ze zijn ¹⁾. Zoo gaan er voor de gemeenten, met name ten platten lande, vele voortreffelijke krachten verloren. De vertrokkenen keeren niet licht naar hunne dorpen terug. De jonge dochters, die aange trokken door het hooger loon zich naar de stad hebben begeven, vinden er, na er korter of langer te zijn gevestigd, veelal een echtgenoot, die er haar voor goed doet blijven; en de jonge mannen, na eens de minder bekwame of minder krachtige ingezetenen te hebben uitgestooten, geven de meerdere verdiensten of andere voordeelen van

1) De N. R. C. van 19 Maart II. 2e Blad A. behelst eene correspondentie uit Amsterdam over de daar heerschende werkloosheid, waarin het volgende voorkomt, dat bovenstaande opmerking bevestigt: „De jongelingen, die het dorp voor de stad verlaten, zijn voor een groot deel ambachtslieden. In het algemeen zijn zij, naar gezegd wordt, bekwame arbeiders en vooral voor werkzaamheden in de open lucht, waarvoor een krachtig gestel gevorderd wordt, beter geschikt dan de stedelingen. *Zij zouden veelal de besten van het dorp zijn; de luiards en tragen verplaatsen zich niet en zijn eer geneigd te blijven waar ze zich bevinden.* En dat zij in de stad kans van slagen hebben, is begrijpelijk. De stad is geenszins de geschiktste kweekplaats voor forsche, ijverige werklieden”. Men leze ook het belangrijke stuk van Mr. T. S. VAN NIEROP in het Maartnummer van de *Economist*.

de stad ook niet zoo gemakkelijk weer prijs. De meeste emigranten moet ge dus zoeken in de groote middelpunten, of in die streken waar in den laatsten tijd nieuwe takken van nijverheid zich hebben ontwikkeld. Dáár oefenen ze hun bedrijf uit of nemen hun ambt waar; dáár bekleeden ze onderscheidene betrekkingen, welke vroeger slechts voor enkele gunstelingen weggelegd, thans openstaan voor ieder die oppassend is en bekwaam; dáár zijn ze werkzaam aan inrichtingen van lager, middelbaar en hooger onderwijs; dáár wijden ze zich aan wetenschap en kunst of nemen deel aan grootere of kleinere handelsondernemingen. Op sommige plaatsen zijn ze uitgeweken om aan de hooge belastingen te ontkomen en hebben zich neergezet in oorden, waar het leven minder duur is en betere gelegenheden zijn voor onderwijs, 't geen wellicht als eene der oorzaken moet worden beschouwd van de getalsvermindering der Doopsgezinden in Friesland.

Nu zal men zeggen: maar wat dan enkele gemeenten daardoor lijden, dat komt andere weer ten goede; het verlies van de eene is winst voor de andere, en ten slotte doet het dus aan onze broederschap in haar geheel geen schade.

Doch dat gaat niet door. Ik moet hier eene opmerking maken. De Doopsgezinden hebben zich oudtijds wegens de vervolging en uit afkeer van de wereld bij voorkeur neergezet in afgelegen waterrijke streken. Daar hoopten ze zich op en hokten bij elkaar. Wie zich verplaatsten begaven zich in den regel daarheen, waar ze er zeker van waren eene Doopsgezinde gemeente weer te vinden, en nog wel 't liefst van hunne eigene partij. Hieruit laat het zich gedeeltelijk verklaren, dat wij in sommige provinciën geene of slechts eene enkele gemeente hebben. In den tegenwoordigen tijd, nu men niet meer vervolgd wordt en

velen eer wereldschgezind dan wereldschuw zijn, laat de vraag of op de nieuwe woonplaats eene Doopsgezinde gemeente is de meesten koud; ze denken daar niet eens aan, maar worden in hunne keuze hoofdzakelijk of alleen geleid door tijdelijke overwegingen. Zoo moet het aantal verstrooiden van jaar tot jaar toenemen. Sloten deze nu, waar ze hie of daar b. v. te Assen, Apeldoorn, Renkum, Wageningen, Amersfoort, elkaar terugvinden, zich weer bij elkaar aan en deden ze pogingen om eene nieuwe gemeente te vormen, dan zou daardoor voor dien achteruitgang elders nog weer een equivalent worden verkregen; maar daar gebeurt niets van. Te Apeldoorn schijnen ze zich te hebben opgelost in eene afdeeling van den Protestantenbond, op andere plaatsen kennen ze elkaar niet en hooren vreemd op, als zij bij toeval vernemen, dat er nog zoovelen van hun gezindte zijn. Men vindt er, die zich voorstellen in den vreemde aan hunne gemeente getrouw te blijven en hare belangen te zullen bevorderen, b. v. door tijdelijken steun; maar hoe dikwijls blijkt dat eene illusie te zijn. Trouwens iemand moet ook al veel zout in zichzelf hebben, als dit niet zonder gemeenteverband mettertijd smakeloos worden zal. Wie na eene lange omzwerving eindelijk tot hunne gemeente terugkeeren, zijn er waarlijk niet altijd beter op geworden. 'k Heb dikwijls gezien, dat ze theorieën meebrengen, die hen voor het gemeenteleven onverschillig maken. Hun blik is zóó ruim geworden, dat ze niet meer kunnen zien wat voor hun voeten ligt. Ze staren in het verleden en in de toekomst, maar zijn voor het heden blind. Menigeen verkondigt luide als de hoogste wijsheid, dat het 'm niet zit in de vormen en het op hetzelfde neerkomt wat men is, als men er maar naar doet!

't Is waar, wie in de groote steden terecht komen, vinden er doorgaans eene gemeente. Maar voegen ze er zich

allen bij? Velen maken er althans geen haast mee en anderen komen er nooit toe. En bij dien stroom van menschen, welke b. v. te Amsterdam en Rotterdam steeds in en uitgaan, is het voor de leeraars en kerkeraden bijna ondoenlijk te maken dat geen schaap hun ontkomt. 't Gebeurt niet zelden, dat als ze vernemen dat iemand van elders zich binnen hun ressort heeft neergezet, de respectieve persoon reeds weer is vertrokken of verhuisd. Ook dáár verkeert menigeen *als 't ware* in de verstrooiing, en rekenden we dezulken mee, de 5% zou gewis tot het dubbele stijgen.

Maar zoo is het dus duidelijk, dat die in onzen tijd met den dag toenemende emigratie niet enkel een krachtverlies ten gevolge heeft voor sommige gemeenten, waaronder er zijn die er inderdaad door verbloeden en slechts met kunst- en vliegwerk nog staande gehouden kunnen worden, maar voor onze broederschap in 't algemeen.

Nu is 't weer de vraag: zullen we dat krachtverlies maar lijdelijk aanzien, zullen we niets doen om het tegen te gaan, om ten minste te verhoeden, dat het grooter afmetingen aanneemt?

Er doet zich een verschijnsel voor in onze gemeenten, dat mij dikwijls heeft getroffen en geërgerd. De doop is bij ons nog altijd in hooge eer. Gewoonlijk vragen de gemeenteleden den leeraar weken te voren, of in dit jaar velen aankomen, en is het een aanmerkelijk getal, dan verblijden ze zich. Met groote opgewektheid neemt men aan de plechtigheid deel, bloedverwanten en vrienden komen van verre om er getuige van te zijn; men noemt haar het oogstfeest van de gemeente. Na afloop drukt men de nieuwe leden de hand en telt hen mee onder de broeders en zusters. En wat voelt en doet men nu voor hen, als ze in de verstrooiing gaan? Dikwijls totaal niets, niets

althans voor hun geestelijk leven. Men laat hunne namen in het ledenboek staan, men zendt hun wellicht — en dat is toch iets — als men hen vinden kan, eenmaal 's jaars een avondmaalsbrief; doch overigens behandelt men hen alsof ze niet meer tot de broederschap behooren, maar door hun vertrek op eens vreemdelingen en bijwoners geworden zijn. Te Drachten was 't vroeger de gewoonte, als de zoogen. grootschippers, na eenige weken te hebben opgelegd, in het voorjaar weer heengingen om hun vaart naar Zeeland, Holland en Brabant te hervatten, dat de leeraar hunner — die een tijd lang in zekeren zin weer verstrooiden werden — in het gebed gedacht en op hunne tochten en ondernemingen den goddelijken zegen voor hen afsmeekte. Dat was eene stichtelijke godsdienstoefening, waaraan gemeenlijk eene groote schare deelnam. Ook in andere gemeenten, o. a. te Amsterdam, heerschten dergelijke gebruiken, die getuigden van weerkeerbare belangstelling en broederzin. De omstandigheden zijn grootelijks veranderd en daardoor hebben die gebruiken hier en daar hun reden van bestaan verloren. Maar thans laat men dan ook zijn gemeenteleden vaak dood kalm naar oost en west trekken, zonder er verder eenige notitie van te nemen.

Is hierin niet iets tegenstrijdigs en stuitends, iets egoïstisch, ja farizeeuwsch? Moeten we het genoemde verschijnsel misschien daaruit verklaren, dat men aan den doop een zekeren magischen invloed toeschrijft, dien beschouwt als een soort van talisman, waardoor men voor alle verleiding en afval bewaard wordt? Denkt men: we hebben, door onzen jongen lieden godsdienstig onderwijs te geven en hen aan de gemeente te verbinden, gedaan wat wij konden en behoeven er ons nu verder niet om te bekommeren wat er van hen wordt? Schuilt er misschien in die opgewektheid bij den doop eenige pronkerij, om aan

anderen te kunnen vertellen: zie, we hebben er weer zooveel bij gekregen, onze broederschap gaat in ledental vooruit?

Als we die broederschap waarlijk liefhebben, vast gelooven, dat zij naar Gods raad nog eene roeping in de wereld te vervullen heeft, dan kunnen wij bij dat krachtwiel niet lijdelijk blijven, dan moeten we alles beproeven om het tegen te gaan, dan voelen we ons ten duurste verplicht alle verstrooiden niet alleen om *hunnentwille*, maar ook ter wille van die *Broederschap* te behouden, opdat alzoo hare denkbeelden en beginselen meer en meer triomfeeren.

Maar bevorderen we zoo wel *het Godsrijk*?

Velen meenen het tegendeel. Ze redeneeren aldus: Al die verschillende kerken en secten moeten toch eens verdwijnen, want ze staan het Godsrijk, de waarlijk godsdienstige en zedelijke ontwikkeling van het menschedom in den weg. In plaats van de burgers en volken tot elkaar te brengen, verwijderen ze hen van elkander, werken het particularisme, het ijveren voor bepaalde partijen, kringen en leerstellingen in de hand en worden daardoor de kweeksters van onverdraagzaamheid en haat. Zoolang die kerken en secten er zijn, zal elk streven naar staatkundige en maatschappelijke eenheid, naar eene sociale hervorming, naar eene rechtvaardige en liefderijke, echt humane behandeling van den naaste, naar vrede onder alle standen en natiën vruchteloos blijven. Zoo natuurlijk als ze in vroeger eeuwen zijn ontstaan, zoo noodzakelijk is het dat ze in onze dagen een einde nemen. Ze hebben hare diensten gedaan, haar tijd gehad. We zijn nu zoover gekomen, dat we 't inzien: niet een vorm, niet een dogma, maar de praktijk zal zalig maken. Dat leert ook het Christendom, en

Jezus zelf heeft verklaard: »Niet een iegelijk, die Heer, Heer zegt (d. i. zich bij eene kerk aansluit) zal ingaan in het koninkrijk der hemelen, maar die daar doet den wil des Vaders die in de hemelen is.»

Sommigen van hen die zoo denken en spreken behooren tot de radicalen en zouden dus alle kerken en secten maar in eens willen opruimen. Anderen, meer gematigd, willen geduld oefenen en ze langzamerhand haar eigen dood laten sterven. Doch de laatsten willen natuurlijk evenmin als de eersten iets voor de verstrooiingen doen, dat strekken kan om den Doopsgezinden geest in hen te versterken. Geen propaganda, geen zending, geen ingrijpen, *laisser aller*, dat is hun leus. Uwe bedoeling moge goed zijn, zeggen ze, maar zij getuigt van een ijver zonder verstand. Actie werkt altijd reactie. Hoe meer ge u met die verstrooiden bemoeit, hoe meer ge bij anderen de zucht tot proselietenmakerij opwekt, het separatisme bevordert en dus de komst van het Godsrijk vertraagt.

Doch zijn zulke beschouwingen niet hoogst oppervlakkig?

Waarop grondt zich toch de verwachting, dat de kerkgenootschappen eens zullen verdwijnen? Immers daar bestaat geen reden voor hoegenaamd. Ze is eene utopie. Gelijk de menschen altijd van elkander zullen verschillen in het staatkundige, zoo ook in het godsdienstige. En het behoeft geen betoog, dat waar godsdienst is, ook de behoefte zich zal doen gevoelen om zich met gelijkdenkenden en gelijkgezinden te vereenigen. Eene toekomst, waarin er geen kerken en secten meer zullen zijn, kan ik mij niet denken. De ontwikkeling van het Godsrijk zonder deze is iets dat in de lucht hangt, een zeepbel die bij de eerste aanraking uiteenspat, het ideaal van nihilisten en anarchisten. Dat Godsrijk zeker, 't is de toeneming van het godsdienstig zedelijk leven in de maatschappij; maar

die maatschappij bestaat uit individuen, en die individuen zijn geen wezens van ons eigen maaksel, geschapen naar ons beeld, maar ze werden geboren met hun eigen aard en zijn opgevoed en opgegroeid in verschillende standen en kringen, zijn geworden in het verleden, zijn producten van de geschiedenis. In die maatschappij vinden we dus gelijk op ieder ander zoo ook op godsdienstig gebied duizenderlei vormen en begrippen, waarvan elk gelooft dat de zijne de beste zijn en die hij daarom boven alle andere liefheeft. Het koninkrijk Gods is binnen in ons, ja maar binnen in *ons*, zooals we zijn met onze verschillende gaven en talenten, onze verschillende deugden en gebreken, en voor dat koninkrijk Gods te werken, 't is er voor te werken zooals *wij* meenen dat er voor gewerkt worden *moet*.

Doch laat het zijn, dat het verdwijnen van alle kerkgenootschappen tot de mogelijkheden behoort en dus het visioen uit de Openbaring van Johannes omtrent de groote stad: »ik zag geen tempel in dezelve'' in eene verre, verre toekomst op aarde verwezenlijkt kan worden, dan zal toch ieder toestemmen, dat we van het bestaande moeten uitgaan en daarmee rekening houden, m. a. w. dat wij de maatschappij en de individuen moeten nemen zooals die op dit oogenblik zijn. Treffend en naar waarheid heeft, dunkt me, H. HEIJERMANS JR. onlangs in de Gids (Aug. 1892: Een Jodenstreek?) ons voor oogen gesteld, wat er de gevolgen van zullen zijn, als iemand, die zóó hoog staat dat hij boven alle kerkelijke vormen verheven is, zijne opvatting in zijn kring zoo maar voetstoots in toepassing tracht te brengen.

En meent men, dat onze verstrooiden, indien we ons omtrent hunne geestelijke behoeften niet bekommeren maar hen eenvoudig aan zichzelf overlaten, van alle aanzoecken

en pogingen om zich bij in ons oog aan het Godsrijk vijandige partijen en kerken aan te sluiten, verschoond zullen blijven? Hoe bedriegt men zich. We zeiden 't reeds, de propaganda en proselietenmakerij zijn, zonder van onze zijde te worden geprovoceerd, ijverig genoeg in de weer. Juist door ons stil zitten en alles *à l'abandon* laten vallen zoo velen der onzen, als ze niet reeds geheel van kerk en godsdienst zijn vervreemd, in handen van Katholieken, Anti-revolutionairen, Doleerenden, enz. Deze azen 't meest op dezulken, aan wie de eigen gezindte zich onttrekt, en vangen er veel meer dan wij vermoeden.

Men zegt, dat door het bestaan van kerken en secten de kwade geesten van haat en nijd worden opgeroepen en dus de bevordering van vrede en gerechtigheid onmogelijk wordt gemaakt. En waar is het, dat de kerken wat dit betreft veel op haar geweten hebben. Onze vaders wisten er van te spreken! En nog zijn er, op wie de vergelijking past van den vijand, die in den nacht onkruid zaait. Doch gelijk er kerken en secten worden gevonden die verdeelen, zoo ook die vereenen. En tot de laatste mag gewis onze broederschap worden gerekend. Neen, wij willen geen godsdiensthaat en onverdraagzaamheid kweken, maar veeleer die zooveel mogelijk tegengaan. Wij laten ieder in zijne overtuiging vrij, maar dringen aan op reinheid van hart en leven, op een geloof dat in woord en daad zich openbaart. Ik heb daar hier niet verder over uit te weiden. Maar wanneer wij dan zorgen, dat die goede beginselen bij onze verstrooiden niet verloren gaan, wanneer we hen opwekken het kostbare pand door geboorte en opvoeding hun toevertrouwd te bewaren tot heil van henzelfen en hunne kinderen en geheel hunne omgeving, zijn we dan niet werkzaam in den dienst van het Godsrijk? Wat meer is — we kunnen onmogelijk met een gerust geweten hopen en

bidden, dat dat rijk kome, als we dat nalaten. Neen, ik weet wel, dat we onze verstrooiden niet gelijk moeten stellen met de Israëlitische ballingen, die »aan de rivieren van Babel zaten en *weenden*»; maar toch geloof ik zeker, dat er onder hen nog wel gevonden zullen worden, die tijden beleven dat ze hongeren en dorsten naar onze gemeenschap. Derzulken zielsbehoeften *mogen* we niet onbevredigd laten, moeten we althans beproeven te vervullen. Verre zij 't van mij te beweren, dat men, wie geen leden van eene regelmatig gevestigde Doopsgezinde gemeente zijn, als verloren zondaren moet beschouwen. Toch valt het niet te ontkennen, dat sommigen hunner grootelijks in gevaar verkeerden om 't te worden, en dat er zijn, met name in de groote steden, voor wie de mogelijkheid reeds eene droevige werkelijkheid is.

Wat wordt er door andere godsdienstige en kerkelijke vereenigingen niet al gedaan en opgeofferd, om, elk naar hare zienswijs, het Evangelie van Gods koninkrijk te verbreiden! Wij Nederlandsche Doopsgezinden doen voor uit- en inwendige zending nagenoeg niets. Aan de Vereeniging tot bevordering der Evangelieverbreiding in onze overzeesche bezittingen mocht het in 44 jaar nog niet gelukken bij onze gemeenten sympathie en medewerking te vinden. Wat ze ook beproefde om haar te verwerven en te verdien, 't was alles vruchteloos; het werd niet eens tegenspraak waardig geacht maar met een voornaam stilzwijgen beantwoord. Ze zou haar arbeid reeds lang hebben moeten staken, indien ze geen steun had gevonden in Duitschland en Rusland. In de bladen van de met ons toch altijd nog in menig opzicht verwante Amerikaansche Mennonieten en Engelsche Baptisten, ook in het blaadje van de Baptisten hier te lande, is de heidenbekeering schering en inslag. Komt in ons éénig weekblad deze zaak een enkele maal

ter sprake, dan verheffen zich reeds stemmen daartegen. Doch ik neem het nu niet op voor de Heidenen, maar voor onze verstrooiden, onze geloofsgenooten, hen, die we bij uitnemendheid onze broeders en zusters noemen. Als men er ten minste maar iets voor over had om *deze* voor het Godsrijk te behouden!

III.

Doch mochten we nu al overtuigd zijn, dat wij voor de geestelijke behoeften dier broeders en zusters in de verstrooiing iets moeten doen, dan blijft nog de vraag over: *hoe we dat kunnen?*

Naar mijn idee zullen we 't niet anders kunnen dan *met vereende krachten*.

Zeker, daar is eene soort van leden, die men in zekeren zin ook verstrooiden kan noemen, maar die ik, om verwarring te voorkomen, in mijn opstel buiten rekening heb gelaten, in wier belang de gemeenten *afzonderlijk* nog veel vermogen te doen.

Ds. A^m. Vis heeft daarop in de Zb. (6e Jaarg. n°. 13) terecht de aandacht gevestigd, en daarbij een raad gegeven, waarvan het ware te wenschen dat hij door alle kerkeraden werd opgevolgd.

Daar er onder mijne lezers zullen zijn, die zich zijn stuk niet meer herinneren, wil ik het hier grootendeels overnemen.

Na zijne instemming te hebben betuigd met het door de Zwolsche Vereeniging aan eene commissie opgedragen onderzoek, gaat hij aldus voort:

»Er zijn vele Doopsgezinde broeders en zusters in den lande, die eigenlijk ook in de verstrooiing leven, maar zonder dat zij daarom juist tot *de* broeders en zusters in

de verstrooiing gerekend worden. Ik denk aan hen, die, na de vroegere woonplaats verlaten te hebben, zich vestigden *niet daar*, waar geene Doopsgezinde gemeente gevonden wordt, maar op of in de nabijheid van plaatsen, waar zulk eene gemeente *wel* wordt aangetroffen, zonder dat ze zich echter bij deze gemeente aansloten. Nu is het zeer goed denkbaar, dat het opvragen van attestatie bij de gemeente, tot welke zij feitelijk behooren, maar met welke zij, onder de gegeven omstandigheden, slechts gebrekkig gemeenschap kunnen onderhouden, om zeer te billijken redenen werd nagelaten. Het kan zijn, dat er groote kans is, dat het verblijf op de nieuwe woonplaats niet van langen duur zal zijn, zoodat het inleveren van attestatie straks weer door het opvragen er van zou moeten gevolgd worden. In dat geval verkeerden niet zelden ambtenaren, dienstboden, en in 't algemeen zij, wier betrekking meebrengt, dat zij zich nu eens hier en dan weder elders bevinden. Doch meermalen gebeurt het ook, dat de verwisseling van woonplaats een meer blijvend karakter draagt en dat desniettemin het overbrengen van het lidmaatschap achterwege blijft. Zelfs dan nog is het mogelijk, dat daarvoor redenen worden aangevoerd, welke men verplicht is te eerbiedigen. De gehechtheid aan den kring, in welken men zich vroeger bewoog, kan zoo groot zijn, dat men er werkelijk tegen opziet om de oude banden te verbreken. Zijn er echter ook niet — en met name in den tegenwoordigen tijd, — bij wie dat zich niet aansluiten bij de gemeente, binnen welker ressort men zich vestigde, uit geheel andere oorzaken voortvloeit? Hoevelen denken er zelfs niet aan, om zich, nu zij van den kring, tot welken zij eerst behoorden, gescheiden zijn, in dien, welke nu de voor hen aangewezen is, te doen opnemen. Al waren zij voormaals, ten gevolge van den invloed, onder welken zij

stonden, gewoon zich om het godsdienstige en kerkelijke leven te bekommeren, hunne ingenomenheid daarmede is niet zoo groot, dat zij niet zouden blootstaan voor het gevaar, om, in eene nieuwe omgeving geplaatst, daarvan langzamerhand te vervreemden. Ik laat nu nog daar, dat er allicht gevonden worden, die er zich in hun hart om verheugen, dat zij thans zijn vrijgesteld van het dragen van sommige lasten, aan het mededragen waarvan zij zich anders moeielijk zouden kunnen onttrekken. Dat er nog eene andere vervloeiing te duchten is, dan die waartoe het bestaan van Doopsgezinden in de verstrooiing in meer letterlijken zin aanleiding geeft, staat bij mij vast. Te meer meen ik dat, naardien het voorbeeld van den een, daar vooral waar velen uit allerlei oorden des lands samenkomen, verderfelijk op den ander kan werken. Wie zal ons zeggen, hoevelen van de leden onzer gemeenten, naar de groote steden gegaan om er hun brood te zoeken, maar al te ras vergeten en elkander doen vergeten, dat de mensch bij brood alleen niet zal leven, en slechts dan ook nog om geestelijke spijze willen vragen, wanneer zij met eenigen grond kunnen verwachten, dat zij zodoende zich den weg banen om ook nog in het bezit te komen van dat andere brood?

Overschat ik misschien de beteekenis van het feit, waarvan ik melding maak? Indien niet, is er dan tegen deze vervloeiing in onze broederschap iets te doen?

Dat meer dan een, naar elders trekkend, niet dadelijk zijne attestatie met zich neemt, wie zal het wraken? Maar zou het niet van nut kunnen zijn, dat er tusschen de opzieners der gemeenten eene briefwisseling, met betrekking tot die heenreizenden, plaats greep, door middel van welke men elkander, telkens als zich een broeder of zuster ergens vestigde, waar hij of zij een kring van Doopsgezinden

vindt, en men daarvan kennis draagt, bericht toezendt? Het zou den predikant der gemeente, in welker kring zulk een broeder of zuster zich neerzette, gelegenheid geven, om zich met dien broeder of die zuster in gemeenschap te stellen en op den duur ook aan het overbrengen der attestatiën, dat nu maar al te dikwijls wordt verzuimd, bevorderlijk zijn. Dat zulks voor velen, met name voor jeugdigen van jaren, die zoo gemakkelijk in den vreemde verkeerd gezelschap vinden, van groot belang zou zijn, lijdt wel geen twijfel. Niemands vrijheid zou er door worden belemmerd, maar voorkomen worden, dat zich, nevens de reeds bestaande, al meer en meer eene nieuwe soort van Doopsgezinden in de verstrooiing vormde. Veel moeite zou zulk eene briefwisseling niet geven, en al ware dat zelfs hier en daar het geval, de gedachte, dat men zoo de vervloeiing van onze broederschap tegenhield, zou die moeite gering moeten doen achten."

Inderdaad de hier door Ds. Vis gegeven wenk is alleszins waard ter harte genomen te worden. Natuurlijk blijft het bezwaar over, gelijk hij ook zelf gevoeld heeft, dat »men van de verhuizing niet altijd kennis draagt." Om daarin te voorzien, kan ik vooral voor groote steden den maatregel aanbevelen, dien de kerkeraad der Haagsche gemeente genomen heeft. Deze ontvangt namelijk maandelijks van het gemeentebestuur tegen eene geringe vergoeding eene opgaaft van alle Doopsgezinden, die volgens het register van den burgerlijken stand in de stad zijn komen wonen. Hierdoor blijft de leeraar van alle verhuizingen op de hoogte.

Wat Ds. FEENSTRA voorstelt, dat »aan vertrekkende leden naar of bij eene plaats waar eene Doopsgezinde gemeente gevestigd is, *binnen 3 maanden* attestatie zal worden *toegezonden*", schijnt mij al te rigoureuus. Natuurlijk voor de orde ware 't wenschelijk, en ook in 't belang van

de vertrekkenden. Maar dat *toezenden binnen zoo korten termijn* gaat onder ons niet op. Ook hier zou het woord bewaarheid worden: »le mieux est l'ennemi du meilleur". We hebben geen Vlamingen, Friezen, enz. meer, maar nog wel modernen en orthodoxen. Dikwijls, neen, zou 't zoo'n groot ongeluk niet zijn dezulken te verliezen, die de attestatie niet inleverden, maar dikwijls toch ook wel. Wat het bezwaar van de armenzorg betreft, dit zou misschien kunnen opgelost worden doordat de gemeente vanwaar een lid vertrekt bij die waar het heengaat (des noods) gedurende een zeker aantal jaren voor de bedeeeling goed sprak.

Ik wil ook niet ontkennen, dat mede voor de door mij bedoelde verstrooiden, de verstrooiden in *letterlijken zin*, door iedere gemeente op *zich zelve* nog iets gedaan kan worden. B.v. zij kan er bij ieder vertrekkend lid op aandringen, dat het, hoever ook verwijderd, toch door briefwisseling enz. de betrekking eenigszins aanhoude; zij kan het den raad geven, al is de naastbijgelegen gemeente ook op een te grooten afstand om hare godsdienstoefeningen te kunnen bijwonen, toch ook in 't belang van de kinderen of de dienstboden zich op de eene of andere wijze met haar in contact te stellen. De kerkeraad kan, in plaats van zich te bepalen tot het zenden van een avondmaalsbrief alleen aan dezulken die hij in staat acht de plechtigheid bij te wonen, dien ook richten tot de verstaafwonenden, tot allen kortom, van wie 't hem bekend is, dat ze in de *diaspora* zijn, al ware 't dan, dat voor dezen de brief gesteld werd in een eenigszins anderen vorm. Eene van tijd tot tijd herhaalde krachtige opwekking om aan de eens afgelegde belijdenis getrouw te blijven en den band met de gemeente en de broederschap, waarin men door den doop werd ingelijfd, aan te houden, zou bij sommigen nut kunnen doen. Ik weet bij ondervinding, dat vooral velen uit

den lagere stand zulk een gedrukt stuk uit *hunne* gemeente op hoogen prijs stellen en 't met een zekere piëteit bewaren, daar het hun tot een bewijs strekt, dat men hen daar nog in gedachtenis houdt. Zoo heb ik er ook meer-malen de goede vrucht van gezien, dat men aan de doopelingen een klein geschrift uitreikte »ter herdenking van de heilige ure», waarin de datum der belijdenis en de door den leeraar gebruikte teksten stonden aangeteekend. Het werd later in de verstrooiing nog dikwijls door dezen en genen voor den dag gehaald en gelezen. Het »Boek der gedachtenis» van Ds. J. SEFF verdient hiervoor inzonderheid aanbeveling. Ik ken voorbeelden van leden in onze koloniën, die daardoor werden opgewekt om den band met hunne gemeente aan te houden. Jaarlijks zou ook eene commissie met den leeraar althans uit de groote gemeenten bij de verstrooiden kunnen rondgaan om hun te toonen, dat de gemeente hen niet vergeet en om over hunne godsdienstige belangen met hen te spreken. Ik denk hierbij aan de vroegere bezoekreizen der oudsten. 't Spreekt echter vanzelf, dat die commissiën hoogstvoorzichtig zouden moeten te werk gaan en allen schijn moeten vermijden, alsof 'ter haar om te doen was een geloofsonderzoek in te stellen in 't belang van eene bepaalde godsdienstige richting. Misschien waren naar de plaatselijke gesteldheid ook nog andere middelen te beramen.

Doch veel heil verwacht ik van al zulke afzonderlijke maatregelen toch niet, dewijl de ervaring leert, dat men er in den regel de hand niet aan houdt. Het eene jaar wordt er toe besloten, maar treedt er een andere leeraar op, die er niet mee is ingenomen, dan geraken ze weer in 't vergeetboek. Vele staaltjes zou ik hiervan kunnen bijbrengen. Neen, wil men in dezen iets degelijks en duurzaam tot stand brengen, dan moeten de gemeenten zich

aaneensluiten en eene macht boven zich hebben, die een overzicht heeft over het geheel, haar gedurig aan hare verplichtingen herinnert en uit haar naam handelend optreedt. Coöperatie is ook hier de aangewezen weg.

En nu komt het mij voor dat ter bevordering daarvan eene poging zou moeten uitgaan van de *Haarlemsche Vereeniging*. De meeste onzer gemeenten staan òf wegens het door haar opgerichte Weezenfonds òf om de door haar gemaakte bepalingen voor het domicilie van onderstand en de attestaties met haar in betrekking. Haar bestuur geniet aller vertrouwen. Alleen praktische doeleinden jaagt ze na. Grenzen voor hare werkzaamheid zijn er niet getrokken, zooals b.v. voor de A. D. S., die zich volgens hare statuten slechts kan bezighouden met de opleiding van leeraren en de ondersteuning van hulpbehoefte gemeenten in 't belang van den eeredienst. Reeds heeft ze zich de *stoffelijke* belangen der verstrooiden aangetrokken; derhalve is ze meer dan eenige andere corporatie onder ons geroepen om ook hunne *geestelijke* belangen te verzorgen. Ze behoeft maar één stap verder te gaan, dan is ze waar ik haar zou willen hebben. Doch 't is waar, die ééne stap weegt; er is heel wat voor noodig om dien te doen en dan ook niet weer terug te keeren. Er wordt nu reeds veel van het bestuur gevorderd; zal het zich met deze nieuwe, veelomvattende taak willen belasten? Ik stel mij die taak ongeveer aldus voor: Men zou moeten beginnen met iedere gemeente uit te noodigen eene opgaaf te doen van het aantal, de vermoedelijke woonplaatsen en de namen harer verstrooiden ¹⁾. Dan zou men daaruit een statistisch overzicht moeten samenstellen, waardoor ons de toestand op een gegeven oogenblik dui-

1) Zulk eene uitnoodiging werd reeds tot de gemeenten gericht vanwege de Zw. Ver., met welk gevolg is mij nog niet bekend.

delijk voor oogen gesteld wierd. Nu zou het bestuur een reglement moeten opmaken voor de wijze, waarop verder diende te worden gehandeld. Hierin moest worden opgenomen, dat het zich met de verstrooiden zelven in betrekking moest stellen, of, indien dit te omslachtig was, met eenige belangstellenden in verschillende streken, welke verzocht konden worden in hunnen kring tot het voorgestelde doel werkzaam te zijn, en, voor zoover noodig, het bestuur te adviseeren, op dezelfde wijze als zulks plaats heeft ten aanzien van het Weezenfonds. Voorts zou men, al naar de behoefte zich voordeed, twee à drie beschaafde en ontwikkelde mannen moeten aanstellen, om, als eene soort zendelingen, van tijd tot tijd de verstrooiden te bezoeken. Wie weet, of er niet onder onze leeraars een paar te vinden waren, die althans in den zomertijd tot zulk eene expeditie zich bereid verklaarden. Kon men hiermee niet spoedig slagen, dan zou men voor die uitzending den gelegen tijd moeten afwachten, liever dan gevaar te loopen door eene verkeerde keus de zaak te bederven. Misschien bood zich over eenige jaren eene ongezochte gelegenheid aan om over een of meer geschikte personen te kunnen beschikken. Ik denk hier aan het steeds toeneemend aantal studenten van onze kweekschool. Zonder buitengewone ongelukken laat het zich verwachten, dat daardoor over 3 of 4 jaren in onzen predikanten nood zal zijn voorzien. Er zijn er, die hierin eene aanleiding vinden, om tot die ouders, welke hun zoons voor het predikambt bestemmen in de hoop op eene spoedige plaatsing in onze gemeenten, nu reeds eene waarschuwing te richten. Terecht, indien die waarschuwing uitgaat van de beheerders onzer studiefonds, die ook alle reden hebben om wegens de menigte van adspiranten en met het oog op de toekomst de voorwaarden voor het beneficiëeren van jongelieden te

verscherpen. Maar toch moet men er voorzichtig mee zijn. Zoo licht brengt men er bij de ouders, die in staat zijn hun zoons uit eigen middelen te laten studeeren, weer den schrik in. De menschen zijn altijd geneigd van het eene uiterste te vervallen in het ander. De ervaring leert, dat er van de studentenlijst licht enkelen afvallen. En wat zou het nu zijn, als we eens een paar proponenten over hadden? Zij zouden in eene gemeente, die nog niet bij machte was een leeraar te beroepen, of bij een ouden of zieken leeraar, of in eene groote gemeente als hulpprediker gewichtige diensten kunnen bewijzen, zooals vroeger ook wel is gebeurd. Maar ook zou men van hen partij kunnen trekken voor de behartiging van de geestelijke belangen onzer verstrooiden. Meent men, dat een zoo teere en kiesche zaak, waarbij door een onbedachtzaam woord, een onverstandige daad, een te haastig ingrijpen licht alles bedorven kan worden, aan jongelieden, hoe ernstig gezind ook, toch zonder pastorale ervaring, niet opgedragen mag worden ¹⁾, en dat het dus beter is hen aan den arbeid te zetten in eene gevestigde gemeente, waar ze een kerkeraad of collega's vinden om hen te raden en te steunen: — goed, maar dan zouden ze toch indirect voor onze verstrooiden van nut kunnen zijn, b.v. door eene tijdelijke vervanging van die leeraren, welke voor een rondreis in de *diaspora* geschikt en bereid bevonden werden.

Hoe het zij — zoo zouden we dus eene instelling verkrijgen, die iets had, ja, van eene *congregatio de propaganda fide*. Doch zou daarin iets kwaads steken als ze geschoeid was op Doopsgezinde leest? Allicht zou 't er

1) Bedient men zich echter in Duitschland ook niet van een jongmensch als *Reiseprediger* en draagt die maatregel, gesteund door de Berlijnsche Vereeniging, geen goede vruchten?

van komen, dat deze afdeeling van de Haarl. Vereeniging ook nu en dan te hulp geroepen werd tot het stichten van eene nieuwe gemeente, waarvoor wel de stof aanwezig schijnt te zijn.

Men ziet, 't zou geen kleine last zijn, die op de schouders der bestuurders geladen werd. Maar ze hebben 't tot nog toe met de verstrooiden ook al heel gemakkelijk gehad! En al bleek die last hun te zwaar, dan zou men hun eene afzonderlijke commissie terzijde kunnen stellen, die, als 't noodig was, zich nog weer eenige leden uit naburige gemeenten kon assumeeren. Ik twijfel er ook niet aan, of de Zwolsche Ver. zou gaarne het materieel, dat ze bezig is te vergaderen, hun willen afstaan.

Natuurlijk moest er eene kas worden gevormd om de uitgaven voor correspondentie, reiskosten, salarissen enz. te bestrijden. Daarvoor moesten de gemeenten naar evenredigheid van haar leden- of verstrooidental hare quota bijdragen.

Ik zou wenschen, dat dit voor onze broederschap en het Godsrijk zoo belangrijke punt op aandrang van de Zw. Ver. nog eens in al onze gemeenten opzettelijk werd overlegd en besproken, om dan op de Agenda te worden geplaatst van de in 1895 te houden algemeene vergadering van de Haarl. Vereeniging.

En mocht dan daar worden besloten, naar mijn of een ander en beter plan zich de geestelijke belangen van onze verstrooiden eens flink aan te trekken, 't zou mij grootelijks verblijden.

't Lijdt geen twijfel, of men zou bij de uitvoering op nu nog niet te voorziene moeielijkheden stuiten, doch als men maar liefde voor de zaak had en niet vertraagde, dan zou men die ook langzamerhand wel te boven komen. Heeft de Vereeniging voor de verstrooiden, zooals ze thans

bestaat, naar het woord van haren secretaris, nog geene »geschiedenis”, ze zou die bij de uitbreiding van haren werkkring tot hunne *geestelijke* behoeften zeker spoedig verkrijgen.

En weldra zouden ook hare indirecte voordeelen voor onze broederschap aan het licht komen.

Ik heb dikwijls hooren beweren, dat onze broederschap slechts in naam, niet in werkelijkheid bestaat. We hebben — zegt men — ja, gemeenten, maar die gemeenten staan alle op zichzelf en streven elk naar een eigen doel. Ze zijn niet in waarheid één, er is geen geestelijke band die ze omvat en doet streven naar een gemeenschappelijk ideaal, ze missen ook de geestdrift om daar-naar te zoeken.

Naar mijne overtuiging oordeelt men zoo niet geheel zonder reden, en ik vraag mij wel eens af, of op ons Doopsgezinden niet eenigszins van toepassing is wat iemand ergens van een musicus getuigt: »Il avait étudié Haydn, Glück, Beethoven, Rossini, il jouissait d'une santé florissante et d'une fortune honnête qui lui permettait de suivre sa vocation artistique; en un mot, il possédait tout ce qu'il faut pour composer de grande et belle musique, excepté la petite chose indispensable: — *l'inspiration*.”

Ach ja, inspiratie, eenheidsgevoel, en samenwerking voor de uitbreiding van het Godsrijk, zietdaar wat ook ons ontbreekt. Nu en dan een kleine opflukkering, en kort daarna is alles weer koud en stil.

En nu meen ik hier te mogen aanhalen het woord van wijlen Ds. J. Boeke in het eerste verslag van de D. Vereeniging tot bevordering der Ev. verbreiding in de N. O. bezittingen: »Niet alleen heilig, maar ook heilrijk is de taak der zending. Met het meest blijmoedig vertrouwen op ondersteuning en zegen kan zij worden opgevat en voort-

gezet, en — zegenrijk werkt, *blijkens de ondervinding, het werken aan haar terug op hen, die geloovig de hand daartoe leenen.*”

Wat hier doelt op de zending onder de Heidenen, dat geldt niet minder van die onder de verstrooiden.

's Gravenhage, 1 Juli 1893.

G. TEN CATE.

BRIEVEN AAN EEN JONG PREDIKANT.

I.

OVER MOEITE MET SOCIALISTEN.

Gij klaagt er over, dat gij bij den arbeid in uwe gemeente telkens stuit op socialistische denkbeelden; dat zoovelen, jonge menschen en oudere leden van uwen kring, daardoor ontoegankelijk zijn geworden voor uw woord en uwen invloed en naar gij meent voor alle godsvrucht en evangelieprediking. En te oordeelen naar wat gij schrijft, zou 't niet voor u pleiten als gij niet klaagdet. Gij moogt er ook om hunnentwille niet onaandoenlijk voor blijven, als er zijn, misschien eerst weinige jaren geleden gedoopt, en die nu reeds niet alleen nooit ter kerk komen maar ook beslist vijandig zijn aan gemeente en godsvrucht; als zij de eerlijkheid van ieder die wèl godsdienstig is, allereerst die van den predikant, ook al omdat hij van zijn arbeid in dienst van het Christendom leeft, verdenken of luide loochenen; jonge mannen en vrouwen, die de Eeuwige toch ook tot Zich wil roepen, die toch ook hun strijd en hun onvrede des harten hebben of straks zullen hebben, en die niet willen weten van 't geen hun daarbij alleen

kracht en vrede bieden kan. Is uw werken niet doelloos, wanneer aankomende jongelui, die door hunne afkomst tot uwe gemeente behooren, niet ter katechizatie komen eenvoudig omdat zij 't niet verkiezen en de ouders het noodeloos achten, en wanneer sommigen van hen die wél komen 't niet onder stoelen en banken steken, hoe dwaas zij de overtuigingen vinden die gij met zooveel ernst bij hen zoekt te wekken, des christens geloof en des christens hoop? En wien zou het niet pijnlijk aandoen, als soms in eene woning waar droevig leed wordt geleden een man, eene vrouw nog met vergrijsde haren aan hardheden in de maatschappij het recht ontleenen om te smalen op God en wat Godes is? Dat gij als leeraar daar komende dien-overeenkomstig wordt behandeld, dat men u elders stroef voorbijgaat of weinig vriendelijke beoordeelingen naroept, is bij die stemming niet onnatuurlijk, maar toch ook niet aangenaam. En dat zijn de dingen die men ziet en hoort; »ik moet maar niet vragen», denkt gij misschien, »hoe, »als ik er niet bij ben, over kerk, katechizatie, bijbel, »leeraar wordt gesproken.» Ik heb nu, geloof ik, de ergste dingen genoemd. Moet ik er nog meer bijvoegen? Doch — »wie het leven wil liefhebben en goede dingen zien, die »stille zijn tong van het kwade.»

Ja, zoo is het. Daarom richt ik tegenover die klachten uwen blik elders heen, naar zulk eene opvatting van uwe roeping, waarbij die klachten niet, althans veel minder zullen opkomen. Zal geestelijke arbeid onze liefde wekken en onze geestdrift, dan is een aanwijfsbaar doel daarvan noodig dat ons trekt. Zoekt gij nu dat doel, de taak waartoe uwe gemeente u beriep, in het winnen van hen die van die gemeente en van uwen arbeid niet meer willen weten? Maar dan zijt gij verloren. Zoekt gij die taak daarentegen vooral, bijna zei ik alléén in het in stand houden

en verrijken van het godsdienstig leven dat er reeds is; hierin, dat dit inniger worde en helderder: dan is er voor moedeloosheid geene reden. Dan behoeft gij die roeping niet te vervullen werktuigelijk en zonder vrucht. Gij kunt het doen ten bate van harten en levens.

Van eene bepaalde opvatting van de leeraarsbetrekking spreek ik.

Werpt gij mij tegen »gij kent de toestanden hier niet, »met allerlei beschouwingen over de gemeente worden geene »moeilijkheden overwonnen; met theorieën over de evangelie- »bediening kan ik geen ongodsdienstigheid genezen»: ik antwoord: zeker niet. Een andere blik op den werkkring van den leeraar zal zeker niet in *uwen* werkkring menschen en toestanden met een tooverslag veranderen. Maar wel kan die uw oog en uw hart openen voor 't geen u bezielen zal in uwen arbeid en daarvan u zoo vervullen, dat gij wat dreigde u te ontmoedigen nu voorbijziet. Neen, noem theorieën niet onvruchtbaar; zeg niet, dat de werkelijkheid toch met alle beginselen spot. In 't heldere inzicht en 't overtuigde hart van een ernstig man opgenomen, zijn zij eene kracht; eene kracht die aan zijn wil en zijn streven eene bepaalde richting wijst, die hem daarheen drijft, daarheen dwingt te gaan ook over bezwaren heen.

Ik zal mij niet in uwe klachten verdiepen en neem aan dat zij niet onrechtmatig zijn. Gij vergeet echter m. i., dat wat gij aan socialistische invloeden wijt voor een deel dezelfde ongodsdienstigheid en onverschilligheid zijn die vroeger ook waarlijk niet ontbraken en die tegenwoordig alleen wat luider en in die vormen zich lucht geven. Voorts dat tegenzin tegen predikanten in hunne betrekking evenmin als tegenzin tegen eene gemeente en hare instellingen 't bewijs is van ongodsdienstigheid van gemoed. Intusschen, dat is niet te loochenen, al sluit liefde voor de sociale be-

weging lang niet overal oprechten godsdienstzin uit: bij velen is tegenwoordig wèl door de aanhoudende prediking van een aardschen gelukstaat, die vóór alles moet worden veroverd, die zin voor hunne hoogere belangen op den achtergrond gedrongen. En de aldoor herhaalde aanklachten tegen de maatschappelijke ongelijkheid en de maatschappelijke wanverhoudingen hebben wel het hart van menigeen ontoegankelijk gemaakt voor zegeningen die ook voor hem elders liggen; menigeen, ach! thans eerst diep ongelukkig nu bij zijn bescheiden deel hem ook de bescheidenheid van hart is ontvallen, het vertrouwen in God en menschen, de moed en de kracht die dit schenkt. Doch nog eens, ik ontleed verder uwe klachten niet. Waar ligt echter met het oog op deze uwe taak?

De roeping van onze gemeenten en dus de taak van hare leeraren ligt m.i. niet in 't bekeeren, maar in 't bewaren; niet hierin, afkeerigen voor God te winnen en tot Hem terug te leiden, maar daarin, de bestaande godsvrucht levendig te houden, te louteren, aan te wakkeren, middelen te zijn in Gods hand, dat het leven met Hem, dat onder ons reeds geleefd wordt, tot veelzijdiger, tot krachtiger wasdom kome. Ik zeg: van *onze* gemeenten. Immers andere, b. v. de methodisten en het heilsleger, stellen zich wèl de bekeering van afkeerigen ten doel. En roomsche en protestantsche redemptoristen hebben voor de massa's ook hunne taak. Wij echter hebben, te recht of te onrechte, daar nooit onze roeping gezocht, al zal, 't spreekt van zelf, van eenigszins opgewekt godsdienstig leven in eenigen kring ook invloed op weinig godsdienstigen, die onder 't bereik van dien kring komen, uitgaan; al zal het ongetwijfeld soms deze tot zich trekken; al zal tevens, 't spreekt eveneens van zelf, ieder christen en dus ook iedere gemeente en ieder leeraar dankbaar elke

gelegenheid aangrijpen, als die zich voordoet, om te zoeken wat verloren is.

Tot iedere gemeente behooren harten, die God tot Zijne gemeenschap heeft gebracht, zielen in allerlei schakeering van godsdienstzin en ontvankelijkheid daarvoor; natuurlijk niet met den vinger aan te wijzen; ieder moet voor zich zelve weten, of hij een van deze is; misschien zijn 't ook niet te allen tijde dezelfde. En de predikant is de man, die hetgeen van godsdienstig leven en godsdienstige behoeften onder hen omgaat, uitspreekt en zoo van den een mededeelt aan den ander; die dat verheldert, verrijkt met wat van Christus en zijne vromen tot ons komt, brengt aan het opkomend geslacht; die mede den band tusschen de leden vertegenwoordigt en onderhoudt. Maar tot iedere gemeente behooren ook die alleen in meer of minder verwijderde betrekking staan tot dat godsdienstig leven dat in haar wordt gevonden; ook die tot haar gerekend moeten worden om geene enkele andere reden dan deze, dat hun vader of hunne moeder eens lid is geweest. Nu houden de godsdienstigen in de gemeente met en mede door den leeraar in haar midden eene strooming van christelijke gezindheden en overtuigingen in stand. Binnen het bereik daarvan zijn allen die verkiezen onder dien invloed te komen. Verder kunnen gemeente noch leeraar gaan. Met opzet hun, die dit niet willen, godsvrucht opdringen, dat kan immers niet, en ik twijfel aan het heilzame daarvan ook. Van de zelfstandigheid en loutere vrijwilligheid van ieders christelijk geloof denk ik wel het mijne; zedelijke tucht en ontzag daarvoor is ook nog eene macht; en ik zal het niet onbeperkt veroordeelen, wanneer eene andere kerk wèl dringt om in te gaan. Maar onder ons kan dat nu eenmaal niet. Wij hebben vroomheid en Christendom opzettelijk uit te spreken alleen tot en voor diegenen, die

om 't zoo uit te drukken van haar gediend zijn. Zegt iemand: »bij mij is dat niet het geval»: dan is uw werk bij hem ten einde. Tijdig en ontijdig te prediken was wel des apostels taak, maar is daarom nog niet de uwe. Gij zult er toch niet aan denken te meenen: omdat iemand met u en uwe gemeente niet te maken wil hebben, dáárom reeds is hij ver van God? Ieder staat of valt zijn eigen Heer. Alleen nog eens: is hij van uwe bezoeken of van de godsdienstoefening of van den doop of voor zijne kinderen van 't godsdienstonderwijs niet gediend: trek u dat niet te zeer aan, alsof juist in hém uw arbeidsveld lag en niet veelmeer in diegenen, die uwen arbeid wél wenschen. Ik zie niet in, waarom een leeraar altoos moet jagen naar den zeldzamen zegen van een »kranke" te genezen en onder dat jagen blind worden voor het voorrecht van onder »gezonden" te arbeiden. Gij zijt geen zendeling, maar leeraar voor en onder christenen!

Beveel ik hiermede weêr de oude aanmatiging aan van kringetjes van eigengerechtigte geloovigen, die op de wereld laag neerzien?

Neen, waarlijk niet. Doch als er maar in steden en dorpen juist niet één, maar verschillende kringen blijven van menschen, die hoe gebrekkig ook onder elkander en in hunne gezinnen vromen zin en godsdienstige belangstelling gaande houden en aanwakkeren, en die voorts leven en laten leven, zich niets over anderen aanmatigen, maar wel tegemoetkomend zijn jegens iedere toenadering van hen die thans nog zich op een afstand houden: dan zullen zulke kringen onverschillige of zelfs vijandige harten eerder doen zoeken wat tot hun vrede kan dienen, dan allerlei opzettelijke pogingen om dezulken te winnen, te overtuigen, te bekeeren zullen doen.

Men spreekt zoo dikwijls van de onverschilligen, de

wereld, de maatschappij, de kinderen onzes tijds, voor wie de predikant dan wonderveel zal moeten zijn en doen. Naar alle zijden zoover mogelijk uit te zien of er ook arbeid op ons wacht, — dat schijnt veler leus. Zou beperking van arbeid niet veelal noodiger wezen? Samentrekking van kracht niet meer gewenscht? Niet omdat het zooveel vriendelijker en gemakkelijker taak is zich te bewegen onder belangstellende harten. Maar omdat het tegenwoordig boven alles er op aankomt de bestaande christelijke overtuigingen tot zóóveel helderheid en vastheid, het godsdienstig leven tot zóóveel innigheid en kracht te brengen, dat zij al haar zegen schenken, dat zij al meer vertrouwen inboezemen, eerbied afdwingen, straks elders weér ingang vinden. Geen andere taak, hoe aantrekkelijk ook, kan, meen ik, u van die ééne ontslaan. Het eerste noodige is niet dat het zuurdeeg het meel doordringe, maar dat het zuurdeeg zijne kracht behoude. Niet dat het zout werke, maar dat het zout niet smakeloos worde. Dat doordringen en dat werken komt dan wel van zelf.

En dan het voorbeeld van den barmhartigen Samaritaan?

Maar wat deze daar op den weg van Jeruzalem naar Jericho deed, was toch niet meer dan iets dat hij bij uitzondering, nu de gelegenheid daartoe zich voordeed, verrichtte. Gesteld dat hij een huisgezin heeft gehad, dan besloegen de dagelijksche zorg voor en de leiding van het hart zijner kinderen toch ongetwijfeld in zijn leven een veel breeder plaats dan dat hij die ééne maal aanleiding vond om dien ongelukkige te hulp te komen. Ook deed hij met het eerste ongetwijfeld veel meer goed, ook aan »de maatschappij».

Trek het u niet te sterk aan, als uw arbeid bij »socialen» op louter tegenstand en vijandschap stuit, zei ik. Zoek uw werk in zooveel, — het is zoo heel veel — wat gij voor

anderen, voor de godsdienstige harten in uwe gemeente doen kunt.

Natuurlijk heeft dat zich niet aantrekken zijne grenzen. Ook die socialisten hebben aanspraak op uwe dienstvaardigheid. Laten zij die gelden, kom hun met heuschheid en respect te gemoet, zoolang niet iedere ontmoeting tot louter onaangenaamheden aanleiding geeft. Wek niet het vermoeden als of gij waarlijk u zelve en uwe geestverwanten beter acht dan hen; toon dat gij geen vreemdeling zijt in de wereld van hunne denkbeelden, grieven, eischen; dat gij die kent en wat daarin waar en rechtmatig is waardeert. En dit alles geenszins met de verborgen bedoeling om daardoor hen te »winnen”, maar eenvoudig omdat zoo te doen christelijk en goed en recht en uw plicht is. Voor belangstelling in zijn lief en leed, oprecht en hartelijk en zonder nevengeachten, is niemand geheel ongevoelig op den duur. Onkreukbare rechtschapenheid, trouw aan plicht en deugd ook in moeilijke omstandigheden ontwapenen wel in den loop der jaren wantrouwen en kwaadsprekendheid, verzwakken die althans. Voorts: preek niet alsof er geen wolkje aan den hemel was, alsof in den gedachtenkring van uw gehoor zich geene sociale beweringen en bezwaren doen vernemen. Maar preek nog minder over staathuishoudkundige vraagstukken, en nooit met het oog op een enkelen ongodsdienstigen socialist, die in de kerk verdwaald mocht zijn, noch om hem te bestrijden, noch om hem te bekeeren. Voor hem en zijne geestverwanten hebt gij niet te preeken. Het is doelloos en berooft de anderen, die in hunne godsdienstoefening stichting zoeken, van wat zij daar mogen verlangen. Zoo ook in uwe katechizatiën. Natuurlijk moet gij daar rekening houden met hetgeen in uwe leerlingen den godsdienstzin bevorderen en met wat dien verzwakken kan. Dat zijn in dezen tijd andere dingen dan veertig jaren

geleden, en tegenwoordig tellen daaronder misschien rede-
neeringen op sociaal gebied mede. Snijd voor hen de ge-
legenheid niet af om misschien zelfs hunne ongodsdienstigheid
aan het woord te laten komen: wie weet uit welke huis-
lijke atmosfeer zij bij u kwamen? Maar wees daarbij op
uwe hoede; doe het zedelijk gezag van uwe ervaring, van
uw geloofsleven, ook van uwe positie gelden; durf impo-
neeren en al wat frivool en lichtvaardig is ter neêrslaan.
De katechizatie is geen dispuutgezelschap voor opgeschoten
knapen, maar de gelegenheid om het inzicht in de gods-
vrucht, die wij van de vaderen hebben geërfd, mede te
deelen aan het opkomend geslacht. Wie zich daarvan wil
losmaken, hij worde zeker! niet maar aanstonds losgelaten,
de gemeente en de leeraar hebben verplichtingen tegenover
hem, maar evenmin met dwang of kunstmiddelen terug-
gehouden. Beter een klein, een voor een tijd al kleiner
wordende kring van hen, bij wier toetreding en doop van
weêrszijden aan godsdienstigen zin als voorwaarde is ge-
dacht, dan een grooter zielencijfer maar zonder dat van
die voorwaarde sprake is geweest. Waar is onze eerbied
voor godsvrucht en Evangelie, hoe willen wij bij anderen
eerbied voor beide wekken, als deze of gene ze zich door
't dringen van de familie genadig laat aanleunen, en wij,
wij zien dat goedkeurend aan?

Niet het kwaad bestrijden, maar het zijn weg laten gaan
en het goede dat daarnaast toch óók in de wereld bestaat
krachtiger maken en ontwikkelen, afwachtende, eenvoudig
afwachtende totdat meer harten daarheen zich zullen wen-
den of zullen terugkeeren, dat is overal de weg. »Het
kwaad». Maar ik zou niet gaarne de socialisten zoo be-
titelen. En dat zult gij ook niet. Er zijn nog droeviger
dingen dan dat enkelen van hen zich vijandig tegenover
de godsvrucht stellen en zich onhebbelijk over haar en

tegen u uitlaten. Wat bewijst dat ook? Is het zoo onnatuurlijk, al is het nog zoo onverstandig, dat er zijn die van de godsvrucht kwaadspreken omdat zij zooveel kwaad bij godsdienstigen zien; die alle preëken ijdel of erger dan dat vinden omdat er in die christelijke maatschappij zoo vele wanverhoudingen maar blijven voortbestaan; die, niet bij machte om zich in anderen te verplaatsen, hen die een geloof belijden 't welk zij niet kennen plompweg voor huichelaars verklaren? — Wat goed is en waar vindt wel zijn weg tot de zielen; soms te eerder naarmate gij u minder daarin mengt. Ook onder redeneeringen, die de eischen van het hart voor ijdel verklaren, blijft dat hart zelf wel zijn leven leiden met zijne wisselende aandoeningen en behoeften. Gisteren of eergisteren vol bitterheid tegen God en menschen, zal het daardoor zich morgen of overmorgen niet laten verhinderen om onder onverdienden zegen klein en ontroerd te worden van dank of verlegen onder berouw en schuld. Bij menigeen zal (en wederom te eerder naarmate gij hem minder stoort in zijne »ongodsdienstigheid») onder leidingen van het leven, die gij niet berekenen kunt, nog wel eens de taal van een gezang, dat hij wel eer zijne moeder hoorde zingen, zekere snaren doen trillen. Anderen zullen, hun socialisme vergetende, met de zorg van het vader-, het moederhart soms over hunne kinderen peinzen en voor hunne kinderen hopen; de zorg niet alleen hiervoor dat deze het goed mogen hebben in de wereld, maar vooral dat zij in die wereld rein en goed mogen worden bewaard. Welnu, laat hen in zulke oogenblikken eene gemeente en eene godsdienstoefening binnen hun bereik vinden, die hen niet heeft vervolgd met pogingen tot bekeering, maar die onder hun tegenstand in alle stilheid haren weg zijn gegaan. Als zij eens toevallig ter kerk komen, laat hen niet ook daar weêr allerlei hooren over

en tegen socialistische bezwaren en theorieën; laat hen dan deze daar vergeten onder den indruk van dingen die niet van deze wereld zijn; van de blijde boodschap, met hartelijke dankbaarheid aangenomen en met innigheid verkondigd. Dáár, in de godsdienstoefening telkens te vinden een vriendelijk tehuis, waar al onze alledaagsche beslommeringen ons eens voor een wijle verlaten, waar onwillekeurig uit vrediger, hooger wereld een verzoenend licht valt op ons pad, een gewijder glans op 's menschen taak: zoo moest het toch eigenlijk zijn! Bederf die gelegenheid tot stichting niet, ook niet voor wie er zelden en dan nog met weinig sympathie verschijnen! Wanneer deze godsdienstige gezinnen uit de gemeente ontmoeten, mogen zij daar een toon en denkbeelden en woorden hooren, die zij toch eigenlijk ook hunne kinderen gaarne zouden gunnen. Hunne kinderen! Wie zegt of niet — het bloed kruipt waar 't niet gaan kan — deze straks gaarne zullen deelnemen aan wat de ouders voorheen hebben verwaarloosd? 't Is meer gezien.

Kranken genezen is zeker een nobele arbeid, maar gezonden voor krankheid bewaren is dat niet minder. Zou ook die vijandige stemming tegen godsvrucht en leeraren hier of daar kunnen samenhangen met allerlei wat vroeger juist dáár is verzuimd, met oude en niet onbillijke ergernissen, met wie weet? weinig stichtelijke prediking en zielloos godsdienstonderwijs van voorheen? Waar dat kwaad eenmaal is aangericht, kunt gij 't misschien niet meer verhelpen. Maar voorkomen dat het zich verder verbreide, ook waar het thans nog niet heerscht: hoeveel kunt gij ongetwijfeld daarvoor niet doen. Wat, dat heb ik u niet te zeggen. Bedenk alleen dit: in de enkele leden, in iederen enkelen belangstellende moet gij het doel vinden van uw werk. Deed men dit meer, er zou een einde komen

aan al die onmogelijke eischen van een »opgewekt gemeenteleven,” aan allerlei ijdele klachten over de tegenwoordige matheid daarvan. Nu ken ik wel de moeilijkheid, die bij het kleine zielental van vele gemeenten hier bestaat. Zendingsposten hebben een breed arbeidsveld, maar gemeenten, die een vereenigingspunt willen bieden aan hen die voor zich zelve dat wenschen, die aan haar zijn gehecht? Doch juist in kleine kringen telt immers iedere enkele ziel het meest mede. — Daar is een andere moeilijkheid. Tegenstand prikkelt onze veerkracht, onze opgewektheid; en het is te begrijpen dat het iemand soms meer aantrekt, meer waard schijnt een socialist te bekeeren, dan week aan week zich op nog stichtelijker prediking, nog onderhoudender inhoud, nog aantrekkelijker voordracht toe te leggen voor steeds hetzelfde kleine gehoor van toch al goedgezinde hoorders, of voor een bijbelsch verhaal of eene godsdienstige ervaring het hart te ontsluiten van drie of vier welmeenende maar hoogst eenvoudige katechizanten. Niet ieder, las ik eens, kent de poëzie van het ordinaire. Neen, en ook niet de verantwoording en de zegen, die in dat gewone liggen. O, ik geloof dat men niet half weet hoeveel goed predikanten kunnen doen en dikwijls werkelijk doen! En dat nog afgezien van alle herderlijk werk, van wat voor bekommerten en eenzamen de hartelijkheid van den eenigen man misschien die naar hen omziet waard is. Hoe weldadig, eenvoudig weldadig sommigen het reeds vinden 's Zondags verplaatst te worden in eene andere gedachtenwereld dan die waarin zij dagelijks leven en werken; te hooren onder woorden brengen wat soms ook in hen omging; daar het gevaar van verwardheid van gemoed te voelen verminderen, eenigen steun te ontvangen of helderheid. Hoe het treffen kan, laat het dit dan maar een enkele

doen, van God te hooren spreken in alle natuurlijkheid en ongedwongenheid, op een wijze waaraan wij iets merken van Hem »met Wien wij te doen hebben." Misschien zijn 't enkele woorden, uit hun verband losgerukt, die een hoorder eene week lang bijblijven; misschien stichten eene hoorders dingen anders dan de spreker ze eigenlijk heeft bedoeld. Wat doet dit ter zake? Wie nooit eens de verrassende ontdekking heeft gedaan, hoe een kerkganger uit een lied voor zich hoop of moed putte, hoe een ander onder de menschkundige teekening van een tafereel of eene gemoedsstemming uit O. of N. Testament iets leerde lezen in eigen hart, hoe een derde op de katechizatie licht is voorgeschemerd over het antwoord op eene vraag, die misschien wonderlijk genoeg hem vervolgde: ja, over wien moet die zich beklagen? In den regel zeker zijn al deze dingen niet te merken. Voor den prediker niet: maar ook de hoorders zelve zijn zich daarvan zelden helder bewust. De wegen, die goedheid en vroomheid, die God in het menschenhart gaat, liggen daarvoor te diep. 't Is niet altoos na te gaan, hoe onder indrukken als die waarvan ik spreek eene overtuiging iets sterker wordt, eene stemming des harten in eene betere richting wordt geleid, de wil ietwat wordt gewijzigd: en als — wederom wellicht zonder dat wij zelve het duidelijk beseffen — daaronder kwaad, dat dreigde op te komen, plaats maakt voor iets goeds en onzuivere gedachten verhinderd worden zich te doen gelden: is dat dan niets?

Wat klaagt men over toenemende onverschilligheid, over 't afnemen van kerkelijke belangstelling, over een zekeren geest des tijds, op wien voor 't gemak de schuld geschoven wordt van allerlei moedeloosheid en onlust? Omgekeerd: talrijker dan eenige jaren geleden, meer dan in die dagen van oververzadiging met godsdienstige debatten

en godgeleerde redeneeringen zijn thans na een tijd van verflauwing de zielen die weer verlangen naar eene stellige, eene vroomme evangelieprediking. Mede door de sociale beweging is opgewekter leven wakker geroepen, een ijveriger vragen naar 's menschen nooden en behoeften en naar de geestelijke krachten waarover wij beschikken, ruimer blik en rijker wisseling van denkbeelden. Waarom zou dit alles ook niet aan het godsdienstig leven ten goede komen? —

»Dat mijne vrouw en ik zulk een gelukkig huiselijk leven hebben, dat onze kinderen zoo goed oppassen, dat wij die droevige dagen zoo gezegend zijn te boven gekomen, al mijn voorspoed», zei mij eens een werkman, »ik heb het alles aan dominé N. N. te danken.»

»Zoo, ziet gij hem zooveel bij u?» vroegde ik hem.

»Nee», was 't antwoord: »maar aan zijne preeken, weet u. Wij worden allen bij hem in de kerk altoos beter en gelukkiger.»

Dat was, verzekerde mij de industriëel, bij wien hij in dienst was, van dien werkman eene illusie. Hij dankte den goeden geest in zijn gezin aan zijne opvoeding en aan eigen oppassendheid.

Illusie! Geloove dat wie wil.

Ik voeg hierbij een ander verhaal, evenmin vrucht van verbeelding.

Van een geneesheer, een beslist liberaal, die in eene drukke praktijk zijne patiënten ook bij gelegenheid met zijn godsdienstigen zin behandelt, hoorde ik eens eene lijderes, eene eenvoudige boerin zeggen: »als dokter van mij weggaat, moet ik altoos denken aan den Heer Jezus, die het land doorging goeddoende».

Daar is tot de klachten, dat hartelijk en opgewekt preeken tegenwoordig geen belangstelling meer wekken zou, dat »men» niet meer ontvankelijk zou zijn voor een

stichtelijk woord, geene reden. Ja, als gij zelf op die onvankelijkheid niet als iets dat van zelf spreekt rekent; aan die belangstelling niet gelooft omdat gij ze niet vierkant voor u ziet. Op de oppervlakte onzer maatschappij maakt allerlei anti-christelijks veel drukte. Maar straks komen uit de diepte wel weer andere dingen boven. En in de enkele menschen vindt gij tot uwe verrassing, tot uwe beschaming misschien, wel wat goed en aantrekkelijk is, als gij hartelijk en geduldig in hen wilt lezen, als gij voor dat goede oog hebt.

»Met welke maat gij meet, zal u weder gemeten worden''. Wat gij zelf wereld en leven en menschen te gemoet brengt, dat bieden zij u weer. Ook doordien gij dat bij hen ontlokt.

Laat dit thans mijn laatste woord wezen.

II.

OVER DE »SOCIALE TAAK'' VAN GEMEENTEN EN PREDIKANTEN.

Gij hebt mij volkomen goed begrepen. Mijne meening is inderdaad deze, dat het een ijdel pogen is voor onze gemeenten en predikanten in sociale richting eene nieuwe roeping te zoeken. Veel dringender eisch des tijds is het m. i., alle krachten samen te trekken op diezelfde taak, waaraan zij sinds jaar en dag zich hebben gewijd.

Natuurlijk kan men 't daarom wel toejuichen, wanneer hier of daar een leeraar of een godsdienstige kring buiten zijn eigenlijke roeping om zich nog andere belangen aantrekt. Persoonlijke neiging kan ook dat tot roeping maken, plaatselijke omstandigheden tot plicht. Dat een predikant,

die er den tijd voor heeft, over volkshuishoudkunde schrijft of studie maakt van landnationalizatie; dat hij de ziel is van eene coöperatieve vereeniging of om de jongelui uit de herberg te houden in zijn tuin een kegelbaan aanlegt ¹⁾; dat b.v. te Amsterdam onze kerkeraad in 1844 een spaarbank stichtte, omdat er toen daar ter stede geen gelegenheid tot sparen bestond: deze en dergelijke dingen zijn nu reeds honderd jaar lang geschied, en wat zou daartegen zijn? Maar iets geheel anders is het te verlangen dat gemeenten en Christendom zich zullen mengen in de sociale beweging, die in de maatschappij de regeling van loon en arbeidsduur, van bezit en rente hervormen wil; iets anders te gelooven dat het Christendom in onzen tijd aan die beweging nieuwe bezieling moet ontleenen, dat in haar de predikant als zoodanig zijne taak heeft te zoeken, dat de godsdienstoefening voor die hervorming ons hart bezielen moet. Ik kan niet anders inzien of er worden, gaat men dien weg op, hooge belangen geschaad en — niets gewonnen.

Geloof niet dat ik 't gevoelen niet eerbiedig van hen die anders oordeelen. Dat doen zeker dikwijls edelmoedige harten, die al het onrecht in de hedendaagsche maatschappij, waaronder miljoenen lijden en waartoe wij allen zij 't ook lijdelijk en onwillens en onvermijdelijk medewerken, het diepst gevoelen. Maar omdat tegenwoordig reeds tal van personen en bonden op sociaal gebied werkzaam zijn, daarom zeg ik: onttrek gij u daaraan, geenszins voor uw gemak, maar omdat eene andere taak ook vervuld moet worden en — gij hebt nu eenmaal die gekozen! — al uwe krachten eischt. Juist nu de sociale kwestie voor de levenskwestie van onzen tijd doorgaat en dat misschien

1) Stemmen voor waarh. en vrede 1894. bl. 502.

ook is: is 't juist thans niet dubbel noodig te zorgen, dat niet alle andere vragen door haar uit de harten worden verdrongen, allermintst deze: »wat moet ik doen om behouden te worden"? Gij meent toch niet, dat vreugde en leed, leven en dood, schuld en behoefte aan verzoening tegenwoordig van ondergeschikte beteekenis zijn geworden in der menschen levens?

En als men altoos ons wijst op de ellende der engelsche kolendistrikten of de opeenhoopingen van menschen zonder eenigen zedelijken band in de groote steden; als men zegt: »dàár het Evangelie brengen? Welneen, een sociale ommekeer op breede schaal moet daar voorafgaan, zal er bij die massa van godsdienstig leven sprake kunnen wezen": dan beweer ik, dat die tegenwerping, wanneer men over eene taak als de uwe spreekt, niet opgaat. In de kringen, waar onze gemeenten hare leden vinden, zijn dergelijke toestanden niet overheerschend. Och, altoos en overal kwamen en komen er wel voor, bij wie stoffelijke nooden en onrecht dreigen het hart te sluiten voor hooger leven, evenzeer als dit gevaar elders bestaat bij overmaat van weelde zonder zedelijk recht daarop. Maar staan zulke menschen in aanraking met eene christelijke gemeente, dan is er voor hen bescherming tegen dat gevaar; dan behoort ten minste die bescherming er te zijn voor hen die ze zoeken.

Hoeveel groots en goeds ook ten bate der gansche maatschappij door sociale bewegingen en sociale politiek op den duur en in de toekomst zal en moet tot stand komen: daarnaast is voor de enkele zielen en op 't oogenblik iets geheel anders nog noodiger. Dit, dat in hun kring christelijke overtuigingen en gezindheden worden levendig gehouden, dat hun bevrediging wordt geboden voor die behoeften, die door geene sociale beweging worden gestild;

dat velen door hunne omstandigheden, benard misschien, maar die in de bestaande toestanden nu eenmaal niet met een tooverslag te veranderen zijn, worden heengeholpen. En uitzichten in de verte doen dit niet. Wat hen helpen moet, 't is stoffelijke en bovenal zedelijke steun; versterking in dien vromen zin die ook draagkracht schenkt en moed; het besef: er is een kring, waarin ook ik medetel, waarin men ook in mij belang stelt, of ik ernstig blijf en Gods gemeenschap niet verlies. 't Is dat innerlijk leven, dat den een in leed bewaart voor ellende en den ander — ook dit kan noodig wezen — voor het kwaad, 't welk overdaad en onbelemmerde overmacht over anderen kunnen doen aan eene ziel. Dat alles te bieden, daarin ligt m. i. nog altijd wat wij van den arbeid onzer gemeenten en predikanten moeten vragen.

Het is zeker eveneens dikwijls warm gevoeld en eerlijk gemeend, als sommigen van eene meer sociale richting in onze godsvrucht en onze gemeenten allerlei groots verwachten: een breeder vergezicht en arbeidsveld voor de eerste, nieuw leven en verhoogd aanzien voor de laatsten. Wat zij zich hiervan voorstellen, zijn echter, geloof ik, louter illusiën.

't Is mogelijk, dat op den duur onze gemeenten en godsdienstoefeningen voor iets geheel anders moeten plaats maken. Maar tot dusver heeft nog niemand eene betere instelling aan de hand gedaan, die dan de taak van beide zou kunnen overnemen. En die taak moet nu eenmaal worden vervuld. De vrije gemeente te Amsterdam, de nieuwe amerikaansche kerken doen haar arbeid en houden kerk — eenige partiële verbeteringen daargelaten — eigenlijk niet anders dan onze gemeenten het doen. Trouwens wel zie ik in, dat de inrichting van deze schaduwzijden heeft, maar die (2 Cor. 4:7) niet weg te nemen zijn; doch geens-

zins, dat die schaduwzijden haar verhinderen Gods liefderaad te dienen. Evenmin worden zij hierin verhinderd door de wijzigingen, die in de laatste jaren de godsdienstigheid ten onzent (met de verandering in algemeene ontwikkeling, in gevoel, in smaak, met de veel drukker aanraking met andersgezinden, enz.) heeft ondergaan, noch ook hierdoor dat het hedendaagsche leven de banden van woonplaats en familie en dus mede van kerkelijke gemeenschap zooveel losser maakt en daarvoor andere banden, b. v. die van gelijkheid in stand of in belangen, in de plaats stelt.

Men beroept zich om het verlangen naar eene meer sociale richting van de prediking enz. te rechtvaardigen meestal op de tegenstelling: zulk eene prediking zou worden gedragen door den gloed, de frissche opgewektheid, het geloof van voor eene groote toekomst mede te arbeiden, door het verheffend besef van zich in de indrukwekkendste strooming van onzen tijd mede te bewegen, 't welk alles de sociale beweging onderscheidt; terwijl daarentegen onze gemeenten nu ja goede en stichtelijke dingen aanhouden, maar ook niet meer dan aanhouden. En eene instelling, die niet naar uitbreiding, niet naar toeneming van krachtbetoon streeft, die dat niet eens meer wil, kan immers niet aan veërkrachtige karakters voldoen. Zij kan onmogelijk bij iemand bezieling wekken. Of, eene andere tegenstelling, het heet: de bijbelsche, oudheidkundige en wijsgeerige beschouwingen, die wij gewoonlijk in de kerk hooren, gaan buiten ons leven om. Zij raken ons eigenlijk niet. Eene prediking van sociale moraal daarentegen, die zou ons telkens stellen voor hedendaagsche toestanden en vragen, ons licht geven over de werkelijke wereld waarin wij hebben te leven en te handelen. Dat zou ieder trekken, ieder belang inboezemen!

Maar die tegenstellingen zijn onjuist en onbillijk gekozen.

Wanneer de godsvrucht met iederen anderen tijd in weêr andere zielen oprijst of die aangrijpt; wanneer zij met ieder nieuw geslacht door weêr andere harten wordt doorleefd; wanneer telkens na 30 of 40 jaren menschen, wier belangen, lektuur, voorstellingen bij weêr andere tijdstroomingen weêr andere zijn dan die hunner voorgangers, ze op hunne wijze uitspreken; dan blijft die godsvrucht, het oude Evangelie altijd frisch en altijd jeugdig. Waarlijk, de prediking daarvan heeft nog iets geheel anders te doen dan oude dingen »aanhouden". En wat enkele menschenzielen ten goede kan komen doet óók uitzien naar eene toekomst, heeft óók wat geestdrift wekt, al bezit die arbeid niet de bekoring van door algemeene belangstelling te worden gedragen. — Wat de andere tegenstelling aangaat: zeker wil het Christendom ons telkens aan stoffelijke belangen en maatschappelijke overleggingen ontrukken en ons brengen in een heiliger en vriendelijker sfeer, waar ons hart herademt om dan straks, gesterkt en gewijd, alles in dat aardse leven anders te zien dan te voren. Dat Christendom doet zoo in beelden en voorstellingen, waarvan de werkelijkheid in tijd verre van ons af ligt, maar die, mede doordat zij zoovele eeuwen lang geslacht op geslacht hebben gesticht, de weg zijn geweest waarlangs onze betrekking tot God en onze kennis van Hem geworden zijn zoo als zij zijn. Zijn er nu predikanten, bij wie dat historische Christendom doodsche geleerdheid is geworden, niet langer is de vorm en de steun en de bezieling van zielelevens die nog heden in de werkelijkheid worden geleefd: wijt dit dan aan hen, niet aan de verkondiging van dat Christendom!

Voorts: het zou zeker wel droevig wezen, wanneer juist de predikant eene uitzondering maakte op alle mannen

van beschaving en van hart voor hunne medemenschen; wanneer alléén hij niet met zijn tijd medeleefde, alléén hij geen inzicht had in den omvang en het gewicht van sociale vraagstukken; hij altoos onwetend en hulpeloos stond tegenover allerlei redeneeringen op dit gebied, die in zijn kring harten met hoop vervullen of ook daarin zoo veel kwaad doen. Maar zoo droevig is het immers met »de" predikanten niet gesteld? Evenmin mag men hen en corps beschuldigen, dat zij er niet aan denken in hunne prediking rekening te houden met 't geen juist hunne hoorders zóó doet denken en oordeelen als zij doen. Men preekt tegenwoordig niet meer over tevredenheid en berusting met een sober deel even argeloos als dit dertig jaren geleden soms geschiedde. Die tevredenheid heeft wel nog niets verloren van haar adel, haar glans, niets van haar vermogen om gelukkig te maken. Maar zij is zooveel moeilijker geworden. Er zijn denkbeelden van schuld, uit de gemeenschap voortvloeiende en van erfelijk leed opgekomen, waaraan voorheen weinigen dachten. Andere onderwerpen dan b. v. in den tijd, dat de moderne richting opkwam, zullen thans van zelf bij het godsdienstonderwijs ter sprake komen, misschien ieders aansprakelijkheid voor zijn eigen levenslot of de zijdelingsche invloed van Christus' geest in de samenleving, aanwijsbaar ja tot in de ommekeer die de belastingstelsels hebben ondergaan toe. Toch zijn het eigenlijk wel dezelfde vragen en overleggingen van vroeger tijd, waarover nog heden helderheid, waarbij nog heden vrede wordt gezocht. Maar van die vragen maken sommige op onze tijdgenooten een anderen indruk dan op een vroeger geslacht. In het leven van ons menschen is niet zooveel veranderd. Alleen het licht valt hier en daar anders daarop.

Nog iets. Onwillekeurig zal den predikant, die de hoog-

heid en den zegen van eenige zedelijke gezindheid uiteenzet, wel eens voor oogen treden en dus over de lippen komen, hoe deze in de maatschappelijke verhoudingen, waarin hij en zijne hoorders leven, hare toepassing vindt. 't Geschiedde vroeger even goed. Maar ook dat is iets geheel anders dan opzettelijk in sociale overtuigingen de kracht en het doel der prediking te zoeken.

In de meening, dat dit laatste pogen ijdel is, bevestigt mij niemand meer dan zij die daarvoor het meest ijveren. Dr. A. KUYPER heeft in zijne rede *Het sociale vraagstuk en de christelijke religie*, Dr. JONKER in *Het sociale vraagstuk, een wekstem tot de gemeente* die gemeente uitvoerig en met welsprekenden gloed op 't hart gebonden zich de sociale vragen aan te trekken. Maar vraag hen nu wat gemeenten of predikanten dan eigenlijk in dezen moeten doen, en gij verneemt niets nieuws. Niets dan 't geen altoos reeds is gedaan: te handhaven zoowel de gelijkheid van allen voor God als den eerbied voor den arbeid, te werken aan de verheffing van iederen mensch naar zijne zedelijke waardij, enz. Zoo Dr. KUYPER bl. 18, zoo Dr. JONKER bl. 117 vgg. Zoo eigenlijk ook WALTER's *Sociale moraal*, door ULFERS vertaald, hoewel deze frissche en opwekkelijke prêken de ongerechtigheden in de maatschappij en de oorzaken daarvan waarlijk niet maar oppervlakkig behandelen. Doch als 't aan de middelen tot genezing komt, dan blijven ook zij bij de oude algemeenheden, treffend uitgedrukt, doch die geen weg tot toepassing wijzen.

Spreekt dat ook eigenlijk niet van zelf?

Gaat een evangelieprediking over sociale onderwerpen specializeeren, dan treft zij de meeste hoorders in 't geheel niet. 't Is daar zoo anders dan wanneer zij zich op 't gebied van godsvrucht en persoonlijke zedelijke gezindheden

beweegt. Wat hier den een wezenlijk sticht, gaat het hart van den ander nooit ijdel voorbij. — Of: zulk eene prediking wordt, ook bij 't geen Dr. JONKER aanraadt is 't in den grond niet anders, eene zeer bedenkelijke boeteprediking tegen één stand of ééne klasse, tegen de bezittenden of de niet-bezittenden, misschien tegen beiden. Is de woordvoerder in de godsdienstoefening van een kleinen kring, waar allen gezamenlijk stichting en wijding verlangen, daartoe geroepen, is hij zelfs daartoe bevoegd? Zou daar de toejuiching van de eene helft van 't gehoor of de ergernis van de andere eenig goed doen? Ik zou zeggen, dat noch eene christelijke gemeente, eene vereeniging waarin men zich tot onderlinge stichting aaneensluit, noch de man die in haar midden vertolkt wat tot stichting dient, *als zoodanig* bevoegd is om in de zoo veel omvattende en samengestelde sociale vraagstukken een beslist oordeel uit te spreken. Beide zullen natuurlijk zich verblijden over ieder, voor wien door verhoogd loon of verkorte arbeidsduur misschien eene belemmering van het geestelijk leven wordt weggenomen. Maar zij kunnen zich niet doen gelden in de vraag of in dít bedrijf de arbeid, in dát geval het loon zoo of anders kan en moet worden geregeld. Zij hebben daarvoor nu eenmaal geene vakkennis genoeg. Ook geen recht om zich ongevraagd in iemands zaken te mengen. En als onbevoegden, zij het ook met de edelste bedoelingen, gaan ingrijpen in den gang der zaken om den een aan „zijn recht” te helpen, dan geschiedt dat meestal door den ander onrecht aan te doen. Neen, daar blijft voor gemeenten en leeraren eene andere taak, die waarlijk genoeg omvat, niet ten opzichte van de ordeningen der maatschappij, maar van het godsdienstig leven der individuen.

Eéne kerk slechts is er geweest, die de taak van als zedelijk volkstribuun zich ook in sociale dingen te doen

gelden heeft ter hand genomen: de roomsche kerk der middeleeuwen. Doch daaraan valt, ik hoop het althans, onder Protestanten niet te denken. Wel is ook éénmaal onder deze laatsten door den meer dan 100-jarigen invloed van christelijke gemeenten (de Kwakers) een maatschappelijke ongerechtigheid weggenomen, de slavenhandel, zonder dat in die gemeenten de godsdienstige taak daaronder leed. Maar dat voorbeeld past niet voor ons geval. Immers bij de Kwakers ging de bestrijding van de slavernij uit den aard der zaak buiten het gemeenteleven om, terwijl bovendien daarover onder hen geenerlei verschil van gevoelen bestond of kon bestaan: 't geen beide met de sociale beweging geheel anders is. Maar vooral: in die bestrijding was geenerlei stoffelijk belang, geen voordeel van ook maar iemand die er aan deelnam betrokken.

Is het zelfs niet meer dan waarschijnlijk, moet ik nog vragen, dat eene gemeente, die de maatschappij de maatschappij laat en die ook in hare godsdienstoefeningen niets anders beoogt dan het leven met en voor God bij hare leden te leiden, daarmee zijdelings vrij wat meer bijdraagt tot eene zedelijke regeling van loon en arbeid en rente dan zij zou doen door zich in de sociale beweging te mengen? Zulke regelingen komen toch, voor zoover menschen ze hebben te treffen, door wetgevers, belanghebbenden, deskundigen tot stand. Welnu, ieder werkgever en ieder lid van die menigte die de maatschappelijke toestanden maakt tot wat zij zijn, iedere economist en staatsman of leider van eene arbeidersvereeniging werkt daarin mede. Laat hen (ook onder den invloed van hunne gemeente) christelijker worden van hart, en straks zullen zij door hunne oordeelvellingen en hunne handelingen er toe bijdragen dat enkele maatschappelijke verhoudingen rechtvaardiger worden geregeld. Zal het in die maatschappij

beter worden, dan zijn zeker nu en dan groote en algemeene maatregelen onmisbaar noodig. Maar die maatregelen zullen te eerder tot stand komen en te heilzamer werken, naarmate onder hen, die ze hebben in 't leven te roepen, er meer zijn die door nobele gezindheden worden geleid. Ik denk bij deze aan de achting voor iederen mensch, aan streng plichtbesef, aan 't gevoel van eigen aanspraakelijkheid, aan de overtuiging dat alle bezit alleen zedelijk gewettigd is wanneer bij 't verwerven of 't gebruiken aan zedelijke eischen is voldaan, aan 't onderdrukken van traagheid en genotzucht, van onderling wantrouwen, van dien esprit frondeur, dat altoos grieven hebben tegen ieder die boven ons staat en altoos wrevelig oordeelen over iedere gevestigde macht. Men moet wel blind zijn om niet te zien, hoeveel goeds godsvrucht zijdelings in dit alles uitwerkt. Evenmin is het aan twijfel onderhevig, spotte wie wil met wat noodlijdenden aan God hebben, of de godzaligheid, die toch geen aardschen welstand beoogt, wel beloften des tegenwoordigen levens in zich draagt. Zelfs niet, of wel hun die vóór alles Gods koninkrijk en zijne gerechtigheid zoeken, vele dingen worden toegeworpen. De handtastelijke bewijzen springen immers bij zoo menige vergelijking tusschen menschenlevens en gezinnen in het oog.

Toch, wat m.i. ons verbiedt steeds naar nieuwen en anderen arbeid in sociale richting en die dus eerst in de verte vrucht belooft uit te zien; wat gebiedend eischt ons te beperken tot wat voor de hand ligt om dat te doen met alle macht, dat is iets geheel anders. Als ik bedenk, hoe juist in de allerlaatste jaren de godsdienstige verwarring en onzekerheid ten onzent zijn toegenomen, maar ook hoe hier luider daar steller velerwege behoeften aan een positieve, eene stellige getuigenis van God en godsvrucht zich wêer doen gelden; hoe noodig het is dat wêer mid-

delen tot huiselijke stichting worden aan de hand gedaan en voor vruchtbaarder godsdienstonderwijs worde gezorgd; hoe tal van godsdienstige vragen weder op godgeleerden arbeid voor eene nieuwe beantwoording wachten: dan komt het mij niet onzeker voor, wat voor predikanten het eerste noodige is. Moet niet ieder medearbeider op dit terrein zich tweemaal bedenken eer hij voor anderen zeker óók noodigen arbeid, maar waartoe toch anderen meer dan hij zijn geroepen, zijne krachten onttrekt aan al dat werk dat bepaald op zijn weg ligt, een werk ten bate van menschenzielen? Dit werk, ik herhaal het, bezit niet de bekoring van ons te plaatsen midden in eene grootsche beweging, die alom schijnt haar zegepraal te gemoet te gaan. Wij worden daarbij niet door eene luide openbare meening, die ons te gemoet komt, gedragen. Maar dit alles heft eene roeping niet op.

Ook moet gij in dezen niet overdrijven. Bemerkt gij nooit, hoe al die vermenging van godsvrucht met sociale beschouwingen menigeen reeds vrij wel begint te vervelen? Den een omdat zijn materiële leven daardoor toch niet wordt gebaat. Maar anderen ook, omdat daarbij voor hun gemoed de heiligheid van God en wat Godes is niet tot haar recht komt, omdat het hen zoo koud laat steeds in stoffelijke, althans wereldsche dingen te worden omgevoerd, zij 't ook op een godsdienstigen toon. Hun hart gaat uit naar andere en hoogere dingen, naar 't geen van boven is.

Het kan u ook niet ontgaan, hoe zelfs eene zekere reactie in godsdienstiger richting gaande is na de koelheid van vóór weinige jaren; een drang naar wat men met een schoonen naam mystiek noemt, een heenzien zelfs naar Rome. Dát geloof is ten minste massief, wat van God afdaalt is daar te zien en te tasten, die godsdienst niet onzeker, maar eene macht, vaststaand, imponeerend, dwingend!

Mochten wij er voor bewaard blijven, dat de een om uit zijn armoede aan godsvrucht te worden verlost zijn eerlijken waarheidszin prijs geeft en maar roomsch wordt, terwijl intusschen zijn kring het te druk had met sociale dingen om zich op de verovering van vastheid en helderheid van christelijke overtuigingen toe te leggen. Mochten wij geen voorheen belangstellenden van ons zien beengaan om hun heil te zoeken in dat dweepen met vage voorstellingen, waarbij het gevoel wordt geprikkeld, maar die noch aan karakter noch aan leven noch aan den toon in 't gezin ook maar den minsten zedelijken ernst of wijding of vastheid geven! Alwêêr doordat diegenen, tot wie zij opzagen om steun, vervuld van de ongerechtigheid in de maatschappij, geen tijd hebben gehad om zich enkele zielen aan te trekken.

In de tweede helft der 16de eeuw was de groote vraag, die in alle landen de openbare meening en het leven der natie beheerschte, deze: moet de macht aan roomschen of aan onroomschen komen? Ten onzent: staats- of spaanschgezind? Er zijn er toen geweest, die die vragen aan anderen ter oplossing overlieten en die zich er toe bepaalden het koninkrijk van God te doen komen in hun kleine kringen. Rechtstreeks hebben zij zeker voor hun vaderland niet veel gedaan. Ook niet indirekt? en niet voor harten en levens het beste wat er te doen valt?

In het laatzst der vorige eeuw werd de strijd, die de openbare meening vervulde, gevoerd tusschen 't behoud van de bestaande instellingen en dat wat men toen »de vrijheid" noemde: wegneming van alle belemmeringen, welke die instellingen in 't burgerlijk leven, in handel en wandel, in denken en streven, aan menschen in den weg legden. Er hebben toen van onze predikanten en invloedrijke mannen wakker aan dien strijd deelgenomen, allen aan de

zijde der „vrijheid”. Wij weten met welke gevolgen voor het godsdienstig leven in hunne gemeenten en voor deze zelve. Maar er waren er ook, die dien strijd lieten voor 't geen hij was en die hunne roeping er in bleven zoeken de blijde boodschap in harten en woningen te brengen, onverschillig of zij en hun kring onder of zonder die belemmeringen leefden.

't Kan voor u niet twijfelachtig wezen, aan welken kant mijne sympathieën zijn.

Ik hoop, ook de uwe.

In deze eeuw hebben vele van onze predikanten zich verdienstelijk gemaakt met allerlei maatschappelijke bemoeiingen. Zij wijdden zich daaraan in hun beperkten kring dien zij konden overzien. Zij deden het ten bate van hen op wie zij persoonlijk betrekking gevoelden en die zelve hunne bemoeiingen wenschten. Dat schaadde hun arbeid op godsdienstig gebied niet. Omgekeerd, iets te doen, niet maar over idealen te praten of te dweepen, verhoogt de kracht. — Tegenwoordig treedt in plaats van dien arbeid 't méedoen aan sociale *politiek*. De beweging, die thans gaande is, wil de regeling der gansche maatschappij hervormen, zoo mogelijk door den dwang der wet. Maar nu komt het er dan ook voor predikanten op aan te waken, dat niet gemeenten, godsvrucht, christendom aan die beweging worden dienstbaar gemaakt; dat niet die gemeenten daarin ondergaan, niet het Evangelie daardoor inboete zijn zaligmakende kracht; te zorgen veel eer, dat de godsvrucht onder ons de hoogheid en reinheid, waarmede God haar kroonen wil, ongerept beware.

N A A M L I J S T

D E R

D O O P S G E Z I N D E G E M E E N T E N

I N

N E D E R L A N D E N A A N G R E N Z E N D E G E W E S T E N .

FRIESLAND.

- Akkrum.* S. Wartena 1868. 1886.
 Boekhouder S. M. Boersma.
- Ameland. Nes.* Vakant.
 Boekhh. F. L. Kat en J. K. Schols.
- „ *Hollum.* K. S. Gorter 1851. 1853.
 Boekhh. C. P. Sorghdrager en H. B.
 Nagtegaal.
- „ *Ballum.* Gecomb. met *Hollum* en *Nes*.
 Boekh. J. B. Bakker.
- Anna-Parochie (Sint).* Vakant.
 Boekh. J. Winters.

N.B. Het eerste jaartal — achter den naam van iederen leeraar — duidt het begin van zijn predikdienst aan, het tweede den tijd, waarop hij in zijne tegenwoordige gemeente den dienst aanvaardde of waarop zijn emeritaat inging.

- Appelsga.* Vakant.
Boekh. W. A. van der Sluis.
- Baard.* Vakant.
Boekh. F. Joustra te *Oosterlittens*.
- Balk.* J. J. Honig 1871. 1877.
Boekh. J. K. van Hout.
- Berlicum.* Vakant.
Boekh. D. M. Braaksma.
- Blija.* Zie *Holwerd*.
- Bolsward.* J. Pottinga Hz. 1871. 1893.
Boekh. D. Brouwer.
- Dantumawoude.* P. B. Westerdijk 1892.
Voorz. bestuurder: R. J. Hesling te *Akkerwoude*.
- Dokkum* (Ver. doopsgezinde en remonstrantsche gem.). Vakant.
Voorz. J. van der Werf.
- Drachten en Ureterp.* A. van der Wissel . . 1889. 1890.
Boekh. A. G. Kijlstra.
- Franeker.* C. J. Bakker 1866. 1879.
Boekh. D. Fontein Rz.
- Gorredijk en Lippenhuizen.* J. G. Appeldoorn . 1889.
Boekh. E. Veenland te *Lippenhuizen*.
- Grouw.* A. van Gulik 1863. 1866.
Voorz. J. S. de Jong.
- Hallum.* S. J. de Vries, hulpprediker . . . 1889.
Rustend leeraar A. Kayser . . . 1855. 1875.
Boekh. K. I. Heep, te *Marrum*.
- Harlingen.* J. W. van der Linden 1870. 1884.
Boekh. L. Hannema.
- Heerenveen.* A. Vis 1860. 1866.
Boekh. Mr. H. Binnerts.
- Hindeloopen* (gecomb. met *Koudum*). Vakant.

- Boekh. O. Dijkstra.
Holwerd en Blija. Vakant.
- Boekh. K. Koopmans.
Irnsum. M. L. Deenik 1893.
 Boekh. G. S. van der Goot.
- Joure*. M. L. Hartog. 1889. 1891.
 Boekh. B. van der Weij.
- Knijpe (Boven)*. P. H. Veen Jr. 1893.
 Rustend leeraar P. H. Veen . 1829. 1877.
- Boekh. W. P. Groen.
Koudum gecombineerd met Hindeloopen.
- Sekr. A. de Vries.
Leeuwarden. P. W. Feenstra 1854. 1870.
 P. Zondervan 1889. 1892.
 Rustend leeraar M. van Geuns Cz. 1847. 1888.
- Boekh. Jb. van Mesdag.
 Marcelis-Goverts-Gasthuis. Regenten: de
 diakenen.
- Lippenhuizen*. Zie *Gorredijk*.
- Makkum*. J. A. Oosterbaan 1863. 1878.
 Rustend leeraar A. Doijer van Cleeff 1835. 1876.
- Boekh. W. R. de Boer.
Molkwerum gecombineerd met Stavoren.
- Boekh. W. van der Zijpp.
Oldebidtzijsl. A. H. ten Cate 1857. 1893.
 Rustend leeraar L. Noteboom . 1852. 1883.
- Boekh. S. K. Sipma, *Vrouwenparochie*.
Oldeboorn. P. Botke 1882. 1890.
- Boekh. K. U. Postma.
Piingjum. Zie *Witmarsum*.
- Poppingawier gecombineerd met Irnsum*.
- Boekh. A. Hoekstra.
Rottevalle en Witteveen. Dr. A. K. Kuiper . 1889.

- Boekh. W. R. de Boer.
- Sneek*. V. Loosjes 1879. 1890.
- Rustend leeraar J. A. J. Verstege . . 1845. 1888.
- Boekh. P. Fennema.
- Stavoren* (gecombineerd met *Molkwerum*). A. A.
- Deenik M.L.z. 1860. 1881.
- Boekh. Joh. de Roos.
- Surhuisterveen*. D. Pekelharing. 1864.
- Boekh. S. J. Huistra.
- Terhorne*. H. G. Dornseiffen 1867.
- Boekh. K. J. van der Schaaf.
- Ternaard*. Vakant.
- Boekh. G. Bierma.
- Tjallebird*. F. van der Ploeg 1893.
- Rust. leeraar J. Schippers Jr. . . 1869. 1880.
- Boekh. J. Wuite.
- Ureterp*. Zie *Drachten*.
- Veenwouden*. K. R. Schuiling 1857. 1889.
- Boekh. Theunis G. de Vries te *Bergum*.
- Warga* ¹⁾. P. Sijbolts. 1892.
- Boekh. R. Hansma.
- Warns*. Vakant.
- Boekh. H. de Boer.
- Witmarsum* en *Pingjum*. Vakant.
- Boekh. H. Tacoma, *Pingjum*.
- Witteveen*. Zie *Rottevalle*.
- Wolvega*. Vakant.
- Rust. leeraar J. Hoekstra 1861. 1879.
- " " G. ten Cate. 1851. 1891.
- Boekh. J. Bent.
- Workum*. F. H. Siemelink 1889.

1) Eerlang vakant.

- Boekh. J. de Jong.
Woudsend. S. J. Andriessen 1857. 1890.
 Boekh. H. W. Kraan.
IJlst. H. J. Busé. 1890.
 Boekh. S. M. Vierstra.
IJtens, voorheen *Kromwal*. A. Binnerts. . . . 1892.
 Boekh. H. J. Geldra.

 GRONINGEN.

- Groningen*. Jb. van Gilse 1861. 1870.
 Rust. leeraar C. Corver 1859. 1867.
 Voorz. G. Arkema.
 Weeshuis. Voogden: Voorz. G. Mesdag;
 Sekr. J. G. van 't Oever.
 Gasthuis (voor oude mannen en vrouwen).
 Voorz. G. Wouters Jr.; Sekr. Iz. Gorter.
den Horn. Vakant.
 Sekr. Iz. Leegte, *Hoogkerk*.
Leermens en *Loppersum*. A. Mulder 1873. 1888.
 Boekh. D. J. Huizinga.
Mensingeweer. Vakant.
 Secr. Jb. van Kampen Jz., *Wehe*.
Middelstum. C. Leendertz 1866. 1878.
 Boekh. F. J. Wiersema.
Midwolda, *Beerta*, *de Meeden* (en *Winschoten*)
 J. Aesch. Wartena. 1893.
 Sekr. R. U. Mesdag te *Winschoten*.
Noordbroek en *Nieuw Scheemda*. B. ten Brug-
 gencate 1863. 1874.
 Boekh. J. Eendhuizen.
Noordhorn. E. M. ten Cate 1894.
 Boekh. W. Kuiper.

- Pekela*, gecomb. met *Veendam*.
 Boekh. J. R. de Weert.
Pieterzyl-Grypskerk. A. Gerritsma 1894.
 Sekr. Dr. S. de Waard, *Grypskerk*.
Sappemeer. S. G. Binnerts 1863. 1872.
 Boekh. J. Borgesius en J. S. van der Goot.
Stadskanaal. A. S. Hoitsema 1851. 1856.
 Boekh. diaken K. Bettenbroek.
Uithuizen ¹⁾. L. van Cleeff 1847. 1857.
 Boekh. H. K. Boukema.
Veendam en Wildervank. J. van der Ploeg. . 1858. 1883.
 Rust. leeraar A. Winkler Prins. . . . 1841. 1882.
 Boekh. P. H. Panman.
Zijldijk. Vakant.
 Rustend leeraar R. Kuiken. 1879. 1893.
 Secr. D. E. Oosterhuis, *Oosternieland*.
-

OVERIJSEL EN DRENTHE.

- Almeloo*. W. J. van Douwen 1871. 1892.
 Rust. leeraar A. W. Huidekoper. . 1861. 1877.
 " " A. Snellen 1861. 1886.
 Voorz. B. Gorter.
Blokszyl. J. P. van der Vegte. 1866. 1888.
 Sekr. K. Keuter.
Borne. G. E. Frerichs 1861. 1890.
 Voorz. J. Hulshoff Jz.
Deventer. S. Lulofs 1872. 1889.
 Rust. leeraar H. ten Cate Hoedemaker 1847. 1889.
 Oudste Mr. A. van Delden.

¹⁾ Eerlang vakant.

- Enschede.* C. N. Wijbrands 1877. 1886.
 Sekr. J. B. Blijdensteijn B.W.z.
- Giethoorn.* H. Schuurmans Jz. 1894.
 Boekh. G. K. Bijl.
- Hengelo.* H. Boetje 1871. 1879.
 Voorz. H. Hulshoff Pol.
- Kampen.* H. Ens 1873. 1886.
 Rustend leeraar J. Sijbrandi . . . 1844. 1886.
 Sekr. Alb. A. Stuurman.
- Meppel.* B. P. Plantenga 1893.
 Sekr. M. Schuursma.
- Steenwijk.* A. J. Bijl 1860. 1862.
 Voorz. L. Veen Dz.
- Zwartsluis.* Vakant.
 Voorz. W. Schurink Jz.
- Zwolle.* A. G. van Gilse 1871. 1890.
 Sekr. H. Wuite.

 NOORD-HOLLAND.

- Aalsmeer.* L. van Cleeff J.J.z. 1876. 1887.
 Boekhh. Willem Keessen W.Jr.z.
 Jakob Klaasz. Hansen.
- Alkmaar.* H. de Boer 1857. 1863.
 Rustend leeraar P. Bruyn. . . . 1854. 1862.
 Sekr. C. W. Bruinvis.
- Amsterdam.* W. I. Leendertz. . . . 1875. 1890.
 P. Feenstra Jr. 1873. 1891.
 I. H. Boeke. 1870. 1893.
 Rustend leeraar T. Kuiper. . . . 1848. 1891.
 " " A. Loosjes. 1852. 1893.
 Voorz. v. h. coll. v. Diakenen P. van Eeghen.

Rijpenhofje, Regenten: Voorz. Dr. T. E. W. Feltkamp.

Zonshofje, Regenten: Voorz. J. D. Lulofs.

Ziekenverpleging, Leidsche Kade 61.

Directrice: Mej. J. A. van der Veen.

Kerk: Heerengracht bij 't Koningsplein 431.

Koster: A. Bleeker, Singel 454.

[Collegianten-Weeshuis „de Oranjeappel”.

Regenten: Voorz. Mr. J. P. Portielje.

Sekr. F. J. Lugt.

Rozenhofje: Regenten, de Reg. van het Weeshuis.]

Amsterdam. Vereniging tot handh. van Gods woord in Doopsgez. gemeenten: gebouw Eensgezindheid, Spui.

C. P. van Eeghen Jr. 1882. 1892.

Voorz. W. Schopenhauer Jr.

Barsingerhorn c.a. J. Kooiman. 1891. 1893.

Oudste diaken E. Rijkse, *Wieringerwaard*.

de Beemster. P. A. Vis 1889. 1891.

Rustend leeraar H. A. van Cleeff 1846. 1885.

Boekh. P. Hartog Cz.

Beverwijk. J. Sepp 1871. 1873.

Voorz. Dr. J. W. Schuit.

Broek op Langendijk. G. Vrijer 1868. 1884.

Boekh. Dirk Maat.

Burg en Waal op Texel. R. S. Kuperus . . 1879. 1889.

Voorz. F. Keijzer.

Edam. A. Sipkema 1874. 1888.

Boekh. J. de Boer J.W.z.

Enkhuizen gecomb. met *Medemblik*. G. A. Huls-

hoff 1864. 1890.

Boekh. Corn. de Wit.

Graft (Noordeind van). Vakant.

Voorz. A. Blaauw.

Graftdijk (Oost en West). Vakant.

- Graftdijk* Oost. Boekh. J. Oortwijn.
- „ *West*. Boekh. W. Koppen, tevens
Sekr. voor de combinatie.
- Haarlem*. J^o. de Vries 1861. 1872.
- „ J. Craandijk 1859. 1884.
- „ L. Hesta 1882. 1890.
- „ Rustend leeraar H. A. van Gelder . 1851. 1884.
- „ „ „ K. de Lanoy . . 1852. 1890.
- Voorz. v. h. coll. v. diakenen Dr. K. Kuiper.
- Weeshuis. Regenten: Mr. N. G. Cnoop Koopmans,
L. Dekker Kz., F. J. Poutsma, A. H. Kuipers.
- Armenhuis (oude mannen en vrouwen), Regenten,
voorz. A. de Haan.
- Ziekenverpleging. Direct. Mevr. Wed. van Valkenburg,
Leidsche vaart 108.
Verpleegster Mej. C. C. Salm.
- Kerkgebouw: Groote Houtstraat 43.
- Koster: E. J. Sonnega, Peuzelaarssteeg 3.
- de Helder* en *Huisduinen*. D. Kossen . . . 1890.
Boekh. C. S. de Wit.
- Hoorn*. M. Uiterdijk 1892. 1894.
- „ Rustend leeraar J. H. Uiterwijk . . 1865. 1870.
Sekr. P. Messchaert.
- den Hoorn* op *Texel*. Vakant.
- Boekh. Jak. Duinker.
- Huizen* en *Hilversum*. J. S. Pekema . . . 1889. 1894.
Sekr. J. George Koopman Jr.
- den IJp*. T. Schiere 1863. 1874.
Oudste diaken Corn. Wals Szn.
- Jisp*. Zie *Wormer*.
- Knollendam* c. a. J. F. Knipscheer . . . 1888. 1890.
Boekh. C. Prins.
- Koog* en *Zaandijk*. P. S. Bakels 1869. 1889.

- Koog en Zandijk.* Rustend leeraar C. Muller 1838. 1868.
 Voorz. J. H. de Boer.
 Weeshuis. Reg.: de oudste diakenen.
- Krommenie.* Dr. J. G. Boekenooogen 1880. 1885.
 „ Rustend leeraar J. de Stoppelaar. 1879. 1885.
 Voorz. Jb. Krook.
- Medemblik* gecombineerd met *Enkhuizen*.
 Sekr. A. Roggeveen te *Oppeendoes*.
- Middelie en Arwijk.* A. van der Goot . . . 1889. 1892.
 „ „ „ Rust. leeraar H. W. van
 der Ploeg 1839. 1892.
 Oudste diaken M. Bark Jz.
- Monnikendam.* J. N. Wiersma 1886. 1894.
 Boekh. W. Sligcher.
- Niedorp (Nieuwe).* K. S. van der Meulen . . 1863. 1865.
 Oudste diaken J. Kamp.
- Purmerend.* J. Westerman Holstijn 1874. 1891.
 Sekr. J. C. van Holk.
- de Rijk*¹⁾. Vakant.
 Voorz. S. Appel.
- Terschelling.* Vakant.
 „ Rust. leeraar J. H. van der Veen 1859. 1892.
 Boekh. J. Oepkes.
- Twisk en Abbekerk.* J. F. Bakker. 1868. 1881.
 Boekh. M. Leeuw Cz.
- Westzaan Noord.* C. R. van Dokkum . . . 1873. 1877.
 Voorz. H. Stuurman Hz.
- Westzaan Zuid.* De dienst wordt waargenomen
 door den leeraar van *Westzaan Noord*.
 Voorz. Cs. Blaauw.

1) Eerlang P. Sijbolts.

Wieringen. Vakant.

„ Rustend leeraar D. S. Huizinga . 1846. 1878.
Administr. diaken P. J. Lont.

Wieringerwaard. Zie *Barsingerhorn*.

Wormer en Jisp. W. P. J. van Haarst . . . 1881. 1884.
Sekr. P. A. Loos, *Wormer*.

Wormerveer op 't Noord. G. Cool. 1866.
Voorz. K. Kramer.

Wormerveer op 't Zuid. H. van Cleeff . . . 1888. 1889.
Voorz. C. H. Leibbrandt.

Zaandam, Oostzijde. W. Jesse 1858. 1862.
Voorz. Dirk Vis.

Regenten van 't Weeshuis: de Kerkeraad.

Zaandam, Westzijde (Friesche gemeente). I. Mo-
lenaar 1873. 1877.
Sekr. W. Middelhoven.

Zijpe (Noord), gecomb. met *Zuidzijpe*. H. van
Calcar 1863. 1886.

Boekh. C. Rezelman Dz. te *Wieringerwaard*.

Zijpe (Zuid). Boekh. P. Stoffel.

ZUID-HOLLAND EN ZEELAND.

Aardenburg. G. Hofstede Gz. 1891. 1893.

„ Rust. leeraar C. P. van Eeghen Jr. 1882. 1892.
Boekh. Mr. A. A. J. van den Broecke.

Goes. Vakant.

Voorz. A. R. Breetveld.

den Haag 1). S. de Waard 1879. 1883.

Sekr. B. A. Fellingma, Bilderdijkstraat.

Kerk: Paleisstraat 8.

1) Eerlang vakant.

- Leiden*. S. Kutsch Lojenga. 1866. 1887.
Sekr. L. G. le Poole.
- Middelburg*, gecomb. met Vlissingen. Tj. Kiel-
stra 1876. 1885.
„ Rustend leeraar A. M. Cramer . 1830. 1871.
Voorz. J. Fak Brouwer Mz.
- Ouddorp* op *Goedereede*. K. W. Rössing . . . 1882.
Oudste diaken M. Bosland.
- Rotterdam*. Dr. Johs. Dyserinck 1861. 1884.
Sekr. Mr. S. Muller Hz.
Kerk: aan het fransche watertje.
- Vlissingen*, gecomb. met *Middelburg*.
„ Rust. leeraar Dr. H. D. Tjeenk Wil-
link 1868. 1873.
Voorz. R. T. Winkelman.

GELDERLAND EN UTRECHT.

- Arnhem*. Dr. H. J. Elhorst. 1886. 1888.
Voorz. A. W. Huidekoper.
- Nijmegen*. B. Haga 1874. 1891.
Voorz. J. Attema, rustend leeraar. . . 1860. 1881.
- Utrecht*¹⁾. Dr. J. Hartog 1852. 1861.
Voorz. L. Arisz.
- Winterswijk*. P. E. Lugt 1865. 1878.
Voorz. W. Paschen.
- Zutphen*. S. J. Dekker. 1875. 1891.
„ Rustend leeraar B. Cuperus. . . . 1861. 1890.
Voorz. D. Nuysinck.

1) Eerlang S. de Waard.

BUITENLANDSCHE GEMEENTEN.

<i>Crefeld.</i> E. Weijdmann	1866.
<i>Emden.</i> Dr. J. P. Müller	1854. 1872.
Oudste diaken B. Brons Jr.	
<i>Emmerik.</i> Vakant.	
„ Rust. leeraar D. Lodeesen. . . .	1853. 1883.
<i>Frederikstad in Holstein.</i> H. Neufeldt . . .	1869.
<i>Goch,</i> voor den predikdienst gecomb. met <i>Kleef.</i>	
<i>Hamburg en Altona.</i> H. van der Smissen . .	1872. 1885.
„ „ „ Rust. leeraar B. C. Roosen 1845	
<i>Kleef.</i> A. C. Leendertz	1850.
<i>Leer.</i> S. F. van der Ploeg.	1880. 1891.
<i>Neustadt-Gödens in Oostfriesland.</i>	
<i>Neuwied.</i> A. Siebert	1893.
<i>Norden.</i> C. A. Leendertz	1889.

BESTUREN VAN SOCIËTEITEN, RINGEN, FONDSSEN EN ANDERE INSTELLINGEN.

ALGEMEENE DOOPSGEZINDE SOCIËTEIT, opgericht 1811.

(Vergadert in de laatste week van September).

JAAR VAN
AFTEEDING.

BESTUURDERS, benoemd:

1896.	Mr. Ja. van Eik Jz.. . . .	door Amsterdam.	BESTUURDERS IN LOCO.	
"	Jb. Bierens de Haan	" "		
"	Ds. W. I. Leendertz, <i>Ondervoorz.</i>	" "		
"	Ds. I. H. Boeke.	" "		
1899.	Mr. H. S. v. Lennep	{ <i>Penning-</i>		{ " "
"	P. van Eeghen. .			
"	Mr. J. P. Portielje	" "		
"	Ds. P. Feenstra Jr.	" "		
	J. C. van Heukelom, voor 't fonds DE VOGEL.			
	Prof. S. Hoekstra Bz., <i>adv. lid.</i>			
	" S. Cramer.			
	" I. J. de Bussy, <i>Sekretaris.</i>			
1896.	Ds. Jb. van Gilse	{	BESTUURDERS IN LOCO.	
"	" J. Craandijk.			
"	C. W. Bruinvis			
"	Mr. S. van Delden Pz. . .			
"	Ds. J. Hoekstra			
1899.	" W. Jesse	{ door de gezamenlijk stemmende gemeenten.		
"	Prof. W. v. d. Vlucht. . .			
"	H. M. de Vries			

1899.	Ds. A. Vis	door Akkrum c. a.
1899.	" S. Lulofs	" Deventer.
"	" A. H. ten Cate . . .	" de friesche Sociëteit.
1896.	" K. Schuiling	" " "
"	Mr. H. Binnerts	" " "
"	Ds. H. A. van Gelder .	" Haarlem.
"	Dr. D. de Haan, <i>Voorzitter</i> .	" "
1899.	Ds. Jo. de Vries	" "
1896.	Ds. P. S. Bakels	" Koog en Zaandijk.
"	" P. W. Feenstra . . .	" Leeuwarden.
1899.	L. Arisz	" Utrecht.
"	D. H. Zwaardemaker . .	" Zaandam O. Z.
"	Ds. I. Molenaar	" Zaandam W. Z.

College van Curatoren: Ds. W. I. Leendertz, *Voorz.* Ds. W. Jesse, *Ondervoorz.* Prof. I. J. de Bussy, *adv. lid*, *Sekretaris*.

Commissie ter uitdeeling: Mr. H. S. van Lennep, *Voorz.* P. van Eeghen, *Sekretaris*.

Commissie tot de Proponenten: Prof. S. Cramer; ; Prof. I. J. de Bussy, *Sekretaris*.

Proponent: J. B. du Buy, te Haarlem.

Het adres van H.H. Penningmeesters der Sociëteit is P. van Eeghen, Heerengracht 497; dat van den Sekretaris, Prof. de Bussy, Keizersgracht 376; dat van den Commies, A. Bleeker, Singel 454.

VEREENIGING VAN DOOPSGEZINDE GEMEENTEN,

Gevestigd te Haarlem.

(Omvat de vereeniging voor de regeling der plaats van armlastigheid; die voor de leden in de verstrooiing; het Weezen- en het Studiefonds. Zij vergadert om de vijf jaren, voor het eerst weder in 1895).

BESTUUR:

Dr. D. de Haan, Ds. H. A. van Gelder, Ds. Jo. de Vries, Mr. R. Koopmans, P. Dyserinck, Dr. K. Kuiper en Ds. L. Hesta; allen uit de besturende gemeente Haarlem.

Donn. v. Wilhelminastr. 29

EMERITAATFONDS VOOR DOOPSGEZINDE LEERAREN,

Gevestigd te Zaandam.

(vergadert om de vijf jaren, voor 't eerst weder in 1899).

Voorzitter: Ds. W. Jesse, Zaandam. Sekretaris: Ds. C. R. van Dokkum, te Westzaan. Penningmeesters: J. Huijsman Wzn. en W. J. Pekelharing. Bestuurders van het Amsterdamsche reservefonds: D. Rahusen en J. H. van Eeghen. Ds. S. G. Binnerts Azn. Ds. J. Sepp. J. J. Mollema, afgev. van Zwolle. A. A. Jesse, afgev. van Rotterdam. Adviseur: Jhr. Mr. C. Hartsen Jbz., Honorair-bestuurder.

DOOPSGEZINDE ZENDINGVEREENIGING.

(vergadert in Juli).

BESTUUR:

Mr. H. S. van Lennep, Voorzitter. Jb. Bierens de Haan, Thesaurier. S. P. van Eeghen, Ds. C. P. van Eeghen Jr., H. J. Rahusen, Ds. W. I. Leendertz, Dr. G. Doijer van Cleeff, J. van Hoorn Gz., allen te Amsterdam. Dr. J. Hartog, Doorn. Dr. A. K. Kuiper, Rottevalle. Ds. G.

ten Cate, den Haag. Ds. J. Westerman Holstijn, Purmerend. A. H. Kuipers, Haarlem. Ds. Dornseiffen, Terhorne. Ds. T. Kuiper, Haarlem, Sekretaris.

Afdeelingen: Amsterdam, J. A. Dupuy, Sekretaris.
 Utingeradeel, Ds. Wartena te Akkrum, Sekr.
 Dantumadeel, Dr. Kuiper te Rottevalle, Sekr.
 Ring Bolsward, Ds. Pottinga te Bolsward, Sekr.
 Haarlem, Ds. de Lanoy, Sekretaris.
 Groningen, Ds. Hoitsema, Stadskanaal, Sekr.

Dienstdoende zendelingen:

P. A. Jansz, Mergaredja, distr. Mergatoehoe, postk.

H. Fast, id. Djoewana (Japara), op Java.

J. Hubert, id.

G. Nikkel, Pakanten (via Padang) op Sumatra.

N. Wiebe, Moeari Sipongi (via Padang) op Sumatra.

Rustende zendelingen: P. Jansz, te Pati op Java.

N. D. Schuurmans, te Haarlem.

VERHOOGINGFONDS VOOR DOOPSGEZINDE LEERAARSTRAKTEMENTEN,

Opgericht 1865.

BESTUUR:

L. C. van Heukelom, voorzitter. P. de Clercq, P. van
 Eeghen, J. C. van Heukelom. Prof. Dr. Cramer, Sekretaris.

FRIESCHE DOOPSGEZINDE SOCIËTEIT,

Opgericht 1695.

(Vergadert Donderdag na Pinksteren te Leeuwarden).

JAAR VAN
AFTREDING.

BESTUUR:

1895.	Ds. A. H. ten Cate . . .	te Oldebildtzijl.
1896.	S. Hoekstra	„ Harlingen.
1897.	Ds. P. W. Feenstra . . .	„ Leeuwarden.
1898.	G. Bierma	„ Ternaard.
1899.	Ds. A. A. Deenik M.Lz. „	„ Stavoren.
1900.	D. Fontein de Jong . . .	„ Murmerwoude.
1901.	N. de Lalande Cremer. „	„ Bolsward.
1902.	Ds. S. Wartena	„ Akkrum.
	Ds. M. van Geuns. . . .	„ Leeuwarden, Sekretaris.

FINANTIËELE COMMISSIE.

Jb. van Mesdag, boekhouder van het Sociëteitfonds.			
H. Menalda,	„	„	„ Weduwfonds.
F. Gratama,	„	„	„ Emeritaatfonds.

Ring AKKRUM.

(Vergadert Dinsdags vóór Pinksteren te Oranjewoud).

Omvat de gemeenten Akkrum, (ook Appelsga behoorde tot dezen ring) Bovenknijpe, Drachten, Gorredijk en Lippenhuizen, Grouw, Heerenveen, IJnsom en Poppingawier, de Joure, Leeuwarden, Oldeboorn, Terhorne, Tjallebird, Warga en Wolvega.

Voorzitter:	Ds. A. van Gulik.
Sekretaris:	Ds. H. G. Dornseiffen.
Penningmeester:	Ds. S. Wartena.

Ring BOLSWARD.

(Vergadert Woensdags vóór Pinksteren te Bolsward).

Omvat de gemeenten Baard, Balk, Bolsward, Franeker, Harlingen, Hindeloopen en Koudum, Makkum, Sneek, Stavoren en Molkwerum, Warns, Witmarsum en Pingjum, Workum, Woudsend, Ylst en Ytens.

Voorz.: Ds. H. J. Busé.

Sekr.-penn.: Ds. J. Pottinga.

Ring DANTUMAWOUE.

(Vergadert Woensdags vóór Pinksteren te Veenwouden).

Omvat de gemeenten St. Anna Parochie, Berlicum, Dantumawoude, Hallum, Hollum op Ameland, Holwerd en Blija, Nes op Ameland, Oldebildtziyl, Rottevalle, Surhuisterveen, Ternaard en Veenwouden.

Voorz.: Ds. D. Pekelharing.

Secr.-penn.: Ds. K. Schuiling.

FRIESCH STUDIEFONDS.

(Vergadert Woensdags na Paschen te Leeuwarden).

JAAR VAN
AFTREDING.

BESTUUR:

1895. Ds. M. van Geuns . . . te Leeuwarden, sekretaris.
 1896. Jb. van Mesdag . . . „ „ boekhouder.
 1897. Ds. S. Wartena. . . „ Akkrum, voorzitter.
 1898. E. Akkeringa. . . . „ Workum.
 1899. Ds. A. H. ten Cate . „ Oldebildtziyl.
 1900. H. Fennema Jr. . . . „ Sneek.

FRIESCHE DOOPSGEZINDE PREDIKANTEN- VEREENIGING.

Sekretaris-penningmeester: Ds. P. Botke te Oldeboorn.

RIJPER SOCIËTEIT.

(Vereenigde Waterlandsche en Friesche Sociëteit in Noord-Holland, dagteekenend uit de 17de eeuw. Zij vergadert om de twee jaren, voor het eerst weder in 1895.)

BESTURENDE GEMEENTEN:

Koog en Zaandijk, voorzitter: I. Honig Cz., te Zaandijk.
Zaandam (Westzijde), ondervoorzitter: G. Pondman Az.
" (Oostzijde), penningmeester: D. Vis.
De Rijk, sekretaris: S. Appel.

NOORD-HOLLANDSCHE RING,

Opgericht 1844.

(Vergadert in Juni).

Voorzitter: Ds. T. Schiere, den Ijp.

Penningmeester: Ds. K. S. van der Meulen, Nieuwe Niedorp.

Sekretaris: Ds. J. F. Bakker, Twisk.

Correspondent der Westers-afdeeling: Ds. H. de Boer, Alkmaar.

Correspondent der Oosters-afdeeling: Ds. J. Westerman Holstijn, Purmerend.

WEDUWENFONDS VOOR NOORD- EN ZUID-
HOLLAND (met Ameland),

Opgericht 1794.

(Vergadert om de tien jaren, voor 't eerst weder in 1904).

COMMISSARISSEN:

Ds. P. Feenstra Jr., Amsterdam, voorz.; P. de Clercq
en J. C. van Heukelom, Amsterdam, boekhouders; Dr. D.
de Haan en Ds. L. Hesta, Haarlem; Ds. I. Molenaar en
G. Pondman Az., Zaandam; Prof. Dr. S. Cramer, sekretaris.

ZWOLSCHE VEREENIGING.

(Vergadert den eersten Woensdag van Juli).

BESTUUR:

Voorzitter: Ds. A. G. van Gilse, Zwolle. Ondervoorzit-
ter: Ds. G. E. Frerichs, Borne. Sekretaris: Ds. P. B.
Plantenga, Meppel.

Ring Zwolle. (Vergadert den derden Dinsdag in Juni).

Voorz.: Ds. Plantenga. Ondervoorz.: Ds. Bijl. Sekr.: Ds.
van der Vegte.

Ring Twenthe. (Vergadert in Juni en September).

Voorz.: Jan Hulshoff. Sekr.: Ds. Boetje.

Ring Arnhem. Voorz.: Sekr.: Dr.
H. J. Elhorst, Arnhem.

De Zuid-Hollandsche en Zeeuwsche ring heeft in de laatste
jaren geene vergadering gehouden.

WEDUWFONDS VOOR LEERAREN VAN
DOOPSGEZINDE GEMEENTEN,

Opgericht te Zwolle in 1810.

(Vergadert om de tien jaren, voor 't eerst weder in 1897).

COMMISSARISEN:

H. Evekink, Zutphen, Voorzitter. B. Gorter, Almeloo.
Ds. J. Attema, Nijmegen. J. van Rees Jr., Zwolle. B. Bar-
lage Bussemaker, Twelloo, Sekretaris.

SOCIËTEIT VAN DOOPSGEZINDE GEMEENTEN
IN GRONINGEN EN OOST-FRIESLAND,

Opgericht 1829.

(Vergadert den laatsten Woensdags in Mei).

BESTUUR:

Voorzitter: Ds. C. Leendertz, Middelstum. Penningmees-
ter: Jb. van Kampen Jz., Wehe. Ds. van der Ploeg, Leer. Ds.
ten Bruggencate, Noordbroek. Sekretaris: Ds. Jb. van Gilse.

WEDUWFONDS DER DOOPSGEZINDE GEMEENTEN
IN DE PROVINCIE GRONINGEN,

Opgericht 1835.

BESTUUR:

G. Arkema, Groningen, 1ste boekhouder. G. Mesdag,
Groningen, 2de boekhouder. Ds. B. ten Bruggencate, Noord-
broek. Iz. Leegte, Hoogkerk. Ds. S. G. Binnerts, Sappe-
meer, Sekretaris.

KERKNIEUWS.

(1 Maart 1893—1 September 1894).

FRIESLAND.

Baard. Ds. G. HOFSTEDE, naar Aardenburg beroepen, hield 13 Aug. 1893 zijne afscheidsrede in deze gemeente, sprekende over Filipp. 1:27.

Bolsward. In plaats van Ds. W. J. VAN DOUWEN, die naar Almeloo was vertrokken, beriep de gemeente in April 1893 met goed gevolg Ds. POTTINGA Hz. te Hoorn. 2 Juli daarop verbond deze zich aan haar met eene leerrede over Rom. 14:19.

Dokkum (Vereenigde doopsg. en remonstr. gemeente). Op 29 April '94 nam Dr. H. L. OORT van hier afscheid om zijn arbeid in de remonstrantsche gemeente te Utrecht te aanvaarden. Uit een tweetal, bestaande uit Tj. S. VAN DER LEIJ, hervormd pred. te Tjallebird, en L. N. DE JONG, remonstrantsch proponent te Utrecht, is Aug. 11. het beroep aan eerstgenoemde opgedragen, die echter heeft bedankt.

Holwerd. Onze leeraar Ds. A. C. LEENDERTZ ontving

in Dec. 1893 een beroep van de hervormde gemeente te Sappemeer. Hij nam dat aan, werd na gehouden colloquium doctum tot de evangelie-bediening in de hervormde kerk toegelaten, en legde zijn dienst alhier den 11^{den} Maart 1894 neder met de woorden Efez. 3:20, 21.

Knijpe (Boven). De proponent P. H. VEEN JR. werd 26 November 1893 bij deze gemeente ingeleid door zijn oom Ds. J. A. OOSTERBAAN van *Makkum*, die Hand. 8:8 tot tekst had gekozen; Ds. VEEN. Rom. 8: 38, 39: terwijl ook de emeritus-predikant P. H. VEEN, die hier van 1832 tot 1877 het Evangelie verkondigde, bij deze plechtigheid den jongen leeraar, zijn kleinzoon, en de gemeente toesprak.

Leenwarden. Op 29 Mei 1894 ontsliep te *Assen*, waar hij sedert 't ingaan van zijn emeritaat was gaan wonen, onze vroegere leeraar PIETER KORNELIS BIJL.

Oldebildtzijl. 9 April 1893 nam Ds. KOOIMAN met het woord Matth. 13:36 afscheid van deze gemeente. In zijne plaats verbond zich aan haar 19 November '93 Ds. A. HERMANZ. TEN CATE, tot dusver pred. te *Warns*, die daarbij Job 28:28 tot tekst had gekozen.

Ternaard. Het kerkgebouw alhier zal in September 1894 met een orgel worden verrijkt.

Warns. Ds. A. HERMANZ. TEN CATE verliet ons 12 Nov. 1893 sprekende naar aanleiding van 2 Joh. 8, om een beroep naar *Oldebildtzijl* te aanvaarden.

Wolvega. Ds. M. UITERDIJK hield hier 22 April 1894 zijne afscheidsrede over 1 Sam. 12:3, 4, 20b.

GRONINGEN.

Noordhorn. De proponent E. M. TEN CATE aanvaardde hier zijn dienst den 21sten Januari 1894. Hij werd door zijn oom, Ds. A. H. TEN CATE van *Oldebildtzijl* ingeleid, die Mark. 10: 38b en 39a tot tekst had, terwijl de nieuwe leeraar in zijne toespraak de betuiging Rom. 1: 11, 12 tot de zijne maakte.

Pieterzijl-Grijskerk. De proponent A. GERRITSMA begon 24 Juni '94 zijn dienstwerk alhier predikende over 2 Cor. 1: 24. Zijn vaderlijke vriend Ds. WARTENA van *Akkrum* had hem aan de gemeente voorgesteld, waarbij hij Deuteron. 18: 18—23 aan zijne rede te gronde legde.

Midwolda, c. a. (Winschoten). Het kerkgebouw te *Midwolda*, dat bouwvallig was en vrij aanzienlijke kosten voor herstel zou eischen, is in den loop van 1893 verkocht. Voor de weinige godsdienstoefeningen, die hier gehouden worden, is tijdelijk eene andere plaats gezocht en gevonden.

Op 12 Nov. 1893 aanvaardde de Proponent JOH. AESCH. WARTENA zijn dienst in deze gemeente; haar eerste predikant, die zich metterwoon te *Winschoten* vestigde. Ds. BOEKE van *Amsterdam* had hem ingeleid met 1 Kor. 14: 4b als tekst. Ds. WARTENA sprak over 1 Kor. 4: 2b.

Uithuizen. Ds. L. VAN CLEEFF heeft aan de gemeente medegedeeld, dat hij voornemens is in het najaar van 1894 emeritaat aan te vragen.

Zijldijk. Voor onzen leeraar R. KUIKEN moest wegens zielsziekte emeritaat worden aangevraagd, dat hem in Juni 1893 is verleend.

OVERIJSEL EN DRENTHE.

Blokszjl. Te *Amsterdam* overleed 13 Dec. 1893 PIETEN BONK, van 1840 tot 1881 leeraar dezer gemeente.

Giethoorn. 7 Jan. '94 verbond de proponent H. SCHUURMANS zich als leeraar aan deze gemeente. Hij predikte daarbij over Hebr. 12:6a; Ds. BINNERTS van *Sappemeer*, die hem inleidde, over 1 Kor. 14:4b.

Werd de gemeente wegens de schikking (in 1890) met de nog overgebleven leden van de opgehevene van *Giethoorn Noordzijde* met een proces bedreigd door J. VAN VEEN, vroeger lid dezer laatste gemeente: dit gevaar is thans afgewend. Genoemde persoon is door de rechtbank niet ontvankelijk verklaard in zijn eisch.

Kampen. Het bezoeken der armen is aan eene vereeniging van zusters uit de gemeente opgedragen.

NOORD-HOLLAND.

Aalsmeer. 19 Januari '94 werd hier het stoffelijk overschot ter aarde besteld van PIETER BROUWER, geb. te *Utrecht* 20 Oct. 1820, van 1 Nov. 1863 tot 1 April 1887 leeraar te *Aalsmeer*, sedert te *Haarlem* gevestigd. De doode werd grafwaarts gedragen uit het bedehuis, waar vooraf eene talrijke schare van vrienden en vriendinnen bij de geopende lijkstreek hem hun afscheidsgroet brachten, en Ds. VAN CLEEFF en Ds. HESTA uit *Haarlem* ter zijner gedachtenis spraken. Nog kweet zich de eerste van een aandoenlijken last: Ds. BROUWER had een laatsten liefdegroet aan zijne gemeente opgesteld, en zijn opvolger opgedragen dien te zijner tijd aan haar over te brengen. Zie verder de »Zondagsbode» van 21 en 28 Jan. '94.

Amsterdam. In plaats van Ds. A. LOOSJES, die 24 September 1893 afscheid van ons nam, sprekende over 1 Joh. 4:9, was Ds. I. H. BOEKE van *Hilversum* beroepen. Deze deed 1 October zijne intrede, waarbij hij de apostolische verklaring 1 Cor. 3:11—13a aan zijne toespraak te gronde legde.

Den 31sten December overleed Prof. J. G. DE HOOP SCHEFFER, van 1849—1859 leeraar dezer gemeente. In de godsdienstoefening der daarop volgende week werd hij door Ds. P. FEENSTRA JR. herdacht, die 1 Cor. 9:24 volgg. tot tekst had gekozen.

Het verzoek om over te gaan tot het beroepen van een vierden leeraar, door eenige gemeenteleden bij adres van 28 Februari 1893 tot den kerkeraad gericht (zie dat adres »Zondagsbode» van 5 Maart '93), deed dezen besluiten daarvoor bij circulaire van 15 Sept. 1893 geldelijke bijdragen van de leden te vragen (zie deze circulaire »Zondagsbode» van 24 Sept. '93). Tot dusver zijn deze pogingen echter niet geslaagd, evenmin als de geopperde wensch is vervuld om te dezer stede nog op eene andere plaats dan alleen in het ééne bestaande kerkgebouw godsdienstoefening te doen houden.

Daarentegen vond bij de leden gereeden ingang een beroep, dat de kerkeraad op hunne offervaardigheid deed ten behoeve van eene zieken-wijkverpleging in de gemeente. De circulaire daarover is van November 1892. Eene commissie, benoemd om dit werk in te richten en voorloopig te besturen, de Heeren Dr. BLOOKER, J. C. VAN HEUKELOM en J. C. KOOPMAN, kweet zich zoo gelukkig van hare taak en vond zoo algemeene medewerking, dat 1 Mei 1894 de directrice Mej. J. A. VAN DER VEEN haar taak kon beginnen, voorloopig met nog slechts ééne hulpverpleegster.

Barsingerhorn. Ds. J. KOOIMAN aanvaardde hier zijn dienstwerk op 16 April 1893.

Broek op Langendijk. Ds. G. VRIJER hield 12 Nov. '93 gedachtenis van zijn 25-jarigen dienst met den tekst Koloss. 2:6, 7.

Burg en Waal op Texel. Ds. JACOB HUIZINGA, van 1844 tot 1879 leeraar alhier, eindigde Aug. 1894 zijn werkzaam leven. De laatste jaren was hij te *Groningen* gevestigd geweest.

Hoorn. De plaats, door Ds. J. POTTINGA bij zijn vertrek naar *Bolsward* ledig gelaten, werd 6 Mei 1894 weêr vervuld, toen Ds. M. UITERDIJK, van *Wolvega* overgekomen, met het woord Matth. 13:36 voor 't eerst als leeraar dezer gemeente optrad. Ds. S. F. VAN DER PLOEG, eerst beroepen, had niet kunnen besluiten dat beroep aan te nemen.

Huizen en Hilversum. Ds. I. H. BOEKE verliet deze gemeente voor die te *Amsterdam* 24 September 1893. Zijn tekst daarbij was Efez. 3:20, 21. Nadat een vruchteloos beroep op Ds. S. KUTSCH LOJENGA van *Leiden* was uitgebracht, vond dat beroep wêl gehoor bij Ds. J. S. PEKEMA uit *de Rijk*, die het 4 Maart 1894 aanvaardde met eene leerrede over Luk. 8:1.

Koog en Zandijk. Ds. P. S. BAKELS herdacht 18 Maart '94 zijne 25-jarige evangelie-bediening met de betuiging Hand. 26:22a.

Monnikendam. Ds. WIERSMA, van *Wieringen* overgekomen, deed 18 Maart '94 alhier zijne intrede, sprekende over 2 Cor. 4:13.

de Rijk. Ds. J. S. PEKEMA vertrok in Februari 1894

van hier naar *Hilversum*. De gemeente beriep in zijne plaats Ds. DEENIK van *Irnsum*, en, toen deze geene vrijheid vond daaraan gehoor te geven, Ds. P. SIJBOLTS van *Warga*, die deze keuze aannam.

Twisk. Op 5 Nov. 1893 vierde Ds. J. F. BAKKER met de gemeente de gedachtenis van zijn 25-jarig dienstwerk. Matth. 13:36 was daarbij zijn tekstwoord.

De rustende leeraar dezer gemeente SJOERD HOEKSTRA overleed 1 Aug. 1894, ruim 89 jaren oud.

Westzaan (Noord). Den 10^{den} Januari '94 overleed Ds. JACOB HARTOG Jz., van 1828—1876 onze hooggeschatte voorganger.

Wieringen. Ds. J. N. WIERSMA nam 11 Maart 1894 afscheid van deze gemeente (met eene leerrede over Mark. 14:41) om het dienstwerk te *Monnikendam* te aanvaarden.

ZUID-HOLLAND EN ZEELAND.

Aardenburg. Na het vertrek van Ds. C. P. VAN EEGHEN JR. beriep de gemeente Dr. A. K. KUIPER te *Rottevalle* en, na het bedanken van dezen, Ds. G. HOFSTEDÉ te *Baard*. Deze gaf aan het beroep gehoor en verbond zich aan haar 27 Augustus 1893, waarbij hij 2 Cor. 4:13 tot tekst zijner toespraak had gekozen.

Den 12^{den} Juli 1894 overleed te *Leiden* de emeritus predikant dezer gemeente HERMAN BROESE VAN GROENOU.

Op 12 Augustus 1893 was het honderd jaren geleden dat het kerkgebouw door Ds. R. BEERTA was ingewijd. Had dit ten vorigen jare niet kunnen worden herdacht (wegens de vacature), thans geschiedde dat op 19 Augustus '94.

den Haag. Deze gemeente wordt eerlang vakant, daar Ds. S. DE WAARD, naar *Utrecht* beroepen, hoopt in October e. k. zijn dienst aldaar aan te vangen.

UTRECHT EN GELDERLAND.

Utrecht. In plaats van Dr. J. HARTOG, die zijn emeritaat verkreeg, werd door de gemeente op 2 Juli '94 gekozen Ds. DE WAARD, te *den Haag*, die het beroep aannam.

BUITENLANDSCHE GEMEENTEN.

Neuwied. Den 26sten Juni 1893 werd ADOLF SIEBERT, proponent bij de Duitsche Doopsgezinde Vereeniging, door Ds. WEIJDMANN van *Crefeld* tot zijn dienstwerk in deze gemeente ingeleid.

VAKANTE GEMEENTEN.

FRIESLAND. *St. Annaparochie, Appelsga, Berlicum, Dokkum* (Vereen. gemeente), *Hindeloopen* en *Koudum*, *Holwerd*, *Ternaard*, *Warns*, *Witmarsum* en *Pingjum*, *Wolvega*, *Nes op Ameland*, en eerlang *Warga*.

GRONINGEN. *den Horn*, *Mensingeweer*, *Zijldijk*, en eerlang *Uithuizen*.

OVERIJSEL EN DRENTHE. *Zwartsluis*.

NOORD-HOLLAND. *Noordeind van Graft*, *Oost- en West-Graftdijk*, *de Rijk* (tot de overkomst van Ds. SIJBOLTS), *Wieringen*, *den Hoorn op Texel*, *Terschelling*.

ZUID-HOLLAND EN ZEELAND. *Goes*, en eerlang *den Haag*.

GELDERLAND EN UTRECHT. *Geene*.

BUITENLANDSCHE GEMEENTEN. *Emmerik*.

THE
JOURNAL OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE

THE
JOURNAL OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE

THE
JOURNAL OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE

THE
JOURNAL OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE

THE
JOURNAL OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE

THE
JOURNAL OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE

THE
JOURNAL OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE

THE
JOURNAL OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE

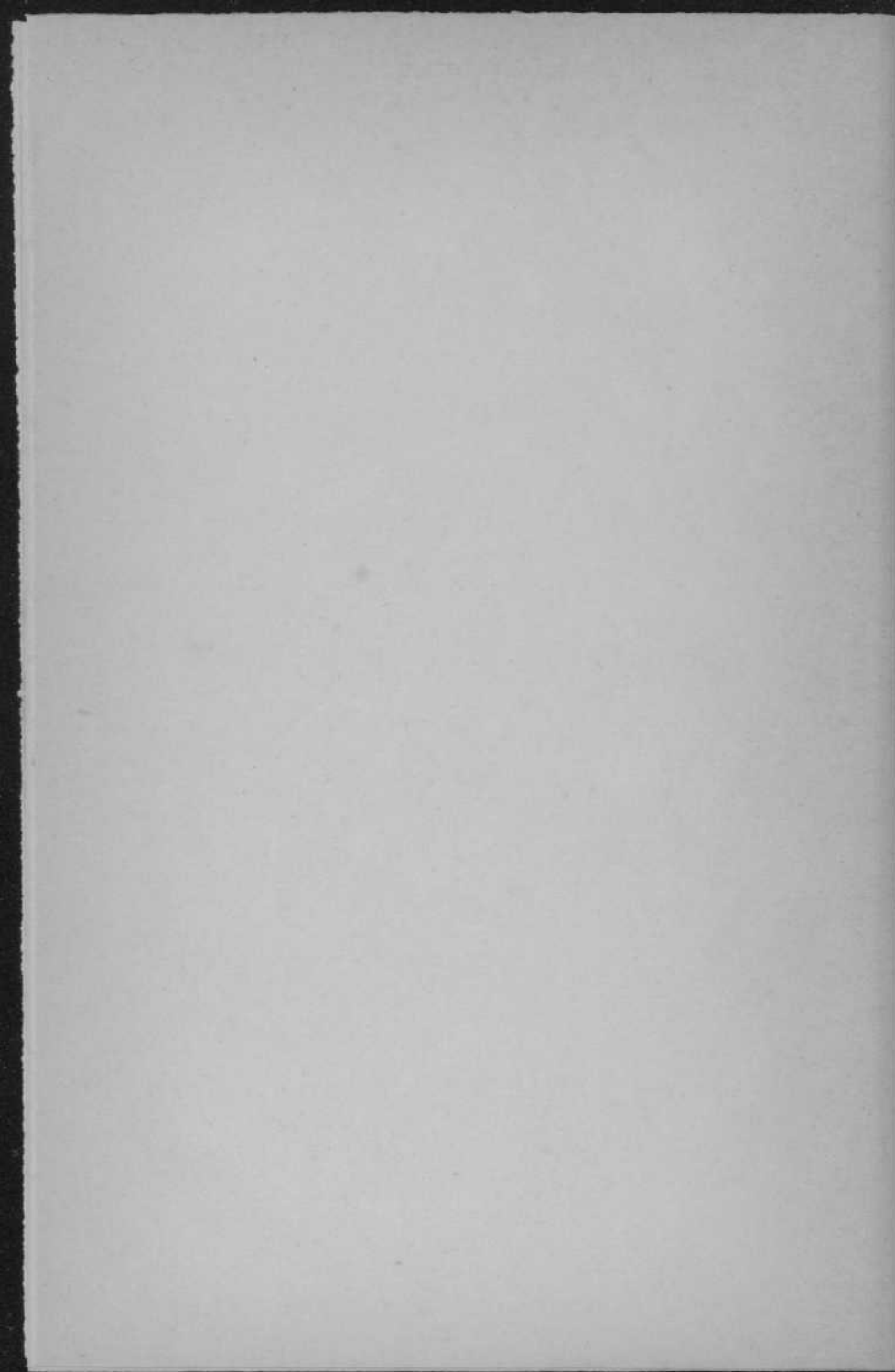
THE
JOURNAL OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE

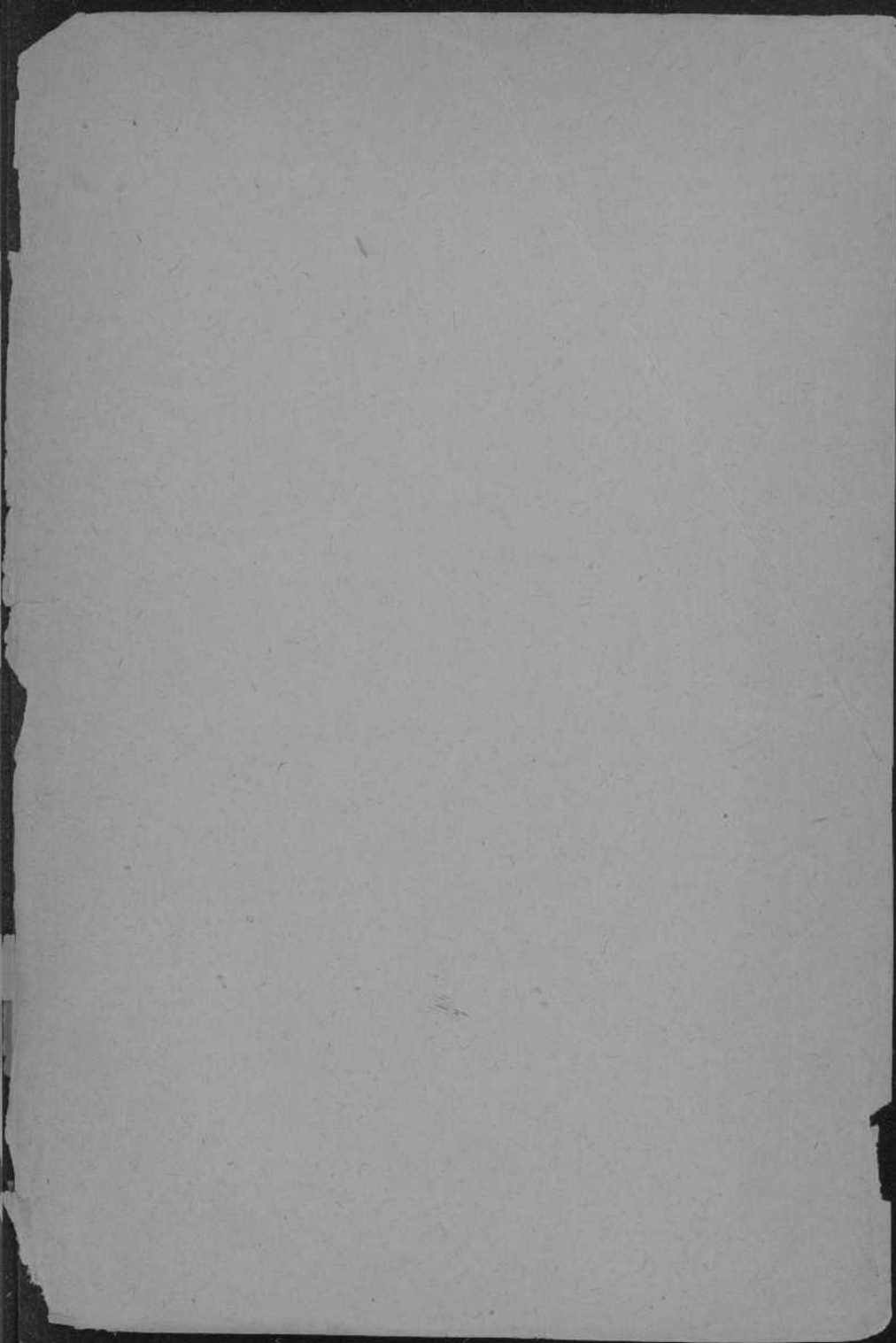
THE
JOURNAL OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE

THE
JOURNAL OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE

THE
JOURNAL OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE

Bij de firma E. J. BRILL te LEIDEN,
 zijn uitgegeven onderstaande werken van
 Dr. CH. SEPP.

- Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie in
 Nederland, van 1787 tot 1858, uitgegeven door Teylers God-
 geleerd Genootschap, 3e druk. 1867 f 5.20.
- Johannes Stinstra en zijn tijd. Eene bijdrage tot de geschie-
 denis der kerk en school in de 18e eeuw. Leiden. 1865—66, 2
 dln. 8°. f 5.90.
- Het godgeleerd onderwijs in Nederland gedurende de 16e en
 17e eeuw. Leiden. 1873—74. 2 dln. 8°. f 9.50.
- Geschiedkundige nasporingen. I—III. Leiden. 1872—75. 3 dln.
 8°. f 7.—.
- Drie Evangeliedienaren uit den tijd der Hervorming. Leid.
 1879. 8°. f 2.25.
- Polemische en irenische theologie. Bijdragen tot hare geschie-
 denis. 2e dr. Leiden. 1882. 8°. f 3.—.
- Bibliographische mededeelingen. Leiden. 1883. 8°. . f 3.25.
- Kerkhistorische Studiën. Leiden. 1885. 8°. f 3.—.
- Bibliotheek van Nederlandsche Kerkgeschiedschrijvers. Op-
 gave van hetgeen Nederlanders over de geschiedenis der Christe-
 lijke kerk geschreven hebben. 1886. 8°. f 5.25.
- Verboden lectuur. Een drietal indices librorum prohibitorum toe-
 gelicht. 1889. 8°. f 3.25.
- Uit het predikantenleven van vroegere tijden. 1890.
 8°. f 2.—.
- Het Staatstoezicht op de godsdienstige letterkunde in de
 Noordelijke Nederlanden. 1891. 8°. f 3.—.